

ЮРИДИЧЕСКИ СВЯТ

1/2003

JURIDICAL WORLD
1/2003

ЮРИДИЧЕСКИЙ МИР
1/2003

Списание „Юридически свят“ се издава с любезното спонсорство на Съюза на юристите в България.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Васил Мръчков

Георги Марков

Дончо Хрусанов

Нено Неновски – *главен редактор*

Цанка Цанкова

Магдалена Абаджиева – *секретар на редколегията*

АДРЕС НА РЕДАКЦИЯТА:

пл. „Славейков“ № 4

София – 1000

тел. 9870141, 9814598

факс 9875709

електронна поща: sibi@sibi.bg

© Издателство СИБИ

Хонорари се изплащат в офиса на издателството един месец след излизане на броя.

EDITORIAL BOARD

Vassil Mrachkov

Georgi Markov

Doncho Hrusanov

Neno Nenovski – *editor-in-chief*

Tzanka Tzankova

Magdalena Abadzieva – *secretary*

ADDRESS:

4, Slaveykov Sq.

Sofia – 1000

tel.: (+359 2) 9870141, 9814598

fax: (+359 2) 9875709

e-mail: sibi@sibi.bg

© SIBI Publishing House

СЪДЪРЖАНИЕ

VARIA

Васил Мръчков – Нови положения относно сключването на трудовия договор и постъпването на работа	11
Цанка Цанкова – Допустимо ли е припознаване на български гражданин от чужденец	29
Гълъбина Петрова – Развитие на образованието и знанията за църковното право	41
Иван Г. Стоянов – Данък върху добавената стойност	60
Георги Пенчев – Сближаване на българското с европейското противошумово законодателство	71
Явор Бояджиев – Същност и значение на вината в наказателното право	107
Ирина С. Цакова – Електронният подпис: правни въпроси	122

ТЕМА НА ДЕНЯ

Димитър Костов – Войната в Ирак и международният правов ред	141
--	-----

ЕЗИКОВА КУЛТУРА НА ЮРИСТА

Нено Неновски – Езикови тревоги	148
--	-----

АРХИВ НА „ЮРИДИЧЕСКИ СВЯТ“

Сближаване на българското законодателство с правото на Европейския съюз	159
---	-----

ОТЗИВИ ЗА КНИГИ. НАУЧНА ИНФОРМАЦИЯ

Антония Ангелова – Закрила на основните социални права в държавите-членки на Европейския съюз. Сравнителноправно изследване	177
--	-----

Бисера Занкова – Централноевропейският университет в Будапеща – уникален академичен експеримент	183
---	-----

БИБЛИОГРАФИЯ

Маргарита Модева – Библиография на българската правна литература за 2000 г.	186
--	-----

Авторите в броя	213
-----------------------	-----

CONTENTS

VARIA

Vassil Mrachkov – New Principles Concerning Signing of the Contract of Employment and Taking up One’s Duties	11
Tsanka Tsankova – Is It Admissible to Father a Bulgarian Citizen by a Foreigner	29
Galabina Petrova – Development of Education and Science on Church Law	41
Ivan Stoyanov – Value Added Tax	60
Georgi Penchev – Approximation of Bulgarian to European Anti-Noise Legislation	71
Yavor Boyadjiev – Essence and Meaning of Guilt in the Penal Law	107
Irina Tsakova – The Electronic Signature: Legal Aspects	122

TOPIC OF THE DAY

Dimitar Kostov – The War in Iraq and the International Legal Order	141
---	-----

LANGUAGE OF THE JURIST

Neno Nenovski – Linguistic Worries	148
---	-----

JURIDICAL WORLD’S ARCHIVE

Approximation of Bulgarian Legislation to the European Union Law	159
--	-----

REVIEWS. ACADEMIC INFORMATION

Antonia Angelova – Protection of the Basic Social Rights in the EU Member States	177
Bissera Zankova – The Central-European University in Budapest – an Unique Academic Experiment	183

BIBLIOGRAPHY

Margarita Modeva – Bibliography of Bulgarian Law Books	
Published in 2000	186
Authors in this issue	213

СОДЕРЖАНИЕ

VARIA

Васил Мрычков – Новые положения о заключении трудового договора и поступлении на работу	11
Цанка Цанкова – Допустимо ли признание иностранным лицом факта отцовства по отношению к болгарскому гражданину	29
Галабина Петрова – Развитие образования и науки о церковном праве	41
Иван Стоянов – Налог на добавленную стоимость	60
Георги Пенчев – Сближение болгарского и европейского противошумового законодательств	71
Явор Бояджиев – Сущность и значение вины в уголовном праве	107
Ирина Цакова – Электронная подпись: правовые вопросы	122

ТЕМА ДНЯ

Димитр Костов – Война в Ираке и международный правовой порядок	141
---	-----

ЯЗЫКОВАЯ КУЛЬТУРА ЮРИСТА

Нено Неновски – Языковые тревоги	148
---	-----

АРХИВ „ЮРИДИЧЕСКОГО МИРА“

Сближение болгарского законодательства и права Европейского союза	159
---	-----

ОТЗЫВЫ О КНИГАХ. НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Антония Ангелова – Защита основных социальных прав в государствах-членах Европейского союза	177
Бисера Занкова – Центральнo-Европейский университет в Будапеште – уникальный академический эксперимент	183

БИБЛИОГРАФИЯ

Маргарита Модева – Библиография болгарской юридической литературы за 2000 год.	186
Авторы в номере	213

VARIA

Професор Васил Мръчков, доктор на юридическите науки

НОВИ ПОЛОЖЕНИЯ ОТНОСНО СКЛЮЧВАНЕТО НА ТРУДОВИЯ ДОГОВОР И ПОСТЪПВАНЕТО НА РАБОТА

I.

1. Със Закона за изменение и допълнение на Кодекса на труда от декември 2002 г. (обн., ДВ, бр. 120 от 2002 г.) бяха въведени нови законодателни разрешения относно сключването на трудовия договор и постъпването на работа. Те се съдържат в чл. 61, ал. 1, чл. 62, ал. 1, 3–4 и чл. 63, ал. 1–3 КТ. За нарушенията на тези разпоредби беше предвидена отделна административнонаказателна отговорност, установена в чл. 414, ал. 3 КТ. Те образуват „новите положения“ в тази област.

2. Измененията и допълненията в Кодекса на труда влязоха в сила на 2 януари 2003 г. В изпълнение на делегацията на чл. 62, ал. 4 КТ министърът на труда и социалната политика своевременно издаде съгласувана с управителя на Националния осигурителен институт и с председателя на Националния статистически институт Наредба № 5 от 29 декември 2002 г. за съдържанието и реда за изпращане на уведомлението по чл. 62, ал. 4 от Кодекса на труда (обн., ДВ, бр. 1 от 2003 г.). Така беше завършен нормативният комплекс на новата правна уредба.

3. Според предмета на регулиране въпросите, до които се отнасят тези нови положения, могат да бъдат разделени на две основни групи: а) сключване на трудовия договор и постъпването на работа; б) административнонаказателна отговорност за нарушаване на новите разпоредби относно сключването на трудовия договор и постъпването на работа. Те поставят както важни практически въпроси по прилагането на новата правна уредба, така и интересни теоретически въпроси, свързани с развитието на трудовото правоотношение. Тези въпроси са предмет на следващото изложение (вж. по-долу № 8–28).

4. Преди обаче да бъдат разгледани посочените по-горе две основни групи от въпроси, е необходимо да се анализират накратко причините, които наложиха тези промени в Кодекса на труда. Тяхното изясняване ще ни позволи да вникнем в юридическата същност на промените и тяхното правно и социално предназначение.

5. **Причините** за промените в Кодекса на труда от декември 2002 г. произтичат от нашата икономическа и социална действителност.

Първата причина е растящият дял на сивата икономика в националното стопанство. Високата безработица (около 16% от активното население), която съществува в страната, засилва надмощното икономическо положение на работодателите, които диктуват условията за наемане на работа по трудови правоотношения. Тя прави побезпомощно икономическото и по-уязвимо психологическото и волево състояние на активно търсещите работа безработни. Те ги тласкат към лесно съгласие да приемат каквато и да е работа при едностранно установените от работодателя условия и без да сключват писмени трудови договори, за да осигурят физическото си оцеляване и издръжката на своите семейства. Действащото законодателство, след като през декември 1995 г. изостави задължителната писмена форма за сключване на трудовия договор (чл. 62, ал. 2 КТ, отм.), допусна лесното постъпване на работа само по устна уговорка между страните, след което работодателят също така устно се освобождаваше от работника, когато пожелае това, и то „от днес за утре“. Това обективно допринесе за нарастването на заетостта в сивата икономика. А заетостта в сивата икономика създаваше правна несигурност и лишаваше тези работници и служители от **трудова права**: определено работно време, платени годишни отпуски, точно определено трудово възнаграждение, признаване на времето за трудов стаж, законов ред за прекратяване на трудовия договор и др.

Втората причина се състои в тежките **осигурителни последици** от скицираното състояние на пазара на труда. Постъпилите по този начин на работа лица се лишават от задължително обществено осигуряване. За тях работодателите и те самите не плащат за себе си осигурителни вноски, поради което това време не им се признава за осигурителен стаж (чл. 9–11 КЗО), с всички произтичащи от това отрицателни социални последици за тях. Понякога това състояние се създаваше с мълчаливото или изрично съгласие на работниците и служителите. Примамени от плащането в брой на по-голяма номинална парична сума, без удържки за данъци и осигурителни вноски, за да задоволят днешните си насъщни нужди за препитание, заетите по този начин на работа, особено когато това са млади работници и служители, далеч от възрастта за пенсиониране, те понасяха търпеливо това положение.

Появи се и получи широко разпространение, особено в частния сектор, и една друга – „смесена“ форма. При нея се сключваше писмен трудов договор, но в него се вписваше като „уговорено“ трудово възнаграждение размерът на минималната месечна работна заплата, установена за страната. Върху него се удържаша данъци и плащаха осигурителни вноски. А една друга част се плащаше в брой „на ръка“, без да се правят от нея удържки за данъци и за осигурителни вноски. Това се отразяваше отрицателно не само върху рязко спадналите постъпления в държавния бюджет и в бюджетите на ДОО и НЗОК, но и върху трудовите и осигурителните права на работниците и служителите: върху драстично занижения размер на обезщетенията по трудово-правоотношение (за предизвестие, неизползван платен годишен отпуск, при увол-

нение и т. н. – чл. 20, 222, 224 КТ и др.), върху осигурителните обезпечения поради временна неработоспособност, бременност и раждане, безработица, пенсии и др. (чл. 40–54ж, 68–70 КЗОО и др.). Това е, защото тези обезщетения се изчисляват върху brutното трудово възнаграждение, което в тези случаи е рязко спаднало, поради включването в него само на минималната работна заплата, а не на реално уговореното брутно трудово възнаграждение.

6. **Предназначението** на новата правна уредба е **двупосочно**. От една страна, тя цели да създаде ред, сигурност и яснота и да гарантира трудовите и осигурителните права на работниците и служителите. И по-голяма истинност в пазара на труда, в положението на трудово заетите по трудови правоотношения и на безработните. От друга страна, тя е насочена към укрепване на финансовото състояние на общественото и здравното осигуряване чрез увеличаване на постъпленията от осигурителни вноски в техните бюджети. А постъпленията от тях са основният и решаващ източник на приходи за бюджета както на общественото, така и на здравното осигуряване.

7. Новата правна уредба увеличава **задълженията на работодателите** в трудовите и осигурителните правоотношения.

Що се отнася до задълженията в **трудовете правоотношения**, трябва да се посочи, че това не са техни „насрещни“ задължения към работниците и служителите по престацията на работната сила от работниците и служителите, а „обслужващи“ трудовото правоотношение „организационни“ задължения, свързани с функционирането на трудовите правоотношения, с внасянето на повече яснота и видимост в тях, с проследяване и отчитане на тяхното динамично развитие в неговото многофазово развитие при възникването, изменението и прекратяването му (вж. по-долу № 14–16). Една част от тези задължения са към работниците и служителите, а други – към осигурителния орган – Националният осигурителен институт (неговите териториални поделения). Те изискват повече усилия – отчетност и „книжна“ работа. На нея не трябва да се гледа като на ненужно бюрократизиране на трудовите и осигурителните правоотношения, а като на усилия за внасяне на ред и правна сигурност в пазара на труда и на общественото и здравното осигуряване.

А увеличаването на задълженията по **осигурителните отношения** на работодателите се отнася до тяхното качество на осигурители. Те имат по-друг характер. Новата уредба ще доведе до увеличаване на осигурителните вноски от работодателите-осигурители. Но това не се дължи на поредното увеличаване в закона на осигурителната тежест (на осигурителните вноски) на работодателите, а на привеждането на нейното реално, пълно и точно (своевременно) изпълнение в съответствие със закона, което означава повече законност в осигурителното право. Но увеличаването на задълженията на работодателите-осигурители в осигурителните правоотношения има други две положителни осигурителноправни последици. Едната настъпва в правната сфера на осигурителния орган – Националният осигурителен институт. Тя се изразява в увеличаване на постъпленията в неговия бюджет от осигурителни вноски и тяхното редовно внасяне. Това укрепва финансовите възможности на НОИ за изпла-

щане на осигурителните обезпечения (пенсии, обезщетения и помощи) на осигурените лица. Другата правна последица настъпва в личната правна сфера на осигурените работници и служители. Тя се изразява в увеличаване на размера на осигурителните обезпечения, изплащани на осигурените лица, защото са се увеличили внесените осигурителни вноски.

II.

8. Промените в областта на сключването на трудовия договор се съсредоточават около следните по-важни въпроси: а) момента, в който се сключва трудовият договор (чл. 61, ал. 1 КТ); б) отмяната на ал. 2 (ред. 1995 г.) на чл. 62 КТ и възстановяването на писмената форма за действителността на трудовия договор; в) задължение на работодателя да уведомява териториалното поделение на Националния осигурителен институт (ТП на НОИ) за сключването, изменението или прекратяването на трудовия договор (чл. 62, ал. 3 и 4 КТ); г) задължения на работодателя преди постъпването на работника или служителя на работа (чл. 63, ал. 1 и 2 КТ); д) постъпване на работника или служителя на работа (чл. 63, ал. 3 КТ).

9. Разпоредбата на чл. 61, ал. 1 КТ беше обогатена по предметното си съдържание. Допреди изменението си тя уреждаше само въпроса за **страните**, между които се сключва трудовият договор: работника или служителя и работодателя. С допълнението, което беше направено, се прибавя още един въпрос: за момента, в който се сключва трудовият договор. Този въпрос е уреден като „**времево отстояние**“ на сключването на трудовия договор **спрямо** постъпването на работника или служителя на работа (чл. 63 КТ – вж. по-долу № 20). И така, според изричния текст на новата редакция на чл. 61, ал. 1 in fine КТ трудовият договор се сключва „**преди** постъпването на работа“.

„Преди постъпването на работа“ означава преди работникът или служителят да започне реално да изпълнява трудовите си задължения по възложената му трудова функция с трудовия договор. Това е разбираемо: постъпването на работа е действие на работника или служителя. То означава начало на реално простиране на работната сила на работодателя за изпълнение на уговорената трудова функция по трудовия договор (вж. по-долу № 20). А начало на изпълнението на трудовия договор може да има, след като вече има сключен трудов договор. Ето защо избраното от законодателя разрешение с допълнението на чл. 61, ал. 1 КТ е не само правнологически оправдано, но отговаря и на житейския разум и на фактичката последователност, в която се извършва правният обмен в областта на трудовите правоотношения: първо, се учредява трудовото правоотношение чрез сключването на трудовия договор и след това се пристъпва към неговото изпълнение. И понеже в трудовото правоотношение, поради неговия предмет – предоставяне на работната сила (чл. 1, ал. 2 КТ), пръв пре-

стира работникът или служителят, то той е длъжен да стори това едва след като е сключен трудовият договор¹.

При логическата очевидност, с която сключването на трудовия договор се налага преди постъпването на работа, се поставя въпросът: било ли е необходимо изричното му уреждане в чл. 61, ал. 1 КТ? Въпросът е основателен². От гледна точка на пестеливост на правната уредба това допълнение, строго погледнато, не е било юридически необходимо. Но то има значение като **реакция** срещу практиката от последните години при наличието и на чл. 62, ал. 2 КТ, ред. 1995 г., отм., който допускаше постъпването на работа да предшества сключването на трудовия договор. То цели да даде отпор на тази практика и да въведе забрана за нейното продължаване, след като вече и ал. 2 на чл. 62 КТ е отменена (вж. по-долу № 10).

10. Отмяна на ал. 2 на чл. 62 КТ и възстановяване на писмената форма за действителността на трудовия договор.

Алинея 2 на чл. 62 КТ беше създадена при измененията в Кодекса на труда през декември 1995 г. Тя допускаше възникване на трудовото правоотношение с приемането от работодателя на работника или служителя на работа и започването от негова страна да я изпълнява, без да е сключен писмен трудов договор. Съществуването на възникналото по този начин трудово правоотношение можеше да се доказва с всички доказателствени средства. Така чрез тази нова ал. 2 се промени радикално правното значение на писмената форма за сключване на трудовия договор: от форма за неговата действителност, каквато беше от десетилетия в българското право, тя се превърна във форма само за доказване съществуването на трудовия договор³. Това рязко снижи правната сила и значение на писмената форма за сключването на трудовия договор⁴. С тази промяна се целяха положителни резултати: да се признаят за действителни и устно сключените трудови договори, изпълнението на които е започнало, за да се избегне тяхното обявяване за недействителни поради липсата на писмена форма, да се защитят тези работници и служители и да се осигури събирането на осигурителните вноски за тях. Тези очаквани резултати обаче не се постигнаха: работодателите както устно сключваха, така устно, свободно и произволно освобождаваха по всяко време тези работници и служители, с което не „оставяха никакви сле-

¹ Моментът, в който се сключва трудовият договор, трябва да се различава от момента, в който се смята сключен трудовият договор. Моментът, в който се сключва трудовият договор, определя времето, през което трудовият договор като правна сделка трябва да бъде създаден. А моментът, в който трудовият договор се смята за сключен, определя момента, в който вече е завършено сключването на трудовия договор като правна сделка. От тези два разположени във времето момента следват различни правни последици. Времето (моментът), в което трудовият договор се сключва, се разполага спрямо постъпването на работа. И то трябва да го предшества. А от момента, в който трудовият договор се смята сключен, насетне, е налице възникнало между страните трудово правоотношение. От този момент възникват задълженията на работодателя за уведомяване на ТП на НОИ, предоставяне на екземпляр от сключения договор и копие от уведомлението на работника и служителя и др. (вж. по-долу № 14–16).

² Разрешението, което е изрично възприето в чл. 61, ал. 1, in fine КТ се потвърждава и доразвива и в чл. 63, ал. 1–3 КТ (вж. по-долу № 16).

³ Радоилски, Л. Трудово право на Народна република България. С., 1957, с. 255–259; Василев, Ат. Трудово право, Бургаски свободен университет, 1997, с. 134–137; Мръчков, В. Трудово право, III изд. С., 2001, с. 206, 210–214.

⁴ По-подробно вж. Мръчков, В. – В: Мръчков, В., Кр. Средкова, Ат. Василев. Коментар на Кодекса на труда. VI изд. С., 2002, с. 195–200.

ди“ от съществуването на такива трудови договори. И, което е важно да се отбележи – не плащаха и осигурителни и здравни вноски. Това доведе до създаване на несигурност и безредие в трудовите правоотношения⁵.

11. С отмяната на ал. 2 на чл. 62 (ред. 1995 г.) КТ се възстанови писмената форма за сключването на трудовия договор като форма, необходима за неговата действителност. Този извод се прави по **тълкувателен път** въз основа на няколко важни съображения.

Първото е: с отмяната на ал. 2 се изключва възможността трудово правоотношение да възниква с приемането на работа на работника или служителя и започването от негова страна да изпълнява възложената му работа, без да е сключен писмен трудов договор. Такава възможност след 2 януари 2003 г. вече не съществува. Поради това и неговото съществуване не може да се доказва с други доказателствени средства, освен с писмени доказателства и преди всичко със сключения в писмена форма трудов договор.

Второто съображение се извлича от чл. 62, ал. 1 КТ, който гласи: „Трудовият договор се сключва в писмена форма.“ Това е един категоричен императив. Начинът, по който е формулирана ал. 1, е присъщ на императивните правни норми. Така са формулирани редица законови норми, които установяват писмената форма, необходима за действителността на договорите – форма „ad solemnitatem“: за договора за застраховане (чл. 381 ТЗ); договора за разплащателна сметка (чл. 426, ал. 2 ТЗ); договора за банков кредит (чл. 430, ал. 3 ТЗ) и др.⁶

Трето, в мотивите на Закона за изменение и допълнение на Кодекса на труда, внесен в Народното събрание през юли 2002 г., изрично се посочва, че се възстано-

⁵ Измененията през декември 1995 г. на чл. 62 КТ, по силата на които беше изоставена писмената форма, необходима за действителността на трудовия договор, през цялото време на тяхното действие не се споделяха в правната литература и бяха последователно критикувани (**Мръчков, В. В.**: Коментар на Кодекса на труда, III изд. (1996 г.), с. 131–132; IV изд. (1997 г.) с. 131–132; V изд. (2001 г.), с. 188–189; VI изд. (2002 г.), с. 191–192; **от него**. Трудово право, III изд. С., 2001 г., с. 210–213; **Василев, Ат.** Трудово право, ц. с., с. 134–137.

⁶ Тук се налага още едно пояснение, извлечено от историческото развитие на чл. 62 КТ.

След като в ал. 1 на чл. 62 КТ, ред. 1986 г., се предвиждаше писмената форма за сключване на трудовия договор, в ал. 2 на чл. 62 КТ, ред. 1986 г., се предвиждаше изрично: „Писмената форма е необходима за действителността на трудовия договор.“ Тази разпоредба имаше само пояснителен, а не правоустановяващ характер. Тя беше включена в чл. 62 КТ, защото надделяха „неюридически съображения“. А те бяха: тъй като Кодексът на труда е закон, който „се ползва“ и прилага от и за работници, служители и синдикати, които не са юристи и не винаги познават тънкостите на писмената форма за действителността и за доказването на трудовия договор, „по-добре“ е изрично да се посочи, че в чл. 62 КТ, ред. 1986 г., тя е необходима за действителността на трудовия договор.

При изменението в Кодекса на труда през ноември 1992 г., вместо да се отмени ал. 2 на чл. 62 КТ, тя беше слята с ал. 1, която придоби следната редакция: „Трудовият договор се сключва в писмена форма, която е необходима за действителността му.“ И без пояснението в чл. 62, ал. 1 in fine КТ, ред. 1995 г., писмената форма за сключването на трудовия договор следваше от „първата част“ на тази законова разпоредба.

При изменението в Кодекса на труда през декември 1995 г. промяната в характера на писмената форма на трудовия договор следваше не от отмяната на ал. 2 (ред. 1986 г.) на чл. 62 КТ (вж. по-горе), а от новата ал. 2 (ред. 1995 г.), която допускаше възникване на трудовото правоотношение, без да е сключен писмен трудов договор с работника или служителя, който работодателят е приел на работа и който е започнал да я изпълнява (вж. по-горе № 10). И затова, когато ал. 2 на чл. 62 КТ беше отменена през декември 2002 г., с това се възстанови и значението на писмената форма за сключване на трудовия договор като форма, необходима за неговата действителност.

вява писмената форма за действителността на трудовия договор (вх. № 254–01–58 от 10 юли 2002 г., с. 2–3 от мотивите). Следователно такива са волята и намерението на законодателя с отмяната на ал. 2 на чл. 62 КТ.

Четвърто, най-сетне този извод се потвърждава и от новата ал. 1 на чл. 63 (вж. по-долу чл. 63, ал. 1). Тя установява задължение на работодателя „да представи на работника или служителя преди постъпването му на работа екземпляр от сключен трудов договор, подписан от двете страни...“ А екземпляр се предоставя от писмен акт. И за да бъде то направено, трудовият договор трябва да е бил сключен в писмена форма. Впрочем законодателят и в следващите изменения на Кодекса на труда недвусмислено изхожда от разбирането за писмената форма като форма за действителността и съществуването на трудовия договор.

12. Сключването на трудовия договор, включително и неговото подписване от страните, е **правопоращащият** юридически факт, от който възниква трудовото правоотношение. От този момент насетне страните са обвързани от трудовото правоотношение със задълженията и правата, които предвиждат за тях законът и уговореното в договора.

13. От този момент насетне започва един нов, последващ етап в съществуването на трудовото правоотношение. Той е нов не само защото се отличава от предходния го етап на сключването на трудовия договор, но и защото той беше обособен с измененията и допълненията на Кодекса на труда през декември 2002 г. като самостоятелен в динамичното развитие на трудовото правоотношение. И беше „запълнен“ със специфични задължения, които **бяха установени** за първи път с новите ал. 1–2 на чл. 63 КТ от декември 2002 г. Тези задължения заемат времето от сключването на трудовия договор до постъпването на работа. Те са **последващи** спрямо сключването на трудовия договор и **предходящи** по отношение на постъпването на работа или началото на неговото изпълнение. И тъй като изпълнението на тези задължения изисква време за тяхното изпълнение, законът установява съответни срокове за това. Поради това при новата уредба е налице известно и неизбежно отлагане във времето и забавяне на началото на изпълнението на трудовия договор спрямо неговото сключване. „Цената“ на това отлагане и забавяне е желаната и търсена от новата правна уредба сигурност в съществуването и функционирането на трудовото правоотношение.

14. Тези задължения са **три**: а) изпращане на уведомление до съответното териториално поделение на Националния осигурителен институт (ТП на НОИ) съгласно чл. 62, ал. 3–4 КТ⁷; б) предоставяне на работника или служителя преди постъпването му на работа на екземпляр от сключения трудов договор, подписан от двете страни, и копие от уведомлението по чл. 62, ал. 3 КТ, заверено от ТП на НОИ (чл. 63, ал. 1 КТ);

⁷ Задължението за изпращане на уведомление до ТП на НОИ по чл. 62, ал. 3–4 КТ се отнася за сключването, изменението и прекратяването на трудовия договор. Тук и в следващото изложение се има предвид само уведомлението за сключването на трудовия договор поради темата на изложението. За уведомлението относно изменението и прекратяването на трудовия договор вж. **Мръчков, В.** Коментар на Кодекса на труда, ц. с., VII изд. С., 2003, с. 198–206.

в) забрана за допускане на работника или служителя до работа, преди да му е предоставил документите по чл. 63, ал. 1 КТ (чл. 63, ал. 2 КТ).

15. **Общото** между тези задължения се очертава в няколко насоки:

а) и трите са възложени на работодателя. Това следва от изричните текстове на чл. 62, ал. 3 и чл. 63, ал. 1 и 2 КТ;

б) едното от тези задължения (по чл. 62, ал. 3 КТ) е към ТП на НОИ, а другите две (по чл. 63, ал. 1–2 КТ) – към работника или служителя. Задължението му към ТП на НОИ е публичноправно не само защото е спрямо един публичноправен орган, какъвто е НОИ, но и защото чрез него работникът или служителят се включва в една публичноправна система на държавното обществено осигуряване чрез включването му в информационната система на НОИ⁸. Другите две задължения на работодателя към работника или служителя са нови задължения по трудовото му правоотношение. Но те не са задължения, ответни (на срещни) на задължението на работника или служителя по реалната престация на работната сила, а задължения, които я предшества. Те са негови задължения, които я подготвят. Макар че те са към насрещната страна по едно частноправно отношение, каквото е трудовото правоотношение, тяхното изпълнение съдържа значителен обществен интерес – сигурност в трудовоправното положение на работника или служителя и, което е не по-малко важно – точно изпълнение на задължения на работодателя като осигурител и на работника или служителя като задължително осигурено лице за всички осигурени социални рискове (чл. 129 КТ и чл. 4, ал. 1, т. 1 К300) да заплащат осигурителните си вноски в общественото и здравното осигуряване (чл. 6 К300 и чл. 29, ал. 3 З30 във връзка с чл. 2 ЗБНЗОК–2003, и чл. 40 З30);

в) общо е и тяхното **предназначение**.

От една страна, то е: да внесат яснота, сигурност и ред в предстоящото начало на изпълнението на трудовото правоотношение с постъпването на работника или служителя на работа.

От друга страна, новата правна уредба цели постигането на положителни **осигурителноправни резултати**. И това е една от най-важните, ако не и най-важната ѝ цел. Фактът, че за нейното постигане се създава трудовоправна уредба, е продиктуван от обстоятелството, че материалноправните въпроси, които се уреждат, са трудовоправни, поради което систематическото място на тяхната уредба е в Кодекса на труда.

Чрез уведомлението от работодателя на ТП на НОИ за сключването на трудовия договор се цели да се направят достояние на НОИ работата на лицето – страна по трудовия договор, неговото задължително обществено и здравно осигуряване, размерът на трудовото му възнаграждение, върху което се дължат осигурителни вноски (чл. 4, ал. 1, т. 1, чл. 6, ал. 2 К300 и чл. 33 и 40, ал. 1 З30), и да се осигури реалното събиране на дължимите осигурителни вноски. Това е особено важно, тъй като от години наред ДОО и здравното осигуряване изпитват сериозни финансови затруднения при събирането на осигурителни вноски върху реално получаваните трудови възнагражде-

⁸ Мръчков, В. Осигурително право. II изд. С., 2001, с. 117–118.

ния и други доходи от трудова дейност. А от тях зависи редовното изплащане на осигурителните обезпечения от ДОО (обезщетения при временна неработоспособност и безработица, на пенсиите, отпадане на тавана на пенсиите), финансиране на здравното осигуряване от НЗОК и т. н. Това обяснява и защо уведомлението и така нареченото „вписване“ („регистрация“) на трудовите договори се извършва в НОИ, а не примерно в Главната инспекция по труда.

Но тези задължения са различни по **съдържанието** си.

16. Задължение за уведомление от работодателя на ТП на НОИ (чл. 62, ал. 3 КТ).

Уведомлението се прави от работодателя **писмено**. Това изрично не е посочено в чл. 62, ал. 3 КТ, но то следва недвусмислено от същата тази законова разпоредба, която визираща неговото изпращане. А се изпраща само писмена информация.

Същността на това задължение е работодателят да предостави **информация** на съответното ТП на НОИ.

По своето съдържание това задължение на работодателя включва **два** елемента;

а) **кръга от въпроси**, до които се отнася уведомлението. Тези въпроси са: сключването на трудовия договор.

Сключването на трудовия договор означава всеки завършено сключен писмен трудов договор, т. е. подписан и от двете страни и канцеларски оформен трудов договор (подпечатан, номериран, изведен и т. н.). Без значение е видът на трудовия договор – срочен по чл. 68, безсрочен по чл. 67, за пълно или непълно работно време, за изпитване, ученически и т. н. Този извод следва от общото означение, с което си служи законът – „трудова договор“, без да прави други уточнения. Съдържанието на уведомлението при сключването на трудовия договор е определено в чл. 5 от издадената от министъра на труда и социалната политика по делегация на чл. 62, ал. 4 КТ Наредба № 5 от 29 декември 2002 г. за съдържанието и реда за изпращане на уведомлението по чл. 62, ал. 4 от Кодекса на труда (обн., ДВ, бр. 1 от 2003 г.). То обхваща **четири** групи от въпроси: данни за работодателя – номер по БУЛСТАТ като осигурител; данни за работника или служителя – име и ЕГН; данни за условията по трудовия договор – основание, дата на сключване, номер, срок, длъжностно наименование, размер на основното трудово възнаграждение; други данни: код по НКП, към която се отнася длъжността; наименование и код на НКИД и код за лицата, заети в спомагателни дейности на осигурителя, когато той извършва повече от една икономическа дейност по НКИД. Изброяването на тези данни е изчерпателно⁹;

б) **реда за изпращане на уведомлението**.

Уведомлението е съобщение. То е довеждане до знанието на ТП на НОИ, че е сключен точно определен писмен трудов договор.

⁹ Данните, изброени в чл. 5 от нар., повдигат някои въпроси. Прави впечатление, че се изисква размерът на основното трудово възнаграждение, а не и на допълнителните и изобщо на brutното трудово възнаграждение, върху което се изчисляват дължимите осигурителни вноски (арг. чл. 6, ал. 2 и 3 КЗОО). Изисква се да се посочи датата на сключване на трудовия договор, а не и данни за промяна на важни елементи от неговото съдържание: на характера на работата, която води до промяна в квалификационните групи професии, на основното трудово възнаграждение, преминаване от срочен в безсрочен трудов договор и т. н.

Уведомлението се изпраща на съответното ТП на НОИ, в което работодателят е регистриран като осигурител. Ако работодателят има подразделения във от района на ТП на НОИ, в което е регистриран, уведомленията за заетите в тях работници и служители могат да се подават в съответното РУСО по тяхната месторабота (т. 1 от Писмо № 91–01–52/21.02.2003 г. на НОИ). Работодателят трябва да го изпрати в 3-дневен срок от сключването на трудовия договор. Този срок започва да тече от следващия ден на деня, в който трудовият договор е сключен, и изтича в края на 3-ия ден. Ако денят, в който изтича срокът, е неработен, той изтича в края на следващия работен ден (арг. чл. 72, ал. 2 ЗЗД).

Тридневният срок е установен за изпращането на уведомлението до ТП на НОИ, а не за неговото получаване. Този извод следва от разпоредбата на чл. 63, ал. 3 КТ, която предвижда, че „работодателят **е длъжен да изпрати уведомлението** до ТП на НОИ“ в 3-дневен срок, а не примерно да осигури неговото получаване от адресата. Това ще рече, че до края на 3-ия, съответно на 7-ия ден уведомлението, надлежно оформено, трябва да бъде подадено до ТП на НОИ, т. е. да бъде „занесено“ в него от служебно лице на работодателя, или да бъде изпратено по пощата с обратна разписка, или по Интернет с електронен подпис на работодателя.

Уведомлението се изпраща от работодателя до ТП на НОИ в 2 екземпляра (чл. 2, ал. 2 цит. нар.). ТП на НОИ проверява редовността и пълнотата на изпратените уведомления. Ако те отговарят на изискванията на чл. 2–6 Нар. 5, ТП на НОИ, то ги „заверява“ и издава така наречената „справка“, в която се описват името, ЕГН и длъжността на работника или служителя, за който се отнася. Ако не отговарят на тези изисквания, уведомленията се отхвърлят, описват се в справката, посочва се тяхната нередовност и се връщат на работодателя, за да ги поправи и в 3-дневен срок отново да ги изпрати в ТП на НОИ. Редовните и заверени уведомления се въвеждат в информационната система на НОИ по чл. 33 ал. 3, т. 10 КЗОО, която беше нарочно създадена за тази цел в НОИ. Това „въвеждане“ в информационната система на НОИ е същността на добилото широка известност в говоримия език „вписване“ или „регистрация“ на трудовите договори. Както се вижда, то не означава воденето на някакви специални регистри като отделни официални книги от рода на някои съдебни регистри или на други книги за официални вписвания като „хартиен носител“ (например на колективните трудови договори – вж. по-горе чл. 53, ал. 3), а с включването им в паметта на нарочно създадената и поддържана за тази цел информационна система на НОИ (чл. 33, ал. 3, т. 10 КЗОО).

Завереното от ТП на НОИ уведомление чрез вписването му в справката след това има важно значение при допускането на работника или служителя на работа от работодателя и началото на изпълнението на трудовото правоотношение (вж. по-долу № 17–18).

17. Поставя се въпросът: приложима ли е тази уредба и за другите основания за възникване на трудовите правоотношения, уредени в Кодекса на труда: конкурс и избор, тъй като уредбата сега се съдържа в раздела за трудовия договор? Този въпрос не е изрично уреден в чл. 62 и това е пропуск на законовата уредба. По съображения,

извлечени от предназначението на чл. 62, ал. 3 КТ, на този въпрос трябва да се даде положителен отговор. Общи са въпросите за правната сигурност и яснота в учредяването на трудовото правоотношение, на които служат чл. 62, ал. 3 и 4 КТ, поради което разрешенията в тях трябва да се прилагат и за трудови правоотношения, възникнали от конкурс или избор. От друга страна, уведомлението по чл. 62, ал. 3 КТ има двупосочно правно значение. От една страна, то е средство за защита на трудовите и осигурителните права на работниците и служителите – като осигурени лица. От друга страна, то е средство за осигуряване на постъпления от осигурителни вноски в общественото и здравното осигуряване. Но затова е от решаващо значение тяхното качество на осигурени, като работещи по трудово правоотношение, а не основанието, от което трудовото им правоотношение е възникнало. Затова разпоредбите на ал. 3 и 4 трябва да се приложат и за основанията конкурс и избор, защото от тях възниква трудово правоотношение и работещите по него стават на общо основание работници и служители с всички произтичащи от това трудовоправни и осигурителноправни последици.

Необходимо е при следващи изменения в Кодекса на труда да се създаде изрична правна уредба, симетрична на уредбата в чл. 62 и 63, съобразена с реда за постъпването на работа при трудови правоотношения, възникнали от избор и конкурс, която провежда съответно основните разрешения, възприети за трудовия договор. Тази уредба трябва да съчетае изискването избраното или спечелило конкурса лице да постъпи на работа в 2-седмичен срок от съобщението за резултата от избора (чл. 86, ал. 2) или от получаване на съобщението за резултата от конкурса (чл. 96, ал. 2) с уведомлението на ТП на НОИ от работодателя за възникналото трудово правоотношение.

18. Задължението по чл. 63, ал. 1 КТ е положително и включва предоставяне на посочените два „документа“ на работника или служителя: екземпляр от сключения писмен трудов договор, подписан от двете страни, и копие от уведомлението по чл. 62, ал. 3 КТ. Екземпляр от трудовия договор е сключеният между страните трудов договор. А копието от уведомлението по чл. 62, ал. 3 КТ е „справката“ от ТП на НОИ, че работодателят е изпратил уведомлението за сключения трудов договор с данните по чл. 3, ал. 1 Нар. 5 и че това уведомление е било пълно и редовно подадено и данните от него, което значи, че те вече са въведени в информационната система на НОИ. Работодателят е длъжен да предостави тези документи на работника или служителя веднага след като те са на негово разположение: екземпляра от трудовия договор – веднага след сключването и подписването му от страните, а „справката“ от ТП на НОИ – веднага след получаването ѝ. Това диктува неговият разумен работодателски интерес за започване на изпълнението на трудовото правоотношение.

„Представянето“ на тези документи означава, че те са предадени (връчени) на разположение на работника или служителя. По този начин той е сигурен, че работодателят е изпълнил задължението си по чл. 62, ал. 3 КТ и че е предстоящо постъпването му работа (вж. по-долу № 15).

А и „притежанието“ на екземпляр от сключения трудов договор от работника или служителя му позволява да следи изпълнението на задълженията на работодателя по него в хода на функционирането на трудовото правоотношение. Ако работникът или служителят не се задоволи само с предоставената му от работодателя справка от ТП на НОИ и поиска да се запознае със съдържанието на уведомлението и данните по чл. 3, ал. 1 Нар. 1, които то съдържа, работодателят е длъжен да му го предостави да се запознае лично с него на основание чл. 130, ал. 1 и 2 КТ, тъй като това безспорно представлява информация по неговото трудово правоотношение.

19. По-особено е задължението по чл. 63, ал. 2 КТ. То е **отрицателно** по своето съдържание, защото произтича от установената в тази разпоредба **забрана** за работодателя. Същността на забраната, а това значи и на отрицателното задължение на работодателя, което произтича от нея, е да не допуска работника или служителя до работа, преди да му е предоставил документите по чл. 63, ал. 1 КТ. Идеята на закона е задължението на работодателя по чл. 63, ал. 1 КТ да бъде точно и пълно изпълнено и едва след това да започне изпълнението на трудовия договор чрез постъпването на работника или служителя на работа, която е определена в трудовия договор.

20. **Постъпването на работа** е основната цел, към която страните се стремят с учредяването на трудовото правоотношение. То е началото на изпълнението на трудовия договор (чл. 63, ал. 3 КТ)¹⁰. С него започва пълноценното функциониране на трудовото правоотношение: работникът или служителят започва да изпълнява трудовата си функция и всички останали трудови задължения, а работодателят – своите задължения по трудовото правоотношение. Затова то е и толкова важно за страните.

За да се внесе яснота и сигурност в постъпването на работа, законът определя **срока**, в който **след** сключването на трудовия договор работникът или служителят може да постъпи на работа, и **момента**, от който той започва да тече.

Срокът за постъпването на работа е едноседмичен или друг срок, уговорен между страните (чл. 63, ал. 1 КТ). Законът не определя максималната продължителност на срока за постъпването на работа, който страните могат да уговорят. Това е въпрос на тяхната взаимна воля. В това отношение промяна не е настъпила¹¹. Промяна обаче беше направена с измененията в Кодекса на труда относно момента, от който започва да тече срокът за постъпването на работа – едноседмичният или уговорения между страните.

Според уредбата допреди измененията този срок започваше да тече „от сключването на трудовия договор“. Новата уредба предвиди, че той започва да тече от „получаването на документите по ал. 1“. Това ново законодателно разрешение съответства на промените в чл. 62, ал. 3 и 4 и чл. 63, ал. 1 и 2 КТ, произтича от тях и е тяхно продължение (вж. по-горе № 16–19). Смисълът на промяната в чл. 63, ал. 3 КТ е: задължението на работника или служителя да започне пръв изпълнението на трудовия договор с предоставяне на работната си сила на работодателя възниква **едва след** като е учредено трудовото правоотношение и са изпълнени другите, предвидени в но-

¹⁰ Мръчков, В. Трудово право, ц. с., с. 214–216.

¹¹ Пак там, с. 214–215.

вите алинеи 1 и 2 на чл. 63 КТ задължения на работодателя. При новата уредба то настъпва едва след като работникът или служителят е получил екземпляр от сключения писмен трудов договор между страните и копие от уведомлението на работодателя по чл. 62, ал. 3 КТ, заверено от ТП на НОИ. Това са „документите по ал. 1“, които има предвид ал. 3, изр. 1 на чл. 63 КТ. И от деня, който следва деня на получаването им, започва да тече и срокът за постъпването на работа по чл. 63, ал. 3 КТ (арг. чл. 72, ал. 2 ЗЗД). Този момент не е избран случайно. Той е определен, защото от него настъпват всички необходими предпоставки, за да се пристъпи към изпълнение на трудовия договор: завършено е неговото сключване и са изпълнени всички други нови последващи изисквания – регистриране на трудовия договор и известяването му на работника или служителя. От този момент вече е налице „пълна готовност“, за да започне изпълнението на трудовия договор. Така ал. 3 на чл. 63 КТ се съобразява с новите законодателни разрешения, възприети в чл. 62, ал. 3 и 4 и в чл. 63, ал. 1 и 2 КТ (вж. по-горе № 16–19).

21. Допълненията в чл. 62 и 63 КТ през декември 2003 г. дават основания и за някои теоретични обобщения.

От една страна, те изразяват тенденцията към все по-дълбоко проникване на законодателната уредба на трудовите правоотношения. Тя обхваща въпроси, свързани с възникването на трудовото правоотношение, които досега не са били предмет на правна уредба. Така законната уредба създава по-голяма организираност, ред, сигурност и култура в трудовите правоотношения¹².

Правната уредба на възникването на трудовото правоотношение в Наредбата-закон за трудовия договор от 1936 г. и по Кодекса на труда от 1951 г. се ограничаваше до сключването на трудовия договор и неговата форма¹³. Кодексът на труда от 1986 г. прибави към тази уредба още един нов въпрос и го уреди за първи път – началото на изпълнението на трудовия договор (чл. 63, ал. 2 и 3 КТ, ред. 1986 г.). Тази уредба е запазена по същество и сега в чл. 63, ал. 4 КТ, ред. 2002 г. През изтеклите години „началото“ на изпълнението на трудовия договор беше съответно разпространено и към трудовите правоотношения, възникнали от избор и конкурс (чл. 86, ал. 2 и 3 и чл. 96, ал. 2 и 3 КТ). Така то се утвърди като „съединително звено“ между осъществяване на основанието за възникване на трудовото правоотношение и неговото изпълнение, с началото, което поставя постъпването на работа¹⁴.

Измененията в чл. 62 и 63 КТ от декември 2003 г. се вписват в тази тенденция и са нейно продължение. Те уреждат **нов кръг** от обществените отношения, които съществуват във времето от сключването на трудовия договор, пораждащо възникването на трудовото правоотношение, до началото на неговото изпълнение, когато трудовото правоотношение започва нормално и пълноценно да функционира. И запълва то-

¹² Supiot, A. *Au-dela de l'emploi*, Paris, Flammarion, 1999, p. 291–293.

¹³ Ошанов, Р. Коментар на Наредбата-закон на трудовия договор. С., 1936, с. 37–43; Сталев, Ж., Л. Радоилски. Трудови закони – текст и синтез на юриспруденцията. II изд. С., 1948, с. 25–27; Радоилски, Л. Трудово право, ц. с., с. 254–259.

¹⁴ Мръчков, В. Трудово право, ц. с., с. 214–216, 250–251, 257–258.

ва време от съществуването на трудовото правоотношение със специфични задължения на работодателя към НОИ и към работника или служителя (вж. по-горе № 13–20). Тази уредба обособи това време от съществуването на трудовото правоотношение в негова самостоятелна фаза¹⁵.

22. По този начин правната уредба на обществените отношения, свързани с възникването на трудовото правоотношение, се очертава като един сложен динамичен юридически състав, който включва в себе си няколко елемента: а) сключване на трудовия договор; б) уведомяване от работодателя на ТП на НОИ за сключването на трудовия договор; в) връчване на завереното от ТП на НОИ уведомление и на копие от трудовия договор от работодателя на работника или служителя; г) начало на изпълнение на трудовия договор.

Всеки от тези четири елемента има своето място и незаменимо правно значение, за да се стигне чрез съвместното им и последователно осъществяване до общия краен резултат – пълноценното и реално съществуване на трудовото правоотношение, началото на което се поставя от постъпването на работа на работника или служителя. Те са еднакво важни и не могат да се степенуват по важност. Всеки от тях има „свое време“, в което се проявява и хронологична следовност, в която се обективира. Но с оглед на възникването на трудовото правоотношение централно положение сред тях заема сключването на трудовия договор, който създава, от който възниква трудовото правоотношение. Останалите елементи са свързани с него, произтичат от него, но те не го пораждат. Това може да направи само перфектното сключеният трудов договор.

23. Задължението за уведомяване на ТП на НОИ за сключваните трудови договори (вж. по-горе № 16–17) по чл. 62, ал. 3 КТ действа в бъдеще. То се прилага за трудовите договори, които се сключват след влизането в сила на Закона за изменение и допълнение на Кодекса на труда от декември 2002 г., т. е. от 2 януари 2003 г. насетне. Но влизането в сила на този закон заваря стотици хиляди сключени трудови договори и трудови правоотношения, за които новата уредба по чл. 62, ал. 3 и 4 КТ не е могла да бъде приложена, защото не е съществувала при възникването им. За тях се прилагат две преходни разпоредби – § 11 и 12 от Закона за изменение и допълнение на Кодекса на труда от м. декември 2002 г.

24. Съгласно § 11 „Работодателите в срок до 30 април 2003 г. са длъжни да изпратят писмени уведомления до териториалните поделения на Националния осигурителен институт за заварените към влизането в сила на този закон сключени трудови договори“.

Тази разпоредба установява едно **общо задължение** за работодателите. То се отнася за всички заварени сключени и съществуващи трудови договори. „Заварени сключени трудови договори“ са трудовите договори, които са били сключени до 1 януари 2003 г. включително и които продължават да действат след влизането в сила на измененията в Кодекса на труда от декември 2002 г., т. е. от 2 януари 2003 г. насетне.

¹⁵ Мръчков, В. – В: Мръчков, В., Кр. Средкова, Ат. Василев. Коментар на Кодекса на труда, VII изд. С., 2003, с. 193–212.

Съдържанието на това задължение е същото, както и на задължението по чл. 62, ал. 3. Но то се отнася само до сключените трудови договори, а не и до тяхното изменение в миналото – преди 2 януари 2002 г., нито пък за прекратените трудови договори. Изпълнението на това задължение е еднократно, т. е. обхваща наведнъж всички трудови правоотношения, възникнали от сключени трудови договори преди влизането на закона в сила и които влизането в сила на закона заварва като действащи. То се състои в изпращането на уведомление със същото съдържание и по същия ред, установени в Наредба № 5 от 29 декември 2002 г. на министъра на труда и социалната политика, както и за сключваните трудови договори от 2 януари 2003 г. насетне.

Това задължение трябва да бъде изпълнено от 2 януари до 30 април 2003 г. Този 4-месечен срок за неговото изпълнение е определен, за да даде възможност на работодателите да извършат необходимите правнотехнически и организационни действия за изпълнението му: определяне на броя на тези трудови договори, работниците и служителите, с които са сключени, и тяхното съдържание, да подготвят уведомленията за тях до ТП на НОИ и да ги изпратят до съответните ТП на НОИ и др. съгласно чл. 1, ал. 2 цит. нар. Определеният срок за действието на тази разпоредба и за изпълнение на установеното с нея задължение определя нейния преходен характер.

Съдържанието на информацията, която работодателят дължи на НОИ в изпълнение на задължението по § 11, е същото, което има и уведомлението по чл. 62, ал. 3 и 4 КТ (вж. по-горе № 16–17). Данните и за тези заварени сключени трудови договори ще бъдат въвеждани в общата информационна система, която се създава и поддържа от НОИ съгласно новата т. 10 на чл. 33, ал. 1 КЗОО (вж. по-горе чл. 62, ал. 4 КТ). Особено е само, че тази информация се отнася за всички сключени и действащи трудови договори, които са заварени от влизането в сила на Закона за изменение и допълнение на Кодекса на труда от декември 2002 г.

25. За уреждане на заварените от закона трудови правоотношения е създаден и **новият § 12**. Той гласи: „Работодателите, които са приели на работа работници и служители при условията на отменената ал. 2 на чл. 62 КТ, са длъжни в срок до 30 април 2003 г. да сключат писмени трудови договори и да изпратят уведомления за това до съответните териториални поделения на Националния осигурителен институт.“

Тази разпоредба има специфично **приложно поле**. Тя се отнася за трудовите правоотношения на работниците и служителите, приети на работа, без да са сключени писмени трудови договори с тях, съгласно действащата от 9 януари 1996 г. до влизането в сила на 2 януари 2003 г. на Закона за изменение и допълнение на Кодекса на труда от декември 2002 г. разпоредба на чл. 62, ал. 2 КТ, ред. 1995 г., която беше отменена. Съгласно тази разпоредба, действала в продължение на почти 7 години (9 януари 1996 г. – 1 януари 2003 г.), в страната съществуваха множество трудови правоотношения, които действалият за това време чл. 62, ал. 2 КТ, отм., правеше законосъобразни¹⁶.

За тези заварени трудови правоотношения законът възлага на работодателите, при които има такива работници и служители, **две** задължения:

¹⁶ Вж. **Мръчков, В.** Коментар на Кодекса на труда. VI изд. С., 2002, с. 195–200.

а) от влизането на закона в сила – 2 януари 2003 г., до 30 април 2003 г. работодателят е длъжен да сключи с тях писмени трудови договори. Работодателят не може да уволнява тези работници и служители. Според постигнатото между страните съгласие тези договори могат да бъдат срочни или безсрочни;

б) в същия срок работодателите са длъжни да уведомят съответните териториални поделения на НОИ за сключените писмени трудови договори с тези работници и служители. И тук уведомяването е „сумарно и еднократно“, т. е. то обхваща всички работници и служители, които до момента на влизане в сила на отмяната на чл. 62, ал. 2 КТ, ред. 1995 г., (02.01.2003 г.) са работили на това основание по трудово правоотношение и продължават да работят. По съдържание уведомлението, което работодателят е длъжен да изпрати в съответното териториално поделение на НОИ, е същото, което дължи и съгласно чл. 62, ал. 3 КТ (вж. по-горе № 16). Особеното тук е, че изпращаната по този начин информация ще обхваща по-голям брой работници и служители – всички, които работят по трудови правоотношения, съгласно отменената ал. 2 на чл. 62 КТ в редакцията ѝ от 1996 г.

26. Уреждането на въпросите в § 11 и 12 ПЗР на ЗИД на КТ от декември 2002 г. имат едно и също предназначение с уведомленията по чл. 62, ал. 3 КТ от декември 2002 г. (вж. по-горе №№ 15–17, 24–25). А то е: да се създаде обща и пълна национална информационна система на заетите лица по трудово правоотношение и осигурени за всички осигурени социални рискове. Задълженията по § 11 и 12 за работодателя обаче се отнасят за уведомяването на ТП на НОИ по чл. 62, ал. 3 КТ с данните по Нар. 5, издадена на основание чл. 62, ал. 4 КТ. Но те не обхващат задълженията на работодателя по чл. 63, ал. 1–3 КТ, защото тези задължения (по чл. 63, ал. 1–3 КТ) се отнасят до сключени трудови договори от 2 януари 2003 г. насетне и с новопостъпващи на работа по тях работници и служители. А работниците и служителите, за които важат § 11 и 12, са по „заварени сключени трудови договори“, по които те вече са постъпили на работа към момента на влизането в сила на тези преходни разпоредби и продължават да работят.

27. За да се гарантира спазването на новата уредба за сключването на трудовия договор и постъпването на работа, измененията в Кодекса на труда предвидиха **административнонаказателна отговорност** за нейното нарушаване. Предвиждането на такава отговорност е оправдано, като се има предвид посоченият вече публичноправен характер на задълженията на работодателя по сключването на трудовия договор и постъпването на работа (вж. по-горе № 15).

Административнонаказателната отговорност за нарушаване на новата уредба за сключване на трудовия договор и постъпването на работа е предвидена в създадената **нова ал. 3 на чл. 414 КТ**. В нея са посочени нарушенията на разпоредбите на Кодекса на труда относно писмената форма за сключването на трудовия договор и реда за постъпването на работа на работника или служителя. Това създава сравнително по-голяма близост в **обектите** на отделните нарушения. Тези нарушения са:

а) неспазване на изискването за сключване на трудовия договор в писмена форма по чл. 62, ал. 1 КТ (вж. по-горе № 11);

б) неизпълнение на задължението на работодателя да уведоми писмено териториалното поделение на НОИ в 3-дневен срок от сключването на трудовия договор по чл. 62, ал. 3 КТ (вж. по-горе № 14–17);

в) неизпълнение на задълженията на работодателя да предостави на работника или служителя: аа) екземпляр от сключения трудов договор, подписан и от двете страни; бб) копие от уведомлението до териториалното поделение на НОИ по чл. 62, ал. 3 КТ (вж. по-горе № 18);

г) нарушение от работодателя на забраната за допускане на работника или служителя на работа, преди да му е връчил екземпляр от сключения трудов договор, подписан от двете страни, и заверено копие от уведомлението до териториалното поделение на НОИ по чл. 62, ал. 2 (вж. по-горе № 19).

28. Това са всъщност **състави на четири отделни административни нарушения**, които се различават по своя специфичен **обект** на нарушение. Техни **субекти** са едни и същи лица: работодателят и длъжностните лица в предприятието.

В изброените по-горе състави в обект на административните нарушения са въздигнати задълженията на работодателя по чл. 62, ал. 1, чл. 62, ал. 3 и чл. 63, ал. 1–2 КТ. На тези задължения се придава важно значение не само за да се защитят интересите на работниците и служителите, но и публичният интерес – за защита на обществен ред и сигурност в трудовите отношения, който те изразяват. И поради тези съображения тяхното виновно нарушаване е въздигнато в отделни административни нарушения, изчерпателно изброени в ал. 3 на чл. 414 КТ.

29. Установеното наказание за извършването на всяко от тези нарушения е парична глоба в размер „от 1000 лв.“. Глобата „от 1000 лв.“ е във фиксиран размер, а не както обикновено се установяват размерите на глобата „от – до“. Установяването на точно определен размер на глобите поначало не е препоръчително, защото не позволява на административнонаказващия орган да съобрази във всеки конкретен случай размера ѝ с критериите, установени в чл. 27 ЗАНН: с тежестта на нарушението, с неговите вредни последици, с формата и степента на вината, с които е извършено, с обстановката, при която то е извършено, с другите смекчаващи и отегчаващи вината обстоятелства, както и с имотното състояние на нарушителя. Прибягването до определяне пряко в закона на фиксиран размер на глобата тук е продиктувано от стремението на законодателя да не позволи прилагането на различни „стандарти“ за едни и същи нарушения, а да създаде единна практика в административното наказване за тях. А прилагането на различни стандарти в тази област, освен всичко друго, би могло да породии и корупционна среда в административното наказване за тези нарушения. И едва ли е нужно да се доказва колко вредни са нейните последици. От друга страна, установеният размер на глобата е висок. Но независимо дали санкционната част на чл. 414, ал. 3 КТ се споделя, или не, този размер е задължителен и трябва да се прилага от административнонаказващите органи при извършване на посочените в нея административни нарушения.

Предвиденото наказание в чл. 414, ал. 3 КТ се налага за „**всяко отделно нарушение**“. „Отделно нарушение“ е несключването на писмен трудов договор с всеки от-

делен работник или служител, неизпращане на всяко отделно писмено уведомление до териториалното поделение на НОИ, всеки случай на непредставяне на копие от уведомлението на съответния работник или служител преди постъпването му на работа, както и допускането на всеки работник или служител поотделно на работа, преди да му е предоставено копие от уведомлението, и т. н. Този извод можеше да се направи и без това изрично да се посочва в ал. 1, защото административното наказание се налага за всяко отделно административно нарушение. А отделно административно нарушение е неспазването във всеки отделен случай, спрямо всеки отделен работник или служител, на изискванията по чл. 62 и 63 КТ. Но с изричното му посочване в закона сега няма никакво съмнение в това отношение.

X

X X

30. Измененията и допълненията в чл. 62 и 63 КТ от декември 2002 г. току-що са влезли в сила и се прилагат едва от началото на януари 2003 г. Поради това е рано да се правят оценки за ефективността на новите положения, макар че първите резултати са насърчителни¹⁷. Това, което заслужава обаче да се подчертае, е, че с тези законодателни промени се предприема „комплексно атакуване“ на проблема за отстраняването или поне за рязкото ограничаване на заетостта в сивата икономика и нейните социални последици. „Комплексното атакуване“ се изразява в съчетаното използване на механизми на трудовото и осигурителното право. Използваните механизми на трудовото право са: писмената форма за сключване на трудовия договор като форма, необходима за неговата действителност, връчване на копие от сключения писмен договор от работодателя на работника или служителя и едва след това – допускането му на работа и др. А механизмите на осигурителното право, които тук се прилагат, са: въвеждането на основните идентифициращи индивидуалните трудови правоотношения в националната информационна система на НОИ, уведомяването от работодателя (в качеството му и на осигурител) за сключените, изменени и прекратени трудови договори и потвърждение от ТП на НОИ на пълнотата и точността на тези уведомления. Съчетаното използване на тези разноотраслови механизми води до взаимното им оползотворяване: на механизмите на трудовото право от осигурителното право, и обратно. Това е потвърждение на системния характер на правото, на действието му като правна система. То показва, че колкото и различни да са отделните правни отрасли по своя предмет на регулиране, възможностите за тяхното съчетано използване за постигане на полезни обществени икономически и социални резултати в държавната политика са безспорни. Толкова по-реални са тези възможности, когато съчетаното използване се отнася до такива близки по произход и социална насоченост правни отрасли, каквито са трудовото и осигурителното право. Разбира се, остава очакването, че по-нататъшното последователно прилагане на тези промени ще потвърди тяхната ефективност в интерес на работниците и служителите и на обществото.

¹⁷ По данни на НОИ за периода 2.01. – 31.03.2003 г. са регистрирани нови 300 хил. трудови договори. Смята се, че това са случаи на трудова заетост, излезли „на светло“ от сивата икономика в резултат на промените в чл. 62 и 63 КТ.

Професор Цанка Цанкова, доктор на юридическите науки

ДОПУСТИМО ЛИ Е ПРИПОЗНАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ГРАЖДАНИН ОТ ЧУЖДЕНЕЦ

1. Допустимо ли е припознаване на български гражданин от чужденец? Въпросът **de lege lata** изглежда излишен, дори странен. Защото чл. 135 СК казва изрично, че „за произхода се прилага отечественият закон на детето по време на раждането“. Това означава, че произходът на дете – български гражданин, се установява съгласно разпоредбите на българския закон – Семейния кодекс, когато той е отечествен закон на детето. Той урежда припознаването като един от способите за установяване на произхода както от майката, така и от бащата. Правната уредба е дадена в чл. 35–39 СК.

2. Въпросът **de lege ferenda** обаче има основание. В проекта на Министерския съвет на Закон за изменение и допълнение на Семейния кодекс № 302–01–7 от 14.01.2003 г., приет на първо четене от 39-ото Народно събрание (по-нататък за краткост – Законопроекта и Проекта), е предвидено изменение на чл. 135 СК. То се състои в създаването на нова ал. 2, която има следното съдържание: „Правилата за припознаване по този закон не се прилагат в случаите, когато чужденец желае да припознае дете – български гражданин. Установяването на произход в този случай може да стане по реда на чл. 40 и 41.“ Веднага се вижда, че в посочената в ал. 2 хипотеза припознаването е изключено изрично от преpraщащата норма, че произходът на детето ще може да се установява само по исков път: майчинството по чл. 40 СК, бащинството – по чл. 41 СК. Доколкото съгласно чл. 31, ал. 1 СК, с малки изключения, майката ще е известна, съгласно максимата *mater semper certa est*, то детето е в положение на извънбрачно дете на „самотна майка“. Това положение може да бъде променено и то да добие семеен статус на дете с двама родители само ако произходът от бащата бъде установен с влязло в сила съдебно решение по иск, предявен от майката в тригодишен срок от раждането на детето. Детето също има субективно право да предяви иска до изтичане на три години от навършване на пълнолетието. Това право може да се упражни и преди навършването на пълнолетието самостоятелно след навършване на 14 години (арг. чл. 271 ГПК). Или, при бездействие на майката (причините могат да бъдат различни, най-често обективни) и щом като припознаването става недопустимо, детето ще остане с неустановен произход и лишено от родителски грижи на бащата, включително и без материалната му подкрепа, през целия период на детството. Прави впечатление разминаването на това положение с изрично прогласения при уредбата на семейните отношения принцип на „особена закрила“ на детето.

Мотивите на вносителя на законопроекта за предлаганото допълнение на чл. 135 СК са „да се пресече практиката да се припознава дете от чужденец с цел заобикаляне процедурата по осиновяване“. Статистически, както и криминологични данни за такова явление няма. Вероятно има случаи на отказ да се допусне осиновяване от чужденец поради липса на условията, предвидени в Семейния кодекс (чл. 49–67 СК). Процедурата обаче по осиновяване не може да бъде заобиколена, защото без спазването ѝ, детето не може да добие статус на осиновено, нито осиновяващият да стане осиновител. При припозването се прилагат семейноправни норми не за създаване на осиновително отношение, а за признаване на биологичен произход и възникване на естествено, същинско отношение родител – дете с присъщото му нормативно определено съдържание. Въпросът е дали проектираното ограничение в установяването на произхода е оправдано социално и правно, дали е в съгласие с конституционно закрепени положения и дали осигурява по най-добър начин правото на детето на родители и семейство.

3. В последно време се наблюдава **интензивен законодателен процес**, мотивиран от осигуряване най-добра закрила на децата и възприемане стандартите в отношенията родители – деца, установени от международните актове и правото на Европейския съюз. Приет е Закон за изменение и допълнение на Закона за закрила на детето (обн., ДВ, бр. 36 от 2003 г.); приет е Закон за ратифициране на Хагската конвенция за гражданскоправните аспекти на международното отвличане на деца (обн., ДВ, бр. 20 от 2003 г.); приет е и Закон за ратифициране на Люксембургската конвенция за признаване и изпълнение на решения за упражняване на родителски права и възстановяване упражняването на родителските права (обн., ДВ, бр. 21 от 2003 г.); приет е на първо четене от Народното събрание Законопроект за изменение и допълнение на Гражданския процесуален кодекс, за да се осигури прилагането на посочените конвенции; подготвя се Закон за защита срещу дискриминацията, обсъжда се и вече посоченият Законопроект за изменение и допълнение на Семейния кодекс. С него се внасят редица нови положения в семейното право, извършва се реформа в института на осиновяването. По-точно, представят ни се по съвършено нов начин изискванията и процедурата по допускането на осиновяването. Напр. създава се регистър на децата, които могат да бъдат осиновени – чл. 53а, 53б и 53в; въвежда се разрешение за осиновяване и регистър на кандидат-осиновители – чл. 57а, 57б и 57в; създават се съвети по осиновяване към дирекциите за социално подпомагане в областите и Съвет по международното осиновяване към Министерството на правосъдието, предвидена е уредба на международното осиновяване, включително въвеждане посредничество на акредитирани организации – промени в чл. 136 и новите чл. 136а – до чл. 136ж и др.

Цялата тази система от нови законови актове има за цел да се даде по-добра защита на основни човешки права на децата и на родителите и да се повиши родителската отговорност, да станат по-ефективни и предприеманите мерки в закрила на децата, включително и съдебните. Новите положения усложняват правния режим на отношенията родители – деца, но в нито един от международните актове не се трети-

ра въпросът за произхода на детето, нито се поставят изисквания за промяна на правната уредба по начин, че да се налагат ограничения на възможностите за установяване биологичния произход на детето. Напротив, духът на правната регламентация е към осигуряване на условия за отглеждане на детето в биологичното семейство, насърчаване и подпомагане полагаането на родителските грижи в него при зачитане правата на родителите, които носят първостепенната отговорност за успешното му развитие и подготовка за самостоятелен живот.

4. **Институтът на припознаването** ни се представя със следните основни положения на правната регламентация:

Припознаването е личен, едностранен, неотменим, формален акт на признаване от родителя на едно дете за свое. Припознаването има обратно действие към момента на раждането на детето. То не създава произхода, а го обявява. Родителят заявява биологичния произход на детето¹. Независимо дали ще определим декларацията на припознаващия за твърдение, или за заявление, тя е едно волеизявление, чието съдържание е признаване на детето за свое. При извършването на акта няма съдебен контрол и няма предварителна проверка за достоверност на волеизявлението. Правният интерес от установяването на достоверността е признат и зачетен с предоставянето на възможност да се оспорва припознаването. При извършването на акта е достатъчно, че припознаващият твърди, че е родител и че чрез неговото признание се създава правната връзка на родител и дете. То разкрива една фактическа биологическа връзка, която превръща в правно отношение. Разпоредбата на чл. 49 ЗГР, която говори за съгласие на майката, не променя едностранния характер на акта. Това съгласие също следва да се разбира като едностранно волеизявление на другия родител, с което се декларира, че няма да се оспорва извършеното припознаване. Правното му значение се изразява в създаване на възможност за вписване в акта за раждане на детето на документа, удостоверяващ припознаването, и на данните на бащата. Освен това то прави акта за припознаване неоспорим по чл. 37 СК. След заявлението си майката вече не може да оспорва извършеното припознаване. Ненужно е да ѝ се дава срок по чл. 37, ал. 1 СК и така се постига бързо уреждане семейноправното положение на новороденото дете и съставяне на акт както при брачен произход. Посочената разпоредба освен това има ограничено приложно поле – отнася се само до случаите, когато припознаването е извършено преди съставяне на акта на раждане на детето, срокът за който съгласно чл. 42 ЗГР е 7-дневен.

Субективното право на родителя да извърши припознаване се осъществява чрез формално заявление пред длъжностното лице по гражданското състояние. Проверка за наличието на биологична връзка не се прави нито от длъжностното лице, нито по съдебен ред. Ако актът не отговаря на биологичния произход, той може да бъде оспорен. Произходът е извънредно деликатна материя на семейното право поради интимния характер на отношенията. Неоправдано и рисковано е да се предвижда намеса на трети лица по разкриване на действителните отношения. Затова и законът подхожда

¹ Според **Константинов Д.** Произходът по българското семейно право. С., 1973, с. 137–140, припознаването е твърдение, а според **Ненова, Л.** Семейно право на Р България. С., 1994, с. 275 – заявление.

много внимателно, когато признава правото на оспорване. Оспорването е в защита на лицата с правен интерес и в съответствие с принципа на истинност на произхода. За правния интерес на другия родител (обикновено майката) и детето преценката е направена от закона. За другите лица тя се прави от съда, когато те предявят иск за оспорване на припознаването по чл. 38 СК. Както е приела съдебната практика (вж. Постановление № 5 от 1978 г. на Пленума на Върховния съд), този правен интерес е условие за допустимост на иска, но неговата наличност трябва да бъде доказана с положителни данни².

Единодушно се приема и в теорията, и в практиката, че може да се припознае и чуждо дете. Освен това припознаващият не може да се позовава на неистинност на собственото си волеизявление, щом съзнателно е признал за свое чуждо дете. Извършеното в предвидената от закона форма (чл. 36 СК) волеизявление дава титул за произход на детето и поражда семейноправно отношение „родител и дете“, формира семейноправния статус на детето. Действието на припознаването е *erga omnes*.

Припознато може да бъде всяко дете, което няма установен произход. Няма срок за извършване на припознаването, нито ограничения, свързани с възрастта на припознаващия и на припознатия.

5. Проследим ли **развитието на института**, ще установим, че той трайно присъства в българското законодателство.

Припознаването е уредено за първи път в Закона за припознаване на незаконородените деца, за узаконяването им и за осиновяването от 1890 г. Още в своя чл. 1 този закон посочва, че детето може да бъде припознато от бащата и от майката, заедно или поотделно, освен когато родителите са били в прелюбодейание или инцест.

Следващата уредба е дадена в Закона за извънбрачните деца и осиновяването от 1940 г. Той разширява възможността за припознаване, като допуска припознаване на заченати и на починали деца, както и на деца от прелюбодейание. Установена е възможност на детето, а след неговата смърт – на наследниците му, да оспорят припознаването поради това, че припозналият не е негов баща или че припознаването е във вреда на детето (чл. 7). Право да оспорва по съдебен ред е дадено и на всеки, който би имал материален или морален интерес (чл. 10). Друг е въпросът, че припознатото извънбрачно дете е било дискриминирано и не се е ползвало с права, равни на тези на брачното дете.

Законът за лицата и семейството също урежда припознаването като несъдебен способ за установяване на произход (чл. 67–70). Детето може да оспорва пред длъжностното лице по гражданското състояние писмено. Другите заинтересувани лица имат право да оспорват по исков ред. Между тях е включен и другият родител (чл. 70). Уредбата на припознаването по българския закон намира приложение и за отношенията с международен елемент съгласно общите принципи и правила на международното частно право³.

² Вж. и **Сталев, Ж.** Българско гражданско процесуално право. С., Сиела, 2001, с. 265 и сл.

³ В проекта за Закон за съгласителните норми от 1936 г. са дадени за първи път правила за произхода с международен елемент, вж. **Тодоров, Т.** Международни семейни и наследствени правоотношения. С., изд. Св. Кл. Охридски, 1994, с. 189–190.

Семейният кодекс от 1968 г. урежда припознаването в чл. 34–37. Създадена е правна уредба на произхода с международен елемент. В чл. 96 е предвидено, че произходът се определя от закона на държавата, чийто гражданин е детето по време на раждането⁴.

Разпоредба на международното ни частно право за припознаването съдържа и действащият Семейен кодекс от 1985 г. Това е посоченият вече чл. 135, който казва, че произходът се определя от отечествения закон на детето по време на раждането.

Нито по отмененото, нито по действащото законодателство съществува норма, която да ограничава припознаването с оглед на международния елемент в правоотношенията.

6. За да определим отношението си към предлаганата в Проекта нова ал. 2 на чл. 135 СК, трябва да видим дали правилото, изключващо припознаването, съответства на Конституцията на Република България, на международните актове, страна по които е българската държава, и на принципите на семейното ни право⁵.

Проектът урежда положението, когато детето е български гражданин, а припознаващият е чужденец. Хипотезите могат да бъдат различни. Например детето може да живее в Република България, но може да има местожителство и в друга държава. Чужденецът, т. е. лицето, което няма българско гражданство, може да живее в България, в страната на своето гражданство, или в трета страна. Чужденецът може да бъде постоянно пребиваващ в Република България, може да има и статут на бежанец. Акът на припознаване може да бъде извършван в Република България, в държавата, чието гражданство има чужденецът, или в трета държава и т. н. Комбинациите могат да бъдат умножени. Възможностите и усложненията за прилагане ще зависят и от правната уредба на всяка от държавите, с които било детето, било чужденецът са свързани по отечествения си закон или по закона на местопребиваването, както и от правилата на закона по местоизвършване на припознаването.

Очевидно е, че не във всички хипотези ще е приложим българският закон, но това ще е най-честият случай, защото той ще се прилага към детето – български гражданин, както когато припознаването ще се извършва у нас, така и когато чуждото законодателство препраща към отечествения закон на детето към момента на раждането му. Тоест – към българския закон. А с изменението на чл. 135 СК ще се окаже, че българският закон не дава еднаква защита на правата на детето, родено извън брака на своите родители, когато известният родител е български гражданин, а другият (този, който желае да припознае, на практика бащата) е чужденец (чл. 8 ЗБГ). Или ко-

⁴ Според **Дамянов, Ц.** Стълкновителните норми по семейното право на НРБългария. С., 1969, с. 109, при действието на СК от 1968 г. припознаването в страната на дете, което по рождение е български гражданин, винаги трябва да бъде извършено по българския закон. Ако припознаването е извършено в чужбина, следва да го признаем: първо, ако е спасен българският закон или, второ, ако е спасен законът по местоизвършването му. В първия случай трябва да се приеме, че българският закон е спасен, когато то е извършено по него или когато чуждите правни норми по въпроса се покриват с нашите или са близки на тях. Виждаме, че тълкувайки правилото на чл. 96, авторът разширява приложното поле на българския закон за случаите, когато чуждите правни норми са близки до нашите. По този начин се отговаря на интереса на детето – български гражданин да има установен произход.

⁵ Според **Тодоров, Т.** Цит. съч., с. 189, международноправни и конституционни норми определят границите на възможната стълкновителна уредба в материята на произхода.

гато детето е родено у нас, но произходът му е неизвестен и има българско гражданство по силата на чл. 11 ЗБГ. С други думи, българският закон вместо да защити интереса на българското дете да има биологични родители, създава препятствия, дори прави невъзможно установяването на произхода.

Предлаганата разпоредба е **неконституционносъобразна**. Противоречи на **чл. 14 и чл. 47, ал. 4** на Конституцията на Република България. В чл. 14 е посочен общият принцип, на който трябва да се подчинява законът при уреждане положението на децата и на семейството. Това е принципът на закрила. Тази закрила трябва да се осигури на всички деца и да намери израз във всички институти на правото и на първо място в семейното право.

Нарушава се и **чл. 6, ал. 2 и чл. 47, ал. 3** на Конституцията, които установяват равенство на децата независимо от произхода. То трябва да бъде положено в основата на всички правила на семейния закон. Принципът на равенство, установен още с Наредбата-Закон за брака от 12.05.1945 г. (чл. 26, ал. 3), провъзгласен изрично в Конституциите на България от 1947 г., 1971 г. и 1991 г., не е съобразен. Проектът установява неравенство: неравенство между брачни и извънбрачни деца; между извънбрачни, чиито родители са български граждани, и тези, чиито родители са чужденци; неравнопоставеност и на родителите – български граждани и чужденци. Не може да говорим за равенство на децата, ако поставяме бариери пред установяването на произхода им и даваме различно правно решение за различните случаи по признак, който въвежда неравенство. Ако няма равенство в уредбата на материята по произхода, няма равенство в семейните отношения родители – деца, защото то предполага установен произход и от двамата родители.

Всяко ограничаване от българския закон на възможността да се извърши припознаване означава злепоставяне на интереса на детето – български гражданин. Не само не му се дава, както изисква **чл. 47, ал. 4** на Конституцията, „особена закрила“, но се допуска намаляване на възможностите, които биха поставили детето в равностойно семейно положение. Ограничава се възможността за изграждане на определен семеен и граждански статус, което реално засяга основен интерес на детето и го поставя в неравностойно положение. Закрилата не само не е по-силна, но детето остава с по-малко права, с повече проблеми и дори в невъзможност да установи своя произход и да има двама правно признати родители. Създават се предпоставки за неравенство в личната сфера и в социалното положение.

Проектът засяга и строго лични права на майката, нейното социално, обществено и имуществено положение. Тя остава сама да носи бремето на родителските задължения и отговорности като „самотна майка“. Вместо осигуряване на правни възможности детето да има биологично семейство от двама родители, проектираната законова уредба насочва към заместваща семейна среда или настаняване на детето в специализирана институция (вж. § 1 ДР ЗЗакрД).

Проектираното ограничаване на припознаването с международен елемент противоречи на **чл. 7 на Конвенцията за правата на детето** (ратифицирана, ДВ, бр. 55 от 1991 г.), която въздига в основно „правото на детето да познава и да бъде отглеж-

дано от своите родители“. Не е достатъчно, че е дадена от закона възможност да предяви иск за установяване на майчинство и бащинство. Реално възможността да се предяви искът от ненавършилото пълнолетие дете е минимална. Лишаваме детето от бързото, своевременно и несъдебно уреждане на неговото семейно и гражданскоправно положение. Интересът на детето като първостепенно съображение при изработване на правната регламентация отстъпва на заден план. Налице е разминаване с изискванията на Конвенцията детето да расте в естествена семейна среда, да бъде отглеждано и възпитавано от своите родители. Има разминаване и с многократно подчертаваната, включително и изрично, отговорност на родителите да се грижат за децата си (чл. 5 от конвенцията).

Противоречието с **чл. 47, ал. 1** на Конституцията, която провъзгласява правото на родителя да отглежда детето си за основно човешко право, защитено на най-високо нормативно ниво, се разкрива и в това, че законопроектът изобщо лишава бащата от възможност да установи своето родителско качество и да полага грижи за детето. Защото той не разполага с друг начин да установи, че детето е негово. Презумпцията за бащинство не намира приложение, защото детето по хипотеза е извънбрачно. Искът по чл. 41 СК е предоставен само на майката и на детето. **Бащата не е легитимиран да предявява този иск.** Нему законът е предоставил възможност да припознава, т. е. доброволно да установява своето бащинство. И щом тази възможност му е отнета, той не може по никакъв начин да поеме инициативата и да установи бащинството си. Засяга се изконен правен интерес на родителя, злепоставя се интересът на детето, при това се внася още един елемент на неравенство между майката и бащата. Защото майката може да предяви иск за установяване на майчинството, нещо, което законът не е позволил на бащата, давайки му по-добра възможност. Правилото е в нарушение на принципа на чл. 3 СК и не съобразява чл. 35 и 68 СК, които установяват право на родителя да установи произхода на детето си и да се грижи за него.

По нашето право бащата **не би могъл да извърши и узаконяване** на детето. Институтът не съществува от 1949 г. Сключването на брак между родителите след раждането на детето не му дава статус на брачно и не води до признаване на бащинството на съпруга на майката. При отречена възможност за припознаване може да се стигне до парадоксалното положение детето да няма установен произход от биологичните си родители, въпреки че живее с тях и те се грижат за него, поради простия факт, че е изтекъл срокът за предявяване на иска за бащинство, респективно, че майката е проявила бездействие. Може да се стигне до положение детето за цял живот да остане без установен произход от баща. Този неблагоприятен резултат ясно се очертава и като се вземат предвид новите правила на ЗЗакрД за прилагане мерките на закрила по чл. 4 на закона и реда за включване в регистъра на децата за осиновяване. Така вместо да се осъществи семейноправна закрила с осигуряване грижи от родители в биологичното семейство, детето ще се окаже настанено в „семейна среда“ или в най-добрия случай – осиновено.

Законопроектът не държи сметка за **хуманната страна** на нещата. При глобализацията и съвременните социални условия на живот непрекъснато нараства броят на извънбрачните деца, нараства броят на фактическите съжителства на съпругески начала на български граждани и чужденци, налице е емиграционна вълна на български граждани в чужбина, увеличава се и имиграцията на чужденци у нас, включително нараства и броят на бежанците. Свободното движение на хората, свободата на извънбрачните връзки са фактор, който неоснователно се пренебрегва. Недопустимостта на припознаването води до драстично посегателство върху правото на детето да има родители и на правото на родителите да отглеждат своите деца. Би следвало законът да се погрижи за разширяване на правните възможности за установяване на произхода на извънбрачните деца, а не да внася ограничения.

Отричането на възможността за припознаване е ограничителна мярка, която ни връща към отдавна забравени положения от законодателството от XIX век на поставяне бариери при установяването на произхода и дискриминиране на извънбрачните деца. Може би трябва да се припомни и периодът на законодателно провеждане на комунистическата идея за социалното отглеждане и възпитание на децата за сметка на семейните грижи от родители и негативите от това положение⁶.

Социалната нецелесъобразност на Проекта се разкрива и в това, че детето остава без морална и материална подкрепа и израства в непълно семейство, дори може да бъде настанено в заместваща „семейна среда“ или в специализирана институция. Вместо да се търсят правни средства за по-добра закрила на децата, се създават правила, които не само не улесняват и разширяват възможностите за установяването на произхода, но засягат най-дълбоко интереса на детето и в материален, и в морален план. Фактът, че в СК е предвиден иск за установяване на произход от бащата, не е гаранция за най-добра закрила. Всяко съдебно производство изисква инициатива, каквато детето самостоятелно не може да прояви поне до 14-годишна възраст. А твърде проблематично е предявяването на иск и преди навършване на пълнолетие. Същото се отнася и до майката. Необходими са и правна помощ, и определена степен на правна култура, процесуална ангажираност, разходи и готовност да се понесе социалното и моралното бреме на един състезателен процес, засягащ личната сфера на участващите в него, както и интереса на свързаните с тях родствено лица⁷. Проблемите се увеличават, когато ответник по предявения иск е чужденец.

7. От гледна точка на съдържанието на разпоредбата на чл. 135, ал. 2 на Проекта е нужно изясняване на **понятието „дете“**. Съмненията се пораждат от възможния двоен смисъл: лице, ненавършило 18 години, или лице, което се намира във факти-

⁶ По законодателството на Съветския съюз и РСФСР до 1968 г. е било забранено търсенето на бащата, като това е една от посоките на пряка забрана за защита правата на детето, а лозунгът за равенство на децата, чиито родители не са в брак, става чисто декларативен. За отрицателните последици от това положение и от подобен род „държавна поддръжка на семейството“ за няколко поколения съветски граждани вж. **Нечаева, А. М.** Семейное право. М., 1998, с. 79; **също:** Россия и её дети, М., 2000, с. 216 и сл.

⁷ Предложение за уреждане произхода и положението на децата, родени във фактическото съжителство на своите родители, у **Цанкова, Ц.** Фактическото съпругеско съжителство и българското семейно право. С., 2000, с. 131–138, 167–170.

ческа биологическа връзка с припознаващия (низходящ). Точният смисъл ще се разкрие от систематичното тълкуване с ал. 1 на чл. 135 СК. Очевидно е обаче, че влагането на различен смисъл би определило и различно приложно поле на разпоредбите на ал. 2, още повече, че вътрешното ни право допуска припознаване и на пълнолетен.

Необходимо е да се изясни и въпросът дали нормата се отнася до всички чужденци, включително и **чужденците с постоянно пребиваване** в Република България. Законът за гражданската регистрация разграничава чужденци, получили разрешение за постоянно пребиваване в страната; чужденци без гражданство, установили се трайно и преимуществено в страната; чужденци, получили статут на бежанци. Въпросът е дали и те няма да могат да извършват припознаване и дали такова ограничение ще бъде в интерес на децата – български граждани, ограничение, само защото са родени в България и защото майката е българска гражданка. В Конвенцията за защита правата на децата и сътрудничеството при международното осиновяване на белега „местопребиваване“ е придадено определено правно значение при уреждане на отношенията по осиновяване. По общите правила на международното частно право местопребиваването също има значение за припознаването. Материалните условия за действителност на припознаването трябва да съответстват, на първо място, на личното право на лицето, което извършва припознаването. То може да бъде или отечественият му закон или правото по местожителството (местопребиваването). Този закон може да изисква да се прилага правото на местопребиваване (*lex domicilii*) на детето, като дори се отстъпи от принципа на отечественото право. Предлага се правото на местопребиваване на детето да бъде основната норма в материята⁸.

8. Какво може да се предложи вместо неудачния и неконституционносъобразен текст на обсъжданата нова ал. 2 на чл. 135 СК.

а) Най-доброто и правилното решение е **тя да отпадне**.

Ако все пак законодателят установи, че е налице доказана социална и правна необходимост от ограничаване на извънсъдебното признаване на произхода на дете – български гражданин, от чужденец, трябва да се потърсят възможности за ново правило, което да допуска припознаването, като се съобрази и общественият интерес от това. В тази връзка може да се обмисли промяна на текстовете на действащия СК, отнасящи се до оспорването на припознаването.

б) Във всички случаи трябва да се ограничи **възможното приложно поле** на евентуално ограничителна разпоредба само до припознаване на деца, т. е. лица, които не са навършили пълнолетие, защото припознаване може да се извърши и на пълнолетен, а също и на починало лице с низходящи. В тези случаи нито има място за „особена закрила“ на припознатия, нито са оправдани изложените в мотивите на законопроекта подозрения за корист у припознаващия и другия родител на детето и неетични домогвания при извършването на правния акт. Когато се припознава пълнолетен, се поражда родство с присъщите му гражданскоправни последици, място за полагане на родителски грижи няма. Така че съображения за ограничаване на при-

⁸ Вж. Тодоров, Т. Цит. съч., с. 195.

познаването, свързани с нарушения на изискванията за допустимост на осиновяването, не могат да бъдат значими.

Може да се извърши уточняване в текста на предлаганата ал. 2 на чл. 135 СК, като се каже изрично, че не се допуска припознаване на ненавършило пълнолетие лице. Това обаче би обезсмислило в голяма степен самото припознаване. Защото именно възрастта до 18 години е тази, в която детето се нуждае от родителски грижи и от семейство. Това е периодът, през който се упражняват родителските права и се носи родителска отговорност. Това би ограничило неоправдано и правното значение на акта на припознаване само до уреждане гражданския статус на лицата. Остава и проблемът за еднаквото отношение на закона към страните по правоотношението родител – дете. Последниците също биха били различни в зависимост от времеизвършването на припознаването – преди или след навършване на пълнолетие. Затова този подход не е препоръчителен.

в) Без да е необходимо да се извършват промени в института на припознаването, могат ако е необходимо да се потърсят други правни възможности, във външното право, за ограничаване извеждането на детето от страната до отстраняване на всички съмнения относно неговия произход и неговия интерес.

Възможни са два варианта за правно уреждане в Семейния кодекс на проблема в института на припознаването, повдигнат с предлаганата ал. 2 на чл. 135 СК.

1) В **чл. 37, ал. 1** СК би могло да се предвиди за случаите на припознаване на дете – български гражданин, от чужденец задължение на длъжностното лице по гражданското състояние да уведомява органа по закрила на детето за извършеното припознаване. Такова правно разрешение намира опора в чл. 15 ЗЗакрД, който предвижда участие във всяко съдебно и административно производство на представител на Дирекцията по социално подпомагане в общината по местоживеенето на детето. Широките правомощия на тази дирекция, особено след промените в ЗЗакрД, осигуряват условия за изготвяне на обосновано становище по акта на припознаване, което дирекцията да представи на длъжностното лице по гражданското състояние в предвидения за оспорване тримесечен срок. Тъй като ще бъде извършена социална анкета, оспорването ще се основава на достатъчно данни, че детето не произхожда от припознаващия. Той ще може да отстоява своето право да бъде признат правно за родител, като предяви установителния иск по чл. 37, ал. 2 СК и докаже, че детето произхожда от него. Дирекцията би могла да оспори и тогава, когато припознаването противоречи на норма на нашия обществен ред – напр. чуждото приложимо право в регламентацията на отношенията родители – деца не познава института на припознаването или припознатото дете ще бъде семейно и обществено дискриминирано.

2) Втората възможност е да се посочи в **чл. 38 СК**, че Дирекцията за социално подпомагане в общината има право да предяви иск за оспорване на припознаването в едногодишен срок от узнаването му. Що се отнася до узнаването, възможно е да се уреди срокът да тече от получаване на съобщение от длъжностното лице по гражданското състояние, когато се състави актът за раждане на детето и няма оспорване от другия родител по чл. 37, ал. 1 СК. Формулировката на текста на чл. 38 СК е обща, об-

хваща се всяко лице с правен интерес, т. е. всеки субект на правото (вж. така ППВС № 5 от 1978 г.). Освен правно задължение има и морален дълг и щом действието на припознаването е *erga omnes* и щом то има правни последици не само за семейното, но и за всички области на правото, интересът от оспорването следва да се разглежда на по-широка основа. Евентуалният упрек, че се стига до контрол над волеизявлението на припознаващия, не би бил основателен, защото и по действащата правна уредба, както и при предходните регламентации, последващият съдебен контрол върху акта на припознаване е допустим при условието на чл. 38 СК. Да припомним, че по ЗИДО (чл. 7) оспорване е било допустимо и поради това, че припознаването е във вреда на детето⁹.

И в двата случая се изисква **ангажираност и активност на органа по закрила на детето**, но това отговаря на целите, които се поставят със създаването на този административен орган в общините и в областните центрове, както и на важните правни последици от припознаването. По-доброто нормативно разрешение на проблема е второто – оспорване от дирекцията по исков път. Така ще се осигури бързо изясняване на случая и разглеждане на спора. Това по-добре отговаря и на принципите, върху които се изгражда институтът на произхода. Не трябва инициативата да се оставя на припознаващия, защото по различни съображения (не трябва да се забравя, че е чужденец) той може да не предяви иска по чл. 37, ал. 2 СК и по този начин и едно припознаване в интерес на детето и при наличие на биологичната връзка да бъде осуетено.

г) Добре би било да се прегледа отново **чл. 49 ЗГР за съставяне на акт за раждане на новородено** при припознаване. Семейният кодекс не съдържа такова положение. Текстът създава впечатление, че за припознаване от бащата е необходимо съгласието на майката. Такъв извод би бил погрешен. Това не кореспондира на чл. 37 СК, а едностранният характер на припознаването трябва да бъде въвн от съмнение. Припознаването не е съвместен правен акт на двамата родители. То може да бъде извършено дори когато майката е неизвестна – например в случая на намерено дете. Щом в практиката са се породили съмнения, че майката, чието извънбрачно дете е с неизвестен произход от баща, не изразява „съгласие“ свободно, че нейното волеизявление е повлияно, то може да бъде атакувано поради порок във волята (арг. чл. 44 ЗЗД). Ако има съмнения относно мотивите известно е, че при извършване на правните действия мотивите нямат значение, освен ако това не е изрично предвидено в правна норма. Правното действие на родителя, мотивирано от корист, ако не е в интерес на детето, няма правна сила. Това следва от основното положение в семейното право, че родителят може да извършва правни действия за детето само в негов интерес. Следователно въпрос за гаранции е да се осигури свободното, доброволно и в интерес на детето волеизявление на майката за неоспорване на извършеното

⁹ **Константинов, Д.** Цит. съч., с. 164, приема дори, че може припознаването да бъде оспорено и от кредиторите на припозналия, за да отстранят припознатото от техния длъжник дете, на който той е задължен да плаща издръжка. Въпреки че вземането за издръжка е привилегировано в сравнение с вземанията на останалите кредитори, такова виждане е твърде крайно. Според мен възможността за оспорване в случая се разминава с „добрите нрави“.

припознаване. Тези гаранции обаче не следва да се търсят в ограничаване и изключване на самото припознаване, както и в семейното право.

Би могло да се обмисли дали припознаването на дете – български гражданин, от чужденец ще бъде допускано, преди да е съставен актът за раждане на детето и евентуално да се създаде допълнително правило.

9. Изложеното показва колко много и колко деликатни моменти трябва да се отчетат, за да се намери доброто решение на проблема, ако такъв изобщо съществува. То в никакъв случай обаче не се състои в лишаване на чужденеца от възможност да припознае своето дете – български гражданин. Децата, чиито бащи са чужденци в никакъв случай не могат да бъдат с по-малко права от тези на децата от извънбрачна връзка между български граждани. Това не само не отговаря на техния интерес, но би означавало пряко въвеждане на дискриминация.

Затова и предлаганото в законопроекта допълнение на чл. 135 СК с нова ал. 2 не трябва да бъде прието.

Проектът ни изправя и пред по-общия проблем – **промяна „на парче“** в един институт, мимоходом и без достатъчно основания. Възможности за усъвършенстване на режима на произхода по българското вътрешно и международно частно право има. Има и необходимост. Трябва да се отчита обаче, че всяка промяна рефлектира върху другите семейноправни институти, както и върху останалите регламентации в самия институт. Семейното право е система от правила и тази система трябва да бъде логична, да не се нарушава нейното единство. Промяната в института на осиновяване, предмет на Закона за изменение и допълнение на СК, не изисква изменения в правилата на произхода. Не може да се извлече такъв императив и от Конвенцията за правата на децата и сътрудничеството в областта на международното осиновяване. Правилото на предлаганата ал. 2, чл. 135 СК се явява изолирано и необосновано. Въпросите на произхода, включително и на припознаването, несъмнено ще бъдат обект на задълбочено обсъждане при работата върху нов Семейен кодекс. Впрочем проектът на такъв е приет на първо четене от 38-ото Народно събрание. Необходима е много внимателна работа, за да се осигури уреждане на семейноправния статус на детето при спазването на основните положения на Конституцията и в защита на естественото човешко право всяко дете да има родители и всеки родител да има правото да установи произхода и да отглежда своето дете.

Старши научен сътрудник д-р Гълъбина Петрова

РАЗВИТИЕ НА ОБРАЗОВАНИЕТО И ЗНАНИЯТА ЗА ЦЪРКОВНОТО ПРАВО

Когато се говори за университетското образование в исторически аспект, пък и за просвещението въобще, трябва да се отбележи особено важното място на богословските и юридическите науки и във връзка с това – съответното място на църковното право сред изучаваните от тях научни дисциплини.

Църковното право като научна дисциплина се появява и развива с появата на университетите и на университетското преподаване. Изучаването и разясняването на християнското учение и на каноните, т. е. юридическите норми за църковния живот обаче започва с появата на християнството и с появата на първите правила на християнското учение. Още тогава се почувствала нуждата от религиозно християнско образование и от християнска наука.

Първият учител на християнската църква е Исус Христос. Идването му като „единствен и изключителен учител“ на човечеството било предсказано още от старозаветните пророци¹.

Пред съда на Пилат Исус Христос обяснил: „Аз затова се родих и затова дойдох на света, за да свидетелствам за истината“².

Исус Христос предал властта на учителството на своите апостоли. От първия ден на Петдесетница, когато Св. Дух слязъл над тях във вид на огнени езици, те започнали да проповядват на различни народи. Христос им заповядал: „И тъй идете, научете всички народи, като ги кръщавате в името на Отца и Сина и Св. Дух и като ги учите да пазят всичко, що съм ви заповядал; и ето аз съм с вас през всички дни до свършека на света.“³

Апостолите предали учителството на епископите.

По-нататък християнското обучение – катехуменът⁴, придобило определени форми. След въвеждане на църковното тайнство „кръщение“ се поставил въпросът за системно религиозно обучение на кръстените деца, което се осъществявало от клириците, както и от родителите или кръстниците. Различни правила – 58-то правило на св. апостоли, 19-ото правило на VI вселенски събор, 10-ото правило на VII вселенски съ-

¹ Лук. 4:21; Мат. 23:8; Мат. 7:28 и 29.

² Иоан. 18:37.

³ Мат. 28:18–29.

⁴ Думата „катехумен“ („катехуменат“ (κατηχεῖν, κατ-ηχεω) има гръцки произход и означава „огласявам някого“, „обучавам някого“ религиозно, в основните правила на християнството; **Димитров, Хр.** Религиозното образование в съвременната църква. ГСУ, БФ, т. XVI, 1, 1938/1939, с. 4 и сл.; **Бигович, Р.** Проблеми на съвременното църковно образование и възпитание. – Образование, 2001, бр. 12, с. 10–11.

бор⁵ изискват от клирика да обучава религиозно децата и младежите „защото затова е получил и свещенство“⁶.

1.1. В първите векове от разпространението на християнската религия основните истини на вярата се разкривали чрез проповеди и беседи. Но още в апостолско време (първите векове от новата ера) се наложила идеята за създаване на християнско методическо обучение в училища (школи). Такова училище, наречено огласително, било открито в Александрия от евангелиста Марко. Богословски школи се появили и при епископските катедри в по-големите градове.

Още в първите векове на християнската църква се появява и християнската книжнина, чрез която се изяснява и разкрива християнското вероучение. Първите творения на непосредствените ученици на апостолите („апостолските мъже“) и разпространители на християнството били прости, искрени и въодушевени. След тях представители на християнската книжнина са християнските апологети (защитници), учени християни, които писали съчинения в защита на християнството.

От средата на II век, когато отслабнало живото предание за първите времена на християнството, се появила нуждата от систематизация на църковното учение и научно обосноваване на вярата. Главен подтик за научно богословстване била борбата с езичниците и лъжеученията (ересите). Бележити християнски мислители-богослови, наречени отци и учители на църквата, представители на различни богословски школи, дали своя принос за изясняване на християнските догми. Те оставили забележителни църковни съчинения, написани с необикновено въодушевление и самоотверженост⁷.

От началото на новата ера до втората половина на V век включително едновременно съществували езически и християнски школи, които били своеобразни университети. Особено популярни станали тези в Рим, Александрия, Антиохия, Йерусалим, Бейрут, а по-късно – в Константинопол.

Училищата на Изток имали енциклопедичен характер и в по-голямата си част били публични школи, в основаването и издръжката на които, от една страна, вземали участие общините, а от друга – императорите⁸. Тези училища допринесли голяма полза за християнския свят чрез това, че дали на църквата цяла редица образовани лица, които заемали важно място в църковната йерархия и оказали силно влияние върху

⁵ Правила на св. Православна църква с тълкуванията им. Прев. и ред. Ст. Цанков, Ив. Снегаров и П. Цанев. Т. II, 1933, с. 465; **Димитров, Хр.** Цит. съч., с. 8; **от същия автор.** Катехетика или ръководство на православно-християнско обучение и възпитание. Ч. I, Пловдив, 1927, с. 13.

⁶ О должностях пресвитеров приходских. М., 1861, с. 106; вж. също тълкуванията на еп. Никодим Милаш в Правилата, т. II, с. 467–469; **Снегаров, Ив.** Българският първоучител св. Климент Охридски (живот и дейност). ГСУ, БФ, т. IV, 1926–1927, с. 237; **Ribulet, L.** Histoire de la pedagogie. Lyon-Paris, 1927, p. 110.

⁷ **Малици, П. И.** История на християнската църква. Първи период (34–313 г.). С., 1994, с. 158.

⁸ На Изток нямало специални юридически школи, каквито се появили още през първата половина на I век в Рим. Римските юридически школи се основавали от частни лица, подобно на гръцките философски школи, и се издръжали чрез заплащане на обучението.

цялата следваща история на църквата. Такива били Тертулиан⁹, Йоан Златоуст, Василий Велики, Григорий Богослов¹⁰, Амбросий Медиолански и др.¹¹

В първите три века от новата ера църквата съществувала независимо от държавата, тъй като държавата не приемала християнското учение и каноните, т. е. юридическите норми за църковния живот първоначално представлявали самостоятелна област на правото, която се развивала независимо от светското законодателство.

По-късно, когато християнската църква била призната при Константин Велики, по необходимост светското право и църковните канони трябвало да се развиват заедно и да си взаимодействат. Разбира се, своеобразната природа на църковните канони трябвало да запази отличителните си черти, но в общата система на правото каноните застанали редом със светските закони като две допълващи се една друга части на едно цяло.

Времето на Константин Велики отбелязва преминаването от езичество към християнство. Църковните писатели, преминали преди това класическата школа, притежавали богатото наследство на класическата древност. Новопокръстени (прозелити), пионери в богословието, те отдали целия си ентузиазъм, природни дарби и обширни познания в служба на християнството. Тяхната задача, огромна и трудна, била да прегледат и преценят античното наследство, научно да обяснят християнското вероучение, да разкрият догматическото учение и да оборят еретиците. Тази задача те изпълнили блестящо. Техните произведения, образци за църковните писатели от следващите времена, и днес будят удивление и възхищение¹².

По времето на Константин Велики (IV в.) и след това били създадени благоприятни условия за духовно просвещение. Изобилието на талантиливи, трудолюбиви и влиятелни дейци на църквата, появата на многобройни литературни произведения –

⁹ Тертулиан – знаменит богослов (предшественик на Августин Блажени, един от основателите на западното богословие), отличен юрист, презвитер, монтианст, християнски писател от началото на III в., занимавал се предимно с практически въпроси на християнството. Оставил е съчинения за християнския живот, апологетически и догматически – Тертулиан и его сочинения. СПб, 1842; **Попов, К.** Тертулиан, его теория християнского знания и основные начала его богословия. Киев, 1880.

¹⁰ Йоан Златоуст – един от най-големите отци на църквата, архиепископ на Константинопол, борец за правата на низшите и угнетените слоеве от населението. Известен е с над 800 проповеди – образец на християнското ораторско изкуство.

Василий Велики (329–379 г.), отец и учител на църквата. В Атина, където завършил образованието си, установил тясна дружба с Григорий Богослов. Съставил монашески правила и създал организацията на монашеския живот. Работил за сплотяване на силите на православията над арианите и умиротворяването на църквата.

Григорий Богослов – учител на Източната църква, оратор, поет, литератор, сподвижник на Василий Велики, който въвеждал във вероосъзнанието на Изтока това богословие, което сътворявал геният на Григорий Богослов.

В XI в., след спор кой от тримата вселенски светители и учители е най-достоеен, било прието, че те еднакво са служили на бога и църквата и бил установен общ празник на тримата светители. – **Феррар**. Жизнь отцов и учителей церкви. Пер. Лопухина, СПб, т. 2, 1902.

¹¹ Амбросий Медиолански – милански епископ (ок. 340–397 г.) с ораторски талант, изучавал усърдно богословие, енергичен борец на християнството с умиращото езичество за установяване на християнски морал, отстоявал твърдо никейския символ. Съчиненията на А. Медиолански са издадени от Migne, Patrologia latina, t. 14–17. Значителна част от произведенията му са преведени на руски език под ред. на проф. Л. Писарев.

¹² **Малицки, П. И.** Цит. съч. Втори период (313–1054 г.). С., 1994, с. 168; **Поснов, М.** История на християнската църква. Т. II. С., 1993, с. 42 и сл.

разнообразни по съдържание, дълбочина, оригиналност и достойнства, дават основание IV и V век да бъдат наречени класическо време на църковната книжнина и златен век на църковната литература¹³.

Блестящото състояние на църковната писменост завършва през V век. Тогава започва упадък на духовното просвещение. Политическите обстоятелства, от една страна, и властната намеса на византийските императори в решаването на догматическите въпроси – от друга, допринесли немало за това.

При император Юстиниан (534 г.) било прекратено съществуването на езически-те школи, а сам императорът забранил всякаква преподавателска дейност на езичниците. Доколкото се появили богословски съчинения, те били компилация на предишното наследство. През 634 г. била закрыта и Бейрутската школа.

От времето на Юстиниан църковните канони получили в империята силата на закон, т. е. по своето значение и сила каноните се изравнявали с държавните закони. Изучаването на каноническите постановления било необходимо за всички, които се готвели за практическа дейност. Затова светските юристи знаели добре и църковните канони и правила и в своята дейност се позовавали на тях, а, от друга страна, всички известни канонисти били отлични познавачи и на светското право.

В законодателството на император Юстиниан отношението на каноните към законите на държавата вече е изразено съвсем определено, при това отношението между тях се установило съгласно църковния възглед, т. е. когато имало противоречие, преобладавало и се налагало църковното схващане при всеки конкретен случай. Така постепенно църковните канони се обединили със светското право в една обща система на правото.

Взаимодействието между каноническото (църковното) и светското право наложило едновременното им изучаване – изучаването на светското право водело към изучаване на каноническото (църковното) и обратно, т. е. изучаването на светското право било тясно свързано с изучаването на каноническото (църковното).

2. През следващите векове висшата просвета и юридическото образование се съсредоточили само в Константинопол. Дори императорите иконоборци в споровете за налагане на иконоборческата идея не могли да минат без наука и отделили място и значение на образованието. С тяхното име се свързва създаването на „Еклогата“ (726 г.)

В Константинопол между 830–833 г. при храма „Св. Четиридесет мъченици“ била открита известната Магнаурска школа, в която учил и българският цар Симеон¹⁴.

През следващия период внимание и грижи към просвещението и юриспруденцията проявили императорите от Македонската династия.

¹³ Малицки, П. И. Цит. съч., с. 169.

¹⁴ Магнаурската школа, създадена през IX век, е едно от образователните средища в Цариград. Получава името си от една от дворцовите сгради – Магнаура (лат. magna aula – голям дворец), където се провеждали занятията. От някои изследователи се определя като учебно заведение от университетски тип, а от други – като частно учебно заведение. Често като преподавател в школата се посочва патриарх Фотий – константинополски патриарх, най-крупната фигура във Византия от IX век, с обширни и дълбоки познания в богословските и други науки, оказал силно влияние на каноническото право – Успенский, Ф. И. Очерки по истории византийской образованности. СПб, 1891.

При Василий Македонец (867–886 г.) били издадени нови ръководства за изучаване на законите: Прохиронът, Епанагогата и други, а при Лъв VI Философ (886–912) била предприета продължителна законодателна работа за привеждане на Юстиниановото право в нов вид, който да съответства на новото време: това били Василиките, т. е. Царски книги, 60 на брой.

Във Василиките преподавателите по право, т. е. тълкувателите на законите, за каквито се смятали те, били отделени от кръга на преподавателите по другите свободни науки и били изравнени с философите, професията на които се признавала за свещена.

Първата половина на X век била благоприятна за процъфтяването на науката, вкл. на правото, в това число на църковното право. Не може да се каже същото за втората половина на X век, когато Йоан Цимисхий и Василий Българоубиец водели непрекъснати войни.

След разделението на църквата на източноправославна и западнокатолическа (1054 г.) развитието на църковното право тръгнало по различни пътища.

Историята на църковното право на Изток е дълга и поучителна, макар и недотам сполучлива и недотам щастлива, каквато е била неговата история на Запад. Защото, както е известно, развитието на църковното право на Изток е било два пъти насилствено прекъсвано от неблагоприятни политически обстоятелства: първия път от латинските завоеватели, втория – от турското завоевание, което съвсем унищожило империята.

Забележително събитие през XI в. е основаването на едно особено висше училище – юридическа школа в константинополския манастир „Св. Георги“. В него за първи път учителят се именува „номофилак“ (от гръцки език νομοφίλαξ – пазител на законите). Той бил длъжен, както се казва в една императорска новела, ежедневно да чете лекции, а нощем да размишлява върху законите.

Резултатите от съществуването на това училище били блестящи, особено ако се съди по състоянието на знанията през XII в. Това е век на процъфтяване на византийската юриспруденция, каквато тя не достигнала нито преди, нито след това. Към този век се отнасят знаменитите канонисти на Източната църква: Алексий Аристин¹⁵, Йоан Зонара¹⁶,

¹⁵ Алексий Аристин – един от знаменитите византийски канонисти на православната църква. Високообразован, съдия, после дякон в Константинопол, по поръчение на император Йоан Комнин написал тълкувания на църковните канони, които били широко разпространени не само в гръцкия православен свят, но и в земите на славяните и молдовлахите. Преведени от св. Сава Сръбски, те станали основа на славянската Кормчая, а по-късно били възприети в Печатната Кормчая.

¹⁶ Йоан Зонара – византийски канонист и историк от XII век. Приел монашество и се посветил на литературно творчество. След Аристин, но независимо от него, направил коментар на пълния текст на църковните правила. Сборните правила у него са разположени според тяхната важност – най-напред каноните на вселенските събори, после поместните и накрая правилата на св. отци. Езикът и стилът му се отличават със забележителна яснота, простота и точност. Неговите коментари, заедно с тези на Аристин и Валсамон, имали за църквата толкова голям авторитет, че самите те станали източници на право.

Теодор Валсамон¹⁷ и Димитър Хоматиан¹⁸, а малко преди завземането на града от латинците, както се казва в едно свидетелство на Валсамон, градът бил препълнен от учители по право.

За развитието на просвещението в пределите на Византийската империя през този и следващите периоди съдействали самите императори, особено от династията на Комниновци (1050–1125 г.) и на Палеолозите (1250–1453 г.).

При Комниновци се появило учреждение, което според П. И. Малицки отговаря днес на Академия на науките и включвало 12 учени мъже. Тяхното задължение било да четат лекции и да съдействат на просвещението, а при спорни въпроси, в това число и богословски, учените от тази колегия първи изказвали своето мнение¹⁹.

Завоюването на Константинопол от кръстоносците станало през 1204 г., а изгонването им през 1261 г. През този период Константинополската юридическа школа била преместена в Никея, а оттам – в Ефес.

След този период Константинопол, който бил буквално възроден от развалините, скоро станал отново център на просвещение благодарение любовта към знанията на императорите от династията на Палеолозите. Към края на XIII в. били възстановени свободните школи по подобие на предишните и това развитие продължило до 1453 г., когато градът бил превзет от турците. Били създадени много школи при църкви, манастири и пр., в които кръгът на изучаваните в тях дисциплини бил един и същ и в тях се включвало изучаването на светско и църковно право.

В 1335 г. монахът Матей Властар съставил своята синтагма – *Συνταγμα κατα οτοχιου*, систематичен сборник, който съдържа каноническо (църковно) и гражданско (светско) право. Сборникът незабавно бил преведен на славянски език.

През средата на XIV в. много популярно е името на Арменопуло, номофилакс, съдия, получил сериозно юридическо образование при известни за времето си учители. В 1345 г., на основата на Прохирона на Василий Македонец, Еклогата, Василиките, Епанагогата, Императорските новели и пр., той съставил своето „Шестокнижие“ (*Εξαβιβλος*), познато повече под наименованието „*Προχιρον των νομων*“, т. е. Наръчник на законите. Под наименованието „Арменопуло“ дълго време се разбирало цялото законодателство – кодекс, общ закон, който бил прилаган както в Гърция, така и в страните на Балканския полуостров.

¹⁷ Теодор Валсамон – знаменит византийски канонист на православната църква от XII в. Получил блестящо юридическо образование, при императорите Мануил Комнин (1142–1181 г.) и Исак Ангел (1185–1194 г.) заемал важни църковни длъжности на номофилакс и хартофилакс, когато на практика се запознал с църковното право. В 1193 г. станал антиохийски патриарх. От многото му трудове най-забележителни са тълкуванията на Номоканона на Фотий – сборник от църковните и съответстващите им граждански постановления, който не е загубил значението си и в настояще време. Тълкуванията на Валсамон имат огромно историческо значение, тъй като често се явяват единствените източници за възстановяване на много загубени юридически паметници. Те влизат в състава на гръцкия Пидалион – **Красножен, М.** Толкователи канонического кодекса восточной церкви: Аристин, Зонара и Вальсамон. М., 1892; **Остроумов, М.** Введение в православное церковное право. Харьков, 1893.

¹⁸ Димитър Хоматиан – византийски канонист от началото на XIII в. Хартофилакс, а след това Охридски архиепископ. На него принадлежи голям сборник от канонически отговори, важен за това, че между византийското църковно право и неговото тълкуване в България и Сърбия съществувало известно различие. Пълното събрание на трудовете на Хоматиан най-напред издал J. B. Pitra. (*Analecta sacra et classica specilegio Solesmensi parata*. t. 6, Paris, 1891).

¹⁹ **Малицки, П. И.** Цит. съч. Трети период (1054 – до днес), с. 168.

Двете правни сбирки (Синтагмата и Арменопуло) дълго време били възприемами като дело на едно време, на една институция, на едни държавни труженици²⁰.

Характерно за XIV в. е обстоятелството, че църковното право по това време привличало към себе си много повече умове, отколкото изучаването на светското право. Това било времето на борба на православната църква с унията и тъкмо благодарение дейността на блестящи богослови църквата надживяла тези борби.

II. Завладяването на православния Изток от османците, както и на балканските православни народи, поставило край на развитието на църковноправната наука след 1453 г. Между това водещата православна държава, която през този период продължила своето свободно съществуване, укрепвайки се и придобивайки все по-голям международен авторитет, била Русия.

Руската православна църква, подкрепяна от държавата, имала най-добри условия за свободно и всестранно развитие. Руската богословска наука отбелязала високи постижения. Каноническото (църковното) право като неин отрасъл следвало развитието на руската богословска наука и също отбелязало големи постижения. Не случайно руските учебници по църковно право са много добри, а някои от техните автори се смятали за най-добрите познавачи на каноническото право в Европа.

От 1835 г. църковното право започнало да се изучава и в юридическите факултети и университети, където било отделено в специална катедра.

Автор на първия руски учебник по църковно право е И. Скворцов, преподавател по каноническо право в Киевския университет, а първият сериозен опит за научно изложение на системата на църковното право, с богословска дълбочина на интерпретацията на древните канони, принадлежи на епископ Йоан – знаменит канонист и богослов²¹.

През 1874–1875 г. професорът в Московския университет Н. К. Соколов издава учебник, който се отличава със забележителна яснота на изложението²².

И. С. Бердников – професор в Казанската академия и университет, издава най-пълния от учебниците по църковно право, който има повече богословски, отколкото юридически характер²³, а учебникът на Н. С. Суворов – професор в Ярославския юридически лицей, юрист, превъзходно познаващ източниците на каноническото право и историята на църковните институти, се ползва с широка известност. Впоследствие неговото издание е преработено и многократно преиздавано²⁴.

Най-добрият учебник – по стил, система и придържане към православните начала и възгледи за църквата и църковното право, е на А. С. Павлов²⁵.

В руската литература има и многобройни публикации по отделни въпроси на църковното право.

²⁰ Петрова, Г. История на българската държава и право. Част първа. Средновековие. С., 2002, с. 42–43.

²¹ Скворцов, И. Записки по църковно законоведение. Киев, 1857; Йоанн (Соколов), епископ Смоленский. Опыт курса церковного законоведения. Т. 1, два вып. СПб, 1851.

²² Соколов, Н. К. Из лекциите по църковно право. М., 1874.

²³ Бердников, И. С. Краткий курс церковного право. Казань, 1888.

²⁴ Суворов, Н. С. Курс церковного право. Ярославль, 1898.

²⁵ Павлов, А. С. Курс церковного право. М., 1902.

Заслужава да се отбележи безукорното в текстологично отношение издание на В. Н. Бенешевич (1874–1943 г.) на най-важните източници на църковното право „Синагога в 50 титулах“ на Йоан Схоластик и „Синтагмы в XIV титулах“²⁶.

Заслужават внимание също трудовете на С. В. Юшков и Я. Н. Шапов, както и изследванията по отделни въпроси на църковното право на Н. С. Бердников, Н. А. Заозерски, А. П. Лебедев, М. В. Зизикин, както и на крупния канонист С. В. Троицки, чиито първи работи се появяват в началото на ХХ в., а последните са публикувани през 60-те години²⁷.

Особено интересни са публикациите в Русия през последните години, след промените, от които на първо място – учебникът „Церковное право“ на В. А. Ципин, издаден през 1996 г.²⁸

Гърция е класическа страна на християнската наука и макар след покоряването на Византия от турците развитието на богословската наука да претърпяло смъртен удар, тя не била съвсем унищожена. За истинско развитие на църковноправната наука обаче в Гърция може да се говори едва след освобождението ѝ от османско владичество, т. е. след 1830 г.

В края на XVIII и началото на XIX в. в Гърция се появил нов канонически сборник с тълкувания – Пидалион (Кормчая), съставен от Никодим Светогорец и йеромонах Агапий. В него правилата са изложени на новогръцки и са придружени с тълкувания, които се основават на класическите тълкувания на Аристин, Зонара и Валсамон. Някои канонисти смятат Пидалион за „най-съвършения и авторитетен свод на православното право“²⁹.

През 1852–1859 г. под редакцията на Рали и Потли в Атина излиза „Синтагма на божествените и свети канони“ в 6 тома. В нея се включват Номаканонът в 14 титули, Синтагмата на Матей Властар, тълкуванията на Аристин, Зонара и Валсамон, както и по-късните законодателни актове на Константинополската патриаршия и закони на църквата на Гръцкото кралство.

От гръцките учени от последно време заслужава да се отбележат имената на К. Рали, И. М. Конидарис, Григорий Папамихаилу, на сардикийския митрополит Максим (Христопулос), както и на професорите от Атинския и Солунския университет – Спирос Троянос и Хараламбос Папастатис.

От православните народи на Балканския полуостров най-рано добил своята политическа свобода сръбският народ. Заедно с обособяването му в своя държава се създали благоприятни условия за по-интензивен църковен живот, а следователно и по-благоприятни условия за развитие на богословието, както и на църковното право.

²⁶ Бенешевич, В. Н. Синагога в 50 титулах и другие юридические сборники Йоанна Схоластика. СПб, 1914. През 20-те и 30-те години В. Н. Бенешевич продължава своите изследвания и в „Известия на Българския археологически институт“ (1935 г.) публикува статията „Corpus scriptorum juris graeco-romani tam canonici quam civilis“.

²⁷ А още преди всички следва да отбележим барон Розенкамф и епохалния му труд „Обозрение Кормчей книге в историческом виде“, 1839 г., в който за първи път става дума за българския произход на Закона за съдене на лудете и българския характер на най-старата Кормчая.

²⁸ Бердников, И. С. Краткий курс церковного право. Казань, 1888.

²⁹ Ципин, В. А. Церковное право. М., 1996, с. 18.

На първо място между сръбските канонисти и на първо място между авторите на курсове по църковно право стои капиталният труд на епископ д-р Никодим Милаш „Православно църковно право“, преведен на много езици, включително и на български (1904 г.), един труд, който прави чест на сръбската каноническа наука. На Н. Милаш принадлежи още преводът на „Правилата на православната църква“ на сръбски език, „Црквено казнено право“ (Църковно наказателно право) и др.

Заслужава да се спомене и трудът на известния румънски канонист от XIX в. Андрия Шагуна – „Ръководство по каноническо право на православната източна църква“ (1854 г.).

III. Църковното право на Запад

На Запад в първите векове богословието не достигнало изумителната висота на Изтока. Богословските спорове не вълнували практичния Запад. Не случайно Рим създава правото и съдебното красноречие, но не създава отвлечена философия. Дори по времето на император Юстиниан, при наличието на много и изкусни юристи, пълководци и други образовани хора, нямало нито един знаменит църковен писател. В областта на християнството западните богослови подражавали на източните писатели.

Падането на Рим (края на IV в.) нанесло решителен удар на просвещението и на класическата образованост на Запад. Както правилно отбелязва П. И. Малицки: „за Запада настъпил дълъг период на невежество, достигащо до варварство“, а X век се характеризира като „тъмен“, „железен“ век на Запада³⁰.

Развитието на науката за църковното право на Запад започва едва от XI в., когато въобще започва възраждането на изучаването на римското право в юридическата школа на Болонския университет. Този първи зародиш на западните университети се образува под влияние на Изтока. Тъй като римското право, под влияние на църквата, значително се изменило и действало през средните векове само в онзи вид, в който се приемало от църквата, то юристите от Болонската школа скоро осъзнали необходимостта от добро познаване на църковното право. Изучаването и преподаването на църковното право продължило и по-късно, след реформацията на Запад³¹.

Официален сборник на католическото църковно право е *Corpus juris canonici* (Свод на каноническото право), в основата на който е поставена компилацията *Concordantia discordantium canonum* (с кратко наименование „Декрет“) на монаха Грациан.

Коментарите на правовете от Болонската школа на каноните и декреталиите (подобно на работата с Юстиниановия свод) – глоси, били вписвани на полето (маргинални) или между редовете (интерлинеални), и по този метод на болонските глосатори било разработвано каноническото право и в други европейски университети (Монпелие и Париж).

³⁰ Малицки, П. И. История на християнската църква. Втори период (313–1054 г.). С., 1994, с. 226 и сл.

³¹ След религиозната реформация на Запад църквата започнала оживена дейност за изграждане на по-високо църковно-конфесионално съзнание чрез засилване на религиозното обучение (в нови форми) сред целия народ и особено сред младежите – Димитров, Хр. Цит. съч., с. 10 и сл.

Реформацията (XV в.) нанесла сериозен удар на средновековното католическо право. В университетите се водели полемики, насочени срещу католическите доктрини, а сам Лютер, заедно със своите студенти от богословския факултет на Витенбергския университет, тържествено изгорил *Corpus juris canonici*³².

И в епохата на Реформацията център на науките, както и през Средновековието, са богословието и правото.

Първоначално изучаването на църковното право се ограничавало преди всичко в четене на каноните (църковните правила), изясняване на смисъла им, посочване на противоречията между отделните текстове, тяхното приложение и пр.³³. От XV в. се започнало по-задълбочено и системно проучване на източниците на църковното право, а в началото на XVII в., под влияние на германската историческа школа в областта на правото, се проявява жив интерес към църковното право и една истинска плеяда юристи и богослови ревностно се заемат с неговото изследване. В резултат на тяхната научноизследователска дейност се появяват редица добри издания на източниците и литературата по църковно право, учебници, помагала, монографии, студии и пр., достойни за внимание и изучаване, запазили своята значимост и сега.

През XVIII в. в отделните национални школи (Германия, Италия, Франция) се оформили различни направления на научноизследователска дейност – коментирание на Свода на каноническото право, анализ на основни въпроси на църковното право, история на каноническите източници и църковни институти и пр.

Ученият Запад се занимава главно със своето църковно право – преди всичко католическо, а после и протестантско. Но тъй като правото на западната църква до отделянето ѝ от източната през XI в. е едно и също, то изданията за времето до XI в. успешно служели и на православния канонист³⁴.

Особено ценен е приносът на Запада за критическото издаване на древните източници: *Jus graeco-romanum* (Гръцко-римско право) в 2 тома, на немския учен Леунклавий, 1596 г.; *Bibliotheca juris canonici veteris* (Библиотека на старото каноническо право) в 2 тома, на французите Voellus и Justellus, 1661 г.; „Синодикон“ (Синодикон) – свод на гръцките източници на каноническото право на англичанина Beveregius в 2 тома (първият том съдържа правилата на вселенските и поместни събори с тълкуванията на Аристин, Зонара и Валсамон, вторият том – Синтагмата на Матей Властар), издаден през 1672 г. в Оксфорд, и др.

Най-добрите учебници по църковно право през XIX в. са написани от немските учени Валтер, Рихтер, Зомм, Хиншиус³⁵.

Особено ценни са изданията, посветени на изследването на източниците на каноническото право на православната църква. От тях важно място заема двутомното издание на кардинал Питра, извършено по заповед на папа Пий IX – „История и па-

³² Juristen – босе christen, наричани юристите, които макар и протестанти, по необходимост изучавали каноническо право – Бобчев, С. С. Черковно право. С., 1927, с. 13.

³³ Бобчев, С. С. Цит. съч., с. 13.

³⁴ Бобчев, С. С. Цит. съч., с. 14; *Lexikon für Theologie und Kirche* Bd. Freiburg, 1960, S. 1280–1302.

³⁵ Walter, F. *Lehrbuch des Kirchenrechts aller christlicher Konfessionen*. Ausgabe. Besorgt vom Herm. Gerlach. Bonn, 1871; Sohm, R. *Kirchenrecht*. Leipzig, 1892.

метници на гръцкото църковно право“ (Juris ecclesiastici graecorum historia et monumenta), издадено в Рим, т. I, 1864 г., т. II, 1868 г. Откровено тенденциозно, тъй като се стреми да докаже, че на Изток до разделението на църквата папата се признава за глава на Вселенската църква, в текстологично отношение това издание превъзхожда всички по-ранни издания; Захарие фон Лингентал е издал редица непознати източници на византийското право под названиее „Гръцко-римско право“ (Jus graeco-romanum) в 7 части. Същият преди това е издал Еклогата на императорите иконоборци Лъв и Константин, както и Прохиромос на император Василий Македонец, които влизат в състава на славянобългарските Кормчии и несъмнено имат значение както за българската, така и за славянската история на правото. Ценни са също двутомното издание на братята италианци Балерини, трудовете на У. Брайт, А. В. Мортрой, както и съвременните публикации на П. П. Йоан, П. Л. Юиле и др.

IV. Образованието и науката за „църковното право“ в България

Наред с интереса на учения Запад към църковното право, наред с интереса в Русия, Гърция, Сърбия и пр., в България също твърде рано вниманието на будните умове се насочва към църковния живот и църковното право.

С появата на българската църква тя се погрижила да дава религиозно църковно обучение в различни манастирски, катедрални, епископски и др. училища (школи).

Още във Великоморавската книжовна школа (първата книжовна школа в славянска страна) сред славянските ученици на Кирил и Методий били и доведените от тях ученици от българските славяни.

По-късно чрез учениците на Кирил и Методий в България навлиза висока образованост и църковна култура. След тяхното идване в страната, където били посрещнати с почит от княза и приближените му боляри, били създадени две средища за обучение на славянски църковен клир и за просветно-книжовна дейност, които по-късно са известни като двете главни школи в старобългарската книжовност³⁶ – едната в областта Кутмичевица с център Охрид, където заминал Климент, и другата в Североизточна България с център Плиска, където останал Наум.

В областта Кутмичевица е известно катехизическото обучение на Климент Охридски за деца и възрастни – общо 3500 ученици (по 300 във всяка енория), от които бил излъчван низшият клир – четци, поддякони, дякони и свещеници.

Целта на това обучение била чрез четене и разяснение на Св. писание и на богослужебните книги „да се просветят всички в истинското богопознание и се наставят на благоустроен и разумен живот“, както и да се премахнат езическите остатъци в обичаите и ритуалите, а също – за борба с други религии и ереси.

Център на книжовната школа в Охрид станал построеният от Климент манастир „Св. Пантелеймон“, където той обучил многобройно духовенство и съдействал за утвърждаването на християнството.

³⁶ История на България. Т. 2, С., 1981, с. 254. По същото време и Света гора се издига като център на просвещение и книжовна дейност – Яновски, Б. Юристите, правните знания и правното обучение в историята на България – Юридически свят, 2000, кн. 2, с. 155–185.

В създадената от Наум книжовна школа в Плиска, преместена по-късно в Преслав, било създадено многобройно и разнообразно по жанр творчество.

Преобладаващата част от книжнината в двете школи била тясно свързана с църквата и утвърждаването на новата християнска вяра – поучителни и похвални слова за църковни празници и събития, жития на светци, догматични трактати по основни въпроси на християнската религия, църковни правила и пр. В дейността на двете школи била отразена голямата роля на църквата и на религиозния светоглед. Сред авторите особено изпъкват Климент, Константин Преславски, Йоан Екзарх, цар Симеон³⁷ и още цяла плеяда талантиливи и плодовити книжовници, които чрез книжовното си творчество полагат основите на новата религия и новия морал. Особено ярки по изложение са Климентовите проповеди и похвални слова, съчинението „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, както и неговият превод на Дамаскиновото „Богословие“ (Небеса), „Учително евангелие“ на Константин Преславски и др.

От Плисковско-Преславския кръг особено се откроява ръководната фигура на княжеския син Симеон – един от най-образованите владетели на своето време, който проявявал интерес и към богословието. За него развитието на родната книжнина била не по-малък скъпоценен камък върху короната му от бойните победи и политически успехи³⁸. Отличен познавач на гръцкия език, на византийската литература и култура, на най-видните представители на християнската книжнина като Йоан Златоуст, Василий Велики и др., цар Симеон създал книгата „Златоструй“, в която направил подбор от словата на Йоан Златоуст, както и един сборник (наречен Симеонов сборник), който съдържа нравоучителни, догматически, канонически, исторически и пр. статии.

Богатото книжовно творчество на двете школи дава основание да се говори за Златен век в развитието на българската книжнина, която била разпространена не само в България, но и в други близки и далечни страни, особено сред сърби и руси.

През периода на Първата българска държава, след възприемане на християнската религия, наред с възприетото от Византия християнско законодателство (Еклогата и Земеделския закон) било създадено и българско държавно християнско законодателство. Законът за съдене на людете е първият оригинален християнски старобългарски правен паметник, който съдържа и църковни наказания (епитимии).

За църковно право в България, както и въобще сред южните славяни, може да се говори след направения от Методий през втората половина на IX в. превод от гръцки на старобългарски език на Йоан-Схоластиковия Номоканон, който съдържа светски закони и църковни правила.

През периода на византийското владичество болярската аристокрация постепенно била включена в сферата на византийската образованост – децата на богатите и влиятелни боляри били изпращани във византийски училища³⁹.

Макар че император Василий II запазил църковно-монастирската организация в България, както и българските училища и просветната дейност на църквата и монаше-

³⁷ Пак там, с. 310.

³⁸ Пак там, с. 321.

³⁹ История на България. Т. 3. С., 1982, с. 92.

ството, след заменянето на висшето духовенство с византийско блестящите школи от миналото преустановили своята дейност. През XI–XII в. просветни и книжовни средища били манастирите.

В Бачковския манастир било открито специално училище, в което приемали деца от шестгодишна възраст, обучавали се от опитен монах, „изпълнен с добродетели и знания“, който ги въвеждал в „светите книги“ и подготвял най-добрите от тях за духовен сан⁴⁰.

Но и през периода на византийското владичество поробеният български народ не загубил духовните си интереси. И тогава писателите произхождали от църковното и монашеско съсловие, а сред старобългарската книжнина – преводна и оригинална, преобладавали произведения с религиозно съдържание.

Що се отнася до законодателството – били прилагани византийски правни актове, а в областта на църковното право – византийските номоканони.

По време на Втората българска държава е налице необикновен духовен кипез. Върху сложното и противоречиво развитие на обществената мисъл силно въздействие оказали дошлите от Византия ожесточени религиозни спорове. Оттам в България проникнали нови религиозно-философски учения (исихазъм и варлаамитство)⁴¹.

Обучението в училищата при по-големите манастири и църкви, което било осъществявано на високо равнище, имало за цел преди всичко подготовка на църковен клир и било изцяло в ръцете на църквата. Учители били духовниците. В началното обучение били изучавани и разяснявани главно църковни книги – псалтир, молитвеник, часослов, Апостолите, а във втората, по-висшата степен се включвало тълкуване на библейски и богослужебни текстове⁴².

Голяма слава имали училищата в търновските манастири „Св. Богородица“, „Св. Троица“ и в Килифаревския манастир. Също – Бачковският, Рилският, Синаитовият манастир в Парория, манастирите в Месемврия, край Червен, Иваново и др.

През периода на Втората българска държава новите политически и църковни средища в страната станали и книжовни центрове. Новата столица Търново, където били изградени множество църкви и манастири, се превърнала в център на книжовния живот. Особено важна роля изиграло възобновяването на българската патриаршия през 1235 г.

И сега, в духа на епохата, преобладавали съчиненията с църковно-религиозен характер – богослужебни и канонически книги, сборници, произведения с догматичен характер, богословски съчинения и др.

След проведения събор против богомилите в 1211 г. бил съставен Бориловият синодик, важен източник на църковното право на Българската православна църква, който станал нейно оръжие против ересите.

⁴⁰ Гл. 31 от Устава на Бачковския манастир се отнася до организацията на манастирското училище – Kauchtschischvili, S. Turison Gregorii Pascuriani. Thbilisis, 1963.

⁴¹ История на България. Т. 3, с. 399 сл.

⁴² Пак там, с. 414; **Дуйчев, Ив.** Зараждане на научната мисъл в Средновековна България. – А., 1963, № 2, с. 10–15; Рационалистични проявящи в славянското средновековие. – ИП, 1963, № 5, с. 86–100; **Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.** Естествознанието в Средновековна България. С., 1954.

Продължило прилагането на известния Номоканон (Кормчая книга) – сборник от светски и църковни закони. През 1261–1262 г. деспот Яков Светослав получил от българския патриарх екземпляр от него, който бил преписан за 50 дни (от 10 ноември 1261 г. до 7 януари 1262 г.) и изпратен на киевския митрополит Кирил III⁴³.

През първата половина на XIV в. се появили няколко преписа на Номоканона (Кормчая книга), допълнен с коментар на византийските канонисти Теодор Валсамон и Йоан Зонара, а между 1347 и 1349 г. била преведена съставената през 1335 г. в Солун „Синтагма на Матей Властар“, която съдържа основни правила на каноническото право⁴⁴.

Силно влияние върху книжнината през XIV в. оказал исихазмът. Върху Търновската книжовна школа, на основата на исихазма, особено влияние оказала Светогорската книжовна школа. През 1350 г. Теодосий Търновски с подкрепата на цар Иван Александър (1331–1371 г.) създал Килифаревския манастир, който се наложил като ново исихастко средище, където била развита богата и многостранна дейност.

Цар Иван Александър, високообразован и културен владетел, сам притежател на богата библиотека, проявил специални грижи за духовенството, манастирите и книжнината. Покровители на книжнината били също висшето духовенство и някои боляри и заможни граждани⁴⁵.

Заедно с Търновската книжовна школа като важен църковен и книжовен център се издигнал Видин, както и отделни книжовни средища в Югозападните български земи, от които на едно от първите места – Рилският манастир. Църковни и книжовни средища се обособили в Североизточна България, Добруджа, Черноморието и други.

Един от най-видните църковни дейци и писатели през Средновековието е Патриарх Евтимий, който създал книжовна школа, известна далеч зад пределите на България.

Патриарх Евтимий и неговите ученици извършили нови преводи на богослужебните книги. След заемането на патриаршеския престол (1375 г.) със съдействието на цар Иван Шишман той извършил езиково-правописна и богослужебна реформа, което било наложено от наличието на неточни преводи и преписи на богослужебната книжнина. Съвременниците окачествяват тази реформа като спасение за българската книжовност, а Григорий Цамблак – като спасение на православната вяра, тъй като неточността в превода водела до еретически заблуди⁴⁶. Реформата започнала с преглеждане, сверяване и изправяне на преводите на Стария и Новия завет, евангелията, Апостолите, т. е. на основните източници на църковното право.

Сам Патриарх Евтимий освен проповедническо-поучителна дейност развил обширна по мащаб книжовна дейност. Неговото творчество е богато и разнообразно. Неговото дело има общославянско значение. Освен „изправлението“ на богослужебните книги важно място заемат преводите му на литургични трудове, жития, похвал-

⁴³ История на България. Т. 2, с. 139–147.

⁴⁴ Пак там. Т. 3, с. 431; Сырку, А. П. К истории исправление книг в Болгарии в 14 века. Т. 1, СПб, 1898, с. 490 сл. Фототипно изд. London, 1972.

⁴⁵ Пак там. Т. 3, с. 399–464.

⁴⁶ История на българската литература. Т. 1. Старобългарска литература. С., 1962, с. 290.

ни слова и особено неговите послания-отговори, които причисляваме към източниците на църковното право на Българската православна църква.

Традицията на Евтимиевата книжовна школа била пренесена от неговите ученици в различни страни – Сърбия, Русия, Влахия, Молдова. Реформата била възприета в Русия чрез най-ревностния последовател на Евтимий – Киприян, Киевски митрополит, който въвел в богослужебната практика Евтимиевите изправени богослужебни книги.

Според някои автори през втората половина на XIV в. в известната Търновска школа църковно право се изучавало като специален предмет, а сам Патриарх Евтимий научно разработвал църковноправни проблеми. Свидетелство за това са неговите послания-отговори по канонически въпроси, дадени по повод на конкретни запитвания на чужди монаси и йерарси.

Османското нашествие се оказало фатално за Търновската патриаршия. Скоро след завладяването на България от турците тя изчезнала от историческата сцена.

След падането на България под турска власт настъпват тежки години за българския народ и за българската православна църква.

Християнското религиозно образование през този период, пригодно към новите условия и нужди, тясно свързано с живота и съдбата на народа, било насочено към запазване на християнската вяра и пробуждане на националното съзнание и чувство. „Учителната“ дейност на православната църква останала на заден план.

И все пак в тези тежки векове на робство, при явно неблагоприятни политически, културни и общообразователни условия, в манастири, килии, храмове и чрез църковните си общини българската църква създава и поддържа много училища, в които се изисквало обширно изучаване на християнските правила.

Тези училища изиграли съществена роля, особено когато гръцката, католическата и протестантската пропаганда засилили своята дейност в много и добре уредени училища.

След въстанията през XVI и XVII в. (1598, 1686 и 1688–1689 г.) и последвалата денационализаторска политика на тюрското правителство, религиозното образование спомогнало за запазване на вярата, а чрез нея и на българската народност⁴⁷. И тук трябва да се припомни, че зората на българското национално възраждане изгрява от манастирска килия, първият факел на народното пробуждане е запален от служител на родната църква, а в националното възраждане с възторг, себеотрицание и самопожертване, непознати на други народи, се включва и българското духовенство.

След продължителен период на политическо и духовно робство, което настъпило след XIV в., едва през втората половина на XIX в., в тясна връзка с борбата за църковна независимост, в тогавашните периодични издания – „Цариградски вестник“, „Български книжици“ и особено „Право“, се появяват статии за някогашната автокефална (независима) църква, за нейните канонически и историко-правни основи, както и статии конкретно за църковното право.

⁴⁷ Влайков, М. Т. Възпитанието в новата държава. С., 1935, с. 79–81.

Добри познавачи на църковното право на основата на общите църковноправни принципи и на конкретни исторически факти научно излагат правото на българите да имат своя автономна църква и своя йерархия. Сред тях особено впечатление правят работите на Петър Оджаков, Марко Балабанов, Гаврил Кръстевич и особено на Марин Дринов, който още по времето на най-изострените църковно-национални борби (1869 г.) издава първата цялостна научна история на Българската църква („Исторически преглед на Българската църква от самото ѝ начало до днес“), останала в много отношения ненадмината и днес.

Някои наричат П. Оджаков „първ български канонист“, тъй като превежда съчинението на румънския канонист митр. Андрея Шагуна „Кратко изложение на каноническото право на едната, свята, съборна и апостолска църква“ и част от него е отпечатана във в. „Право“.

Множество статии и студии в печата се появяват във връзка с учредяването със султански ферман от 28. II. 1870 г. на българска автокефална църква, свикването на църковно-народен събор за нейното устройство, съставянето на Устав за управлението на Българската екзархия, избора на първия български екзарх и пр. Важно значение от гледна точка на църковното право има Екзархийският устав, който е изработен съобразно султанския ферман от духовни и мирски представители на народа. Уставът е приет от народен събор, проведен в Цариград (1871 г.), утвърден е от Високата порта и има няколко редакции. По него, въз основа на каноните на Вселенската църква се управлява българската автокефална църква в новата Екзархия.

След създаването на Българската екзархия се почувствала нуждата от високообразовани висши богословски кадри. Възникнала идеята за създаване на Богословски факултет, която обаче не била реализирана поради липса на средства и преподавателски кадри и особено поради последвалите политически събития – Априлското въстание от 1876 г. и Руско-турската война от 1877–1878 г.⁴⁸

След Освобождението оживени разисквания и публикации в печата се появяват главно във връзка с измененията на Екзархийския устав. Наред с редица компилативни съчинения, включително и по църковно право, бил преведен и класическият курс „Православно църковно право“ на еп. Никодим Милаш (1904 г.)

В областта на религиозното обучение Българската православна църква, въпреки все още тежките условия след Освобождението, прави усилия, макар и недостатъчни с оглед нуждите на времето, решително да върви напред. Тя обаче, за разлика от други културни (големи и малки) европейски страни и балкански православни народи, не получава категоричната подкрепа на българската държава⁴⁹.

С основаването на Юридическия факултет при Висшето училище през 1892 г. църковното право е предвидено като основна научна дисциплина в учебните планове, първоначално като каноническо, а по-късно – църковно право, което се изучава 2 семестъра⁵⁰.

⁴⁸ Цанков, Ст. Богословски факултет у нас – 1923–1933 г. ГСУ, БФ, 1933–1934, с. 4.

⁴⁹ Димитров, Хр. Религиозното обучение в съвременната държава. ГСУ, БФ, 1936–1937, с. 50; Снегаров, Ив. Цит. съч., с. 283.

⁵⁰ Към Закона и Правилника на Висшето училище в София. С., 1903, с. 42.

Първият преподавател по каноническо право в Юридическия факултет е известният от времето на църковно-народните борби канонист Марко Балабанов (1837–1921 г.), завършил богословско училище на о. Халки, следвал право в Атина и Париж, голям познавач на каноните и на църковната история, както и на гръцки език и на гръцката литература, виден публицист. М. Балабанов чете курс, нарича го каноническо право (от него са запазени литографирани коли, учебник не е издал), в който включва: 1. Източници и сборници на черковните правила; 2. Състав на черковното общество; 3. Самостоятелни черкви; 4. Управление и съдебно ведомство; 5. Отношения на черковата към държавата; 6. Българско черковно право: исторически преглед и учредяване на Екзархията; първият Екзархийски устав; 7. Устройство на българската черква⁵¹.

Следващият преподавател по каноническо (черковно) право в Юридическия факултет при Софийския университет е Стефан С. Бобчев, който през 1919 г. за нуждите на студентите издава учебник „Каноническо право“, а през 1927 г. – „Черковно право“.

Съгласно учебния план на курса, четен от С. С. Бобчев, материалът бил преподаван два семестъра и обхващал въведение за запознаване с предмета, задачите, методите и научното разработване, общо черковно право и българско черковно право.

Общото черковно право включва: 1. Източници и сборници на черковното право; 2. Вътрешно черковно право (Черковно устройство, Управление, Имотно право на черковата); 3. Външно право на черковата (Черковата и държавата, Черковата и други религиозни съюзи, непринадлежащи към нея).

Особената част включва: 1. Исторически преглед на българската черква от най-старо време до учредяването на Българската екзархия; 2. Специални източници на българското черковно право; 3. Устройство на българската черква (Органи, ведомство); 4. Съдоустройство и съдопроизводство; 5. Брачно право; 6. Имотно право на черковата у нас.

През 1941–1946 г. Владислав Алексиев чете лекции по каноническо право и избрани текстове из Методиевия Номоканон по семейно и брачно право.

През 1908 г. Св. Синод на Българската православна църква поставя въпроса за откриване на Богословски факултет и през 1910 г. при Иван Ев. Гешов като министър на изповеданията (а след това министър-председател) това искане е удовлетворено. След дълга подготовка, през 1921 г., при правителството на БЗНС, в новоприетия Закон за народното просвещение (чл. 285, б. „ж“) се предвижда откриването на Богословски факултет, в който една от предвидените катедри е „Църковно право“⁵².

С откриването на Богословския факултет при Софийския университет се създават условия за по-системно развитие на образованието и науката за църковното право в България.

⁵¹ Бобчев, С. С. Цит. съч., с. 21–22.

⁵² Цанков, Ст. Цит. съч., с. 8–13; Денев, Ив. Седемдесет години Богословски факултет. ГСУ, БФ, Нова серия, т. 3, 1996, с. 7–9.

От първите трима професори в новооткрития факултет изтъкнатият учен, доктор по право и богословие – протопрезвитер д-р Стефан Цанков, е професор при катедрата по църковно право⁵³. Той е ръководител на катедрата от 1923 до 1960 г. и е първият декан на Богословския факултет. При откриването на факултета той чете встъпителна лекция „Правото и църквата“, отпечатана в Годишника на факултета.

Законът за народното просвещение от 1924 г. (чл. 278, б. „е“) внася известни промени и ново разпределение на катедрите в Богословския факултет, но катедрата по църковно право се запазва⁵⁴.

През 1951 г. Богословският факултет е отделен от Софийския университет и обособен като Духовна академия „Св. Климент Охридски“ под ведомството на Българската православна църква⁵⁵. Устройственият правилник на Духовната академия предвижда наличие на 10 катедри, между които и „Църковно право“. Това разпределение на катедрите с незначителни промени се запазва до днес⁵⁶.

През 1991 г. по настояване на университетската общност Духовната академия отново заема мястото си на Богословски факултет в Софийския университет.

Днес обучението на духовни кадри се осъществява в следните висши училища: Богословски факултет в София, Богословски факултет във Велико Търново, Катедрата по богословие в Шуменския университет и в Богословския филиал в Кърджали към Пловдивския университет.

След промените в България през 1989 г. дисциплината „църковно право“ е включена като изборна в учебните планове на някои юридически факултети и интересът на младите хора, на студентите прависти към нея е необичаен. Това налага сериозно отношение към дисциплината, на която следва да се отдаде подобаващото ѝ се място в учебните планове на юридическите факултети, както и сериозно отношение към нея на преподавателите и изследователите на църковното право.

От 1992 г. в училищата е въведен за изучаване задължително избираемият предмет „Религия“⁵⁷.

Преподаването на религия в училищата, изучаването на църковно право в университетите, както и религиозното обучение въобще ще стимулира интересът към

⁵³ Негови рецензенти са проф. В. Н. Златарски и професорът по гражданско право в Юридическия факултет Иван Базанов.

⁵⁴ Кадри за Българската православна църква се подготвят още в средните учебни заведения: в Софийската и Пловдивската духовна семинария, както и в Пастирско-богословския институт в Черепиш – **Николчев, Д.** Щрихи от историята на Богословския факултет в София. – Образование, 2000, кн. 3, с. 22 сл.

⁵⁵ **Денев, Ив.** 75 години Богословски факултет. – Богословска мисъл, кн. 3, 1998, с. 11; Р 221/21.VI.1950 г. на Политбюро на ЦК на БКП; Николай Макариополски епископ. Доклад, изнесен в Аулата на Духовната академия „Св. Климент Охридски“ на 10.VII.1973 г. по случай 50 години от откриването на Висшата богословска школа в България. ГДА, XXIV (L), 1974–1975, с. 14.

⁵⁶ Извършени са промени с оглед придобиване на учителска правоспособност на възпитаниците на факултета. – Пост. 12/18.I.1995 г. на МС; вж. Учебния план за 1993–1994 у Ив. Денев, п. с., с. 29–31, както и учебния план 1995–1996 г. – **Денев, Ив.** 75 години Богословски факултет, с. 13; същият, Седемдесет години Богословски факултет; Пост. № 162/17.IV.1997 г. на МС.

⁵⁷ **Стоядинов, М.** Съвременното религиозно образование и църквата – основни предизвикателства. Мислите. Сб. статии. С., 2000, с. 62–67.

църквата и към всички проблеми, свързани с нея. То ще спомогне за преодоляването на религиозната неграмотност в обществото, за възстановяване на прекъснатата връзка с ценностната система между съвременните поколения и поколенията от нашето минало, както и за възстановяване, утвърждаване и продължаване на нашата идентичност като народ, който има и своите религиозни, и своите морални измерения.

Старши научен сътрудник д-р Иван Г. Стоянов

ДАНЪК ВЪРХУ ДОБАВЕНАТА СТОЙНОСТ

1. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА

Въпреки широкото приложение на ДДС споровете относно неговата същност продължават. Видни финансисти смятат, че ДДС е най-голямото постижение на данъчната наука след Втората световна война. Според други специалисти ДДС въобще не е данък, а всеобщ акциз, част от цената на стоката или услугата. Напоследък се наблюдава тенденция за намаляване на бюджетните постъпления от преките данъци и увеличаване на постъпленията от косвените данъци – ДДС, акцизи, мита. ДДС се прилага в близо 80 страни, въпреки че е сравнително нов данък, приложен за първи път във Франция през 60-те год. От развитите страни само САЩ не го прилагат (те прилагат данъка върху оборота). ДДС е задължителен за всички страни-членки на ЕС, както и за страните, които желаят да бъдат приети в ЕС¹.

ДДС е косвен данък, еднотипен с ДДС, възприет и функциониращ в страните от ЕС. Нормативната му уредба се съдържа в Закона за ДДС и Правилника за неговото прилагане. ДДС се въведе в нашата страна на мястото на данъка върху оборота. Основната прилика между двата данъка е, че те са от категорията на косвените данъци, налагани върху оборотите на стоките и услугите. И ДДС, както беше преди при данъка върху оборота, се калкулира в продажните цени на стоките и услугите, така че данъчната тежест се пренася в крайна сметка върху потребителя. При въвеждането на ДДС е възприет принципът на неутралност и всеобхватност на данъчното облагане, като се прие единна данъчна ставка – 20%. За разлика от данъка върху оборота, при който облагането беше еднократно, с ДДС се облагат всички обороти на една стока по веригата производство-потребление. Това е причината ДДС да бъде определян като *многофазен данък*. По същество обаче тук се избягва многократното данъчно облагане, тъй като е предвиден механизъм за приспадане на т. нар. данъчен кредит².

Обхватът на ДДС като данък върху потреблението е доста широк. Едно от основните *предимства на ДДС* е неговата *неутралност*. Тя се проявява както по отношение на носителите на данъчната тежест, така и спрямо фирмите и организациите, които начисляват, събират и внасят данъка в държавния бюджет. Неутралността се разпростира както спрямо местните производители, така и спрямо местните вносители. Най-

¹ Николов, Ил. ДДС. – В: Управление, оптимизиране и намаляване на данъците, от А до Я. РААБЕ. С., 2001, с. Г. 1.2.

² Тодоров, Ив. и др. Данък добавена стойност. С., Сиела, 1994, с. 5–6.

ясно неутралността се проявява при данък с единна ставка за облагане, минимален брой освободени доставки и сравнително нисък регистрационен праг (ще добавя, че от 1.01.2003 г. регистрационният праг е намален на 50 хил. лв.). Друго предимство на ДДС е *всеобщността* на облагането. Това означава, че на облагане подлежат оборотите от всички стоки и услуги, като допустимите изключения са малко. Следващото предимство на ДДС е осигуряването на *значителни бюджетни приходи*. Няколко са причините, които правят ДДС сигурен източник на приходи за държавния бюджет. Сред тях особено място заема *многофазността* на данъка. ДДС се начислява върху цялата стойност на стоката или услугата, което обуславя неговата по-висока ефективност³.

Данъчнозадължено лице по смисъла на ЗДДС е всяко лице, което извършва независима икономическа дейност, независимо от целите и резултатите от нея (чл. 4 дава понятие за независима икономическа дейност). Държавата, държавните органи или органите на местното самоуправление са данъчнозадължени лица по този закон, когато: 1. извършваните от тях доставки ще имат за резултат значително нарушение на конкуренцията спрямо извършваната независима икономическа дейност от данъчнозадължените по този закон лица; 2. извършват някои от дейностите, изброени в правилника за прилагане на този закон (вж. чл. 3, ал. 1 и 3 ЗДДС).

2. ДОСТАВКИТЕ НА СТОКИ И УСЛУГИ КАТО ОБЕКТ НА ОБЛАГАНЕ С ДДС

А) ДОСТАВКА

Законът дава легално определение на понятието „доставка“ – съгласно чл. 6 доставка по смисъла на този закон е прехвърлянето на собственост върху стока или други вещни права върху стока, извършването на услуга, когато се извършват срещу насрещна престация на основание на сключена сделка или с цел такава да се сключи.

Новият ЗДДС замени понятието „сделка“ с понятието „доставка“, заимствано от Шестата директива на ЕС. Разликата не е само терминологична. Съгласно Р. № 138 от 23.05.1997 г. по адм. д. № 4411 от 1996 г. на ВАС и Р. № 141 от 23.05.1997 г. по адм. д. № 4500 от 1996 г. на ВАС получената от държавния бюджет или от общинските съвети субсидия не е част от стойността на облагаемата с ДДС сделка. Този въпрос е актуален и с оглед на новия ЗДДС. От една страна, принципното положение съгласно чл. 6 ЗДДС е, че доставката се сключва срещу насрещна престация. Обратно, „бюджетната субсидия“ е сумата, предоставяна безвъзмездно от държавния бюджет с общо или целево предназначение (вж. § 1, т. 6 ДР ЗУДБ). От друга страна обаче, новият ЗДДС предвижда, че в данъчната основа на доставката на стоката или услугата се включват и всички получени и усвоени от доставчика субсидии, пряко свързани с доставката (чл. 29, ал. 1, т. 2). По принцип становището на ВАС е правилно, то е съ-

³ Ценова, Л. Основи на данъчното законодателство на ЕС. С., 2002, с. 182 и сл.

образено със същността на легалното понятие „субсидия“. Но трябва да се има предвид, че по силата на Договора за асоцииране на РБ и страните от ЕС нашата страна пое задължението за хармонизиране на българското с европейското законодателство. Именно в изпълнение на това задължение разпоредбата на чл. 29, ал. 1, т. 2 ЗДДС е заимствана от чл. 11 от Шестата директива на ЕС, който предвижда, че облагаемата сума на доставката включва освен цената и субсидиите, пряко свързани с цената на доставката.

Съгласно чл. 8 приравнени на доставка на стока за целите на този закон се смятат и случаите, когато: 1. прехвърлянето на правото на разпореждане със стоки става по силата на договор, по който се плаща комисиона за продажбата или покупката; 2. данъчнозадължено лице действа от свое име и за чужда сметка за доставка на стоки; тогава се приема, че то е получило и предоставило стоките; 3. има безвъзмездното прехвърляне на собственост върху стока или други вещни права върху стока; не е налице доставка на стока при безвъзмездно предоставяне на стоки с незначителна стойност с рекламна цел за целите на независимата икономическа дейност на лицето (необходимо е да отбележим, че законодателят е направил изключение от принципа, залегнал в чл. 6, че доставката се извършва срещу насрещна престация); 4. прехвърлянето на право на собственост или друго вещно право върху стока е вследствие на искане или акт на държавен или местен орган или на основание на закон; 5. предоставянето на стоки е за лична консумация на собственика или за консумация от работници и служители.

При първия от изброените случаи се визира получаваното от комисионера по силата на комисионния договор право да сключва сделки и се разпорежда с вещи – собственост на неговия доверител, като със свои. Става дума за доставки при условията на комисионен договор (вж. чл. 83). С петата хипотеза на чл. 8 е направен опит да се уреди личното потребление на стоки от собственика или от неговите работници и служители. Тук се има предвид само това лично потребление на придобити стоки, което няма стопански (търговски) характер – законът с тази разпоредба не визира потреблението на произведена или закупена стока за стопански нужди⁴.

Законът дава и легално определение на понятието „стока“ – такава по смисъла на този закон е всяка движима и недвижима вещь с изключение на парите в обращение като законно платежно средство. Стока по смисъла на закона са и електрическата енергия, газът, водата и топлинната енергия (чл. 7, ал. 1 и 2).

Б) УСЛУГА

Услуга по смисъла на този закон означава всичко, което има стойност и е различно от стока и пари (в обращение като законно платежно средство) (чл. 9). Съгласно чл. 10 приравнени на доставка на услуга за целите на този закон се смятат и: 1. продажбата или прехвърлянето на права върху нематериални активи; 2. поемането на задължение за въздържане или неупражняване на действия или права; 3. извършване-

⁴ Дочев, *Ив. и др.* Новото данъчно законодателство през 1999 г. С., ИК Труд и право, 1999, с. 287.

то на услуга по силата на договор, по който се плаща комисиона за извършването или получаването на услугата; 4. когато данъчнозадължено лице действа от свое име и за чужда сметка за извършването на услуги, се приема, че то е получило и оказало услугите; 5. извършването на услуга вследствие на искане или акт от или от името на държавен или местен орган или на основание на закон; 6. безвъзмездната доставка на услуга; не е налице доставка на услуга при безвъзмездно извършване на услуги с незначителна стойност с рекламна цел за целите на независимата икономическа дейност на лицето; 7. всякакъв физически или интелектуален труд (включително обработка в смисъл на производство, строеж или монтаж на материален актив със суровини и материали, отдадени от възложителя в разпореждане на изпълнителя); 8. услугите на посреднически агенции за освобождаване и наемане на персонал; 9. предоставянето на услуги за лични нужди на собственика или за нуждите на работници и служители.

Облагаеми доставки са и износът по чл. 14 и туристическите услуги (чл. 20, т. 14 и 15).

(Вж. за освободените доставки чл. 33 и сл.)

В) МЯСТО НА ИЗПЪЛНЕНИЕ НА ДОСТАВКИТЕ НА СТОКИ И УСЛУГИ

По принцип *мястото на изпълнение* на доставките на стоки и услуги е *територията на страната*, която за целите на този закон включва географската територия на РБ, континенталния шелф и изключителната икономическа зона, с изключение на свободните зони, свободните складове и търговските обекти, лицензирани за безмитна търговия (чл. 2). Параграф 6 от ПЗР обаче уточнява, че свободните зони, свободните складове и търговските обекти, лицензирани за безмитна търговия, се считат за територия на страната по смисъла на този закон за доставките с предмет спиртни напитки, тютюневи изделия и течни горива, освен в случаите на износ съгласно ЗА и правилника за прилагането му. В териториалния обхват на закона са включени и антрепозитните складове – за целите на този закон „антрепозитни складове“ са митнически складове, открити и управлявани по реда на чл. 104–117 ЗМ (чл. 20, т. 9 ЗДДС).

Мястото на изпълнение на *доставка на стока* за целите на данъчното облагане по този закон е: 1. мястото, където стоката се монтира, инсталира или сглобява, когато се прехвърля собствеността или други вещни права върху стока, която се монтира, инсталира или сглобява от или за сметка на доставчика; 2. мястото, където стоката се намира до превоза ѝ, когато тя се превозва и не се монтира, инсталира или сглобява от или за сметка на доставчика; 3. мястото, където стоката се намира към датата на прехвърляне на собствеността или други вещни права или фактическото ѝ предаване, когато тя не се превозва (чл. 21).

Съгласно чл. 22, ал. 1 място на изпълнение при *доставка на услуга* за целите на данъчното облагане по този закон е: 1. мястото, където се намира недвижимият имот, когато услугата е свързана с недвижим имот; 2. мястото, където транспортната услуга

се извършва от гледна точка на частта от разстоянието, което се покрива за доставката на транспортните услуги (вж. още т. 3–5).

Бих обърнал внимание, че т. 5, б. „е“ визиращ извършването на финансова услуга, а съгласно чл. 36 финансовите услуги са освободени доставки. Според мен, цит. т. 5, б. „е“ би трябвало да се отмени. По принцип мястото на изпълнение на доставките на услуги е мястото, където доставчикът постоянно осъществява независимата си икономическа дейност или има обект, от който се извършва изпълнението (чл. 22, ал. 2)⁵.

3. ОБЛАГАНЕ С ДДС. НАЧИСЛЯВАНЕ НА ДАНЪКА. ДАНЪЧЕН КРЕДИТ. ВНАСЯНЕ НА ДАНЪКА

А) НАЧИСЛЯВАНЕ И ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ДАНЪКА

Съгласно чл. 55, ал. 1 и 2 начисляването на данъка по този закон се извършва от доставчика, който е регистрирано лице за всяка извършена от него облагаема доставка на стока или услуга в срок до 5 дни от датата на възникване на данъчното събитие (по смисъла на чл. 24 данъчно събитие е доставката на стоки или услуги по смисъла на чл. 7–10, извършени от данъчнозадължени по този закон лица и с място на изпълнение на територията на страната, износът по смисъла на чл. 14, извършен от данъчнозадължено по този закон лице, както и вносът на стоки по смисъла на чл. 11). Определянето на размера на данъка за всяка доставка се извършва, като данъчната основа се умножи по процента на данъчната ставка (вж. за определянето на данъчната основа чл. 28 и сл.). Данъкът е дължим от регистрираното лице за данъчния период, включващ датата на издаване на документа, с който данъкът е начислен, а в случаите, когато документът не е издаден или не е издаден в срока по този закон – за данъчния период, включващ датата на възникването на данъчното събитие, по силата на което данъкът е станал изискуем. Данъкът се смята за начислен, когато доставчикът издаде документ, в който посочва данъка, отрази този документ в отчетните регистри по чл. 104 и отрази данъка в счетоводството си като задължение към бюджета и в подадена справка-декларация (вж. чл. 55, ал. 5 и 6). Съгласно новия чл. 55а, ал. 1 и 2 (обн., ДВ, бр. 117 от 2002 г.) сумата по начисления данък се получава от доставчика заедно с плащането по доставката. Получателят е задължен да плати начисления му данък по „ДДС-сметка“ на доставчика по отношение на доставки, за които едновременно са изпълнени следните условия: 1. получателят е регистрирано по този закон лице; 2. начисленият данък е над 1000 лв.

Съгласно чл. 58, ал. 1 и 2 ЗДДС размерът на данъка при *внос на стока* в страна-та се определя, като данъчната основа при внос, определена по реда на чл. 31, се умножи с данъчната ставка. При внос на стоки данъкът се начислява от митническите

⁵ Дочев, Ив. и др. Цит. съч., с. 293.

органи и определеният размер на дължимия данък се взема под отчет по реда, определен за митническото задължение.

С новите чл. 58а, 58б и 58в се създава *специален ред* за начисляване на ДДС при внос (обн., ДВ, бр. 117 от 2002 г.).

Лицата, получили разрешение от министъра на финансите, могат да внасят стоки в изпълнение на инвестиционни проекти, без да заплащат дължимия за вноса на стоките ДДС. В това е същността на новия специален ред за начисляване на ДДС при внос. Ако лице – вносител, е получило разрешение от министъра на финансите по предвидения в закона ред, то може да внася стоки в изпълнение на одобрен от същия министър инвестиционен проект, без да заплаща ефективно или да обезпечава данъка, който е дължим за вноса на стоките, тъй като митническите органи са длъжни да допуснат вдигането на стоките и без наличието на обезпечение или на извършено плащане. Това следва от чл. 58а, ал. 3. Самата техника на освобождаването на вноса от ДДС е уредена в ал. 4 и 5 на чл. 58а. Съгласно ал. 4 на чл. 58а вносителят начислява данъка по отношение на вноса, за който е упражнил правото си по ал. 1 на чл. 58а, за данъчния период, през който е възникнало данъчното събитие съгласно чл. 27. Същевременно съгласно ал. 5 на чл. 58а за начисления данък по ал. 4 вносителят има право на данъчен кредит при условията на чл. 64. По този начин за един и същ данъчен период вносителят на стоките начислява ДДС за осъществения от него внос и ползва (ако е регистрирано по закона лице) право на приспадане на данъчен кредит в размер на същия начислен данък. Поради това се получава нулев резултат по справка-декларация за ДДС като дължим данък за вноса на стоките⁶.

Законът изрично е предвидил изискванията, при които министърът на финансите одобрява инвестиционния проект: 1. срок на изпълнение на проекта – до две год.; 2. размер на инвестициите – над 10 млн. лв.; 3. създаване на повече от 50 нови работни места; 4. възможностите на лицето за финансиране на проекта (чл. 58б, ал. 2).

Б) ДАНЪЧЕН КРЕДИТ

Законът дава легално понятие за данъчен кредит – по смисъла на чл. 63 данъчен кредит е сумата от начислен данък по този закон на регистрирано лице за получена от него стока или услуга по облагаема доставка или за осъществен от него внос на стоки в рамките на данъчния период, която лицето има право да приспадне, освен когато този закон предвижда друго. В данъчната фактура е отразен размерът на платения данък. С нея получателят на доставката доказва пред данъчния орган условията за приспадане на данъчния кредит. Щом като основанията са законни и данъчната администрация ги потвърди, за него възниква вземане от бюджета. До момента на реализиране на това вземане той кредитира бюджета със сумата на данъка, т. е. предоставя на бюджета конкретна сума – данъчен кредит⁷. Задължение за начисляване и внасяне в бюджета на ДДС възниква само при наличие на доставка по смисъла на

⁶ Кондарев, Ив. Коментар на промените в ЗДДС. – В: Василева, Р. и др. Новото данъчно законодателство през 2003 г. С., ИК Труд и право, 2003, с. 456–457.

⁷ Петров, М. Данъчни задължения на българския данъкоплатец. С., 1995, с. 39.

ЗДДС. Ако не е възникнало такова задължение, то не може да има и данъчен кредит (Р. № 3874 от 1997 г. на ВАС). Съгласно чл. 64, ал. 1 правото на приспадане на данъчен кредит за получателя на доставката или вносителя е налице, когато са изпълнени следните условия: 1. получателят на доставката, за която е начислен данъкът, или вносителят на стоката е регистрирано по този закон лице към датата на възникване на данъчното събитие или към датата на издаването на данъчната фактура, или към датата на издаване на митническата декларация – при внос; 2. данъкът по облагаемата доставка е начислен по смисъла на чл. 55, ал. 6 от регистрирано по този закон лице (доставчик) най-късно към датата, на която изтича данъчният период, следващ периода, през който е възникнало данъчното събитие за облагаемата доставка (обн., ДВ, бр. 117 от 2002 г.); 3. доставката, по която е начислен данъкът, е облагаема към датата на възникване на данъчното събитие; 4. данъкът при вноса на стоки е начислен от митническите органи и е внесен в републиканския бюджет по съответната сметка, посочена в чл. 75, или е начислен от вносителя по реда на чл. 58а; 5. получената от внос стока или по облагаема доставка стока или услуга е използвана, използва се или ще бъде използвана за извършване на облагаеми доставки; 6. получателят притежава данъчна фактура или данъчно дебитно известие, отговарящи на Закона за счетоводството и на този закон или митническа декларация.

Новата ал. 2 на чл. 64 (обн., ДВ, бр. 109 от 2001 г.) се изменя (обн., ДВ, бр. 45 от 2002 г.) така: „Правото на приспадане на данъчен кредит за получателя на доставката е налице и когато регистрирано лице (негов доставчик) не е изпълнило задължението си по ал. 1 на т. 2 в случаите, когато данъкът по съответния данъчен документ е платен по „ДДС-сметка“ на доставчика изцяло най-късно до края на данъчния период, през който е упражнено правото на кредит.“

„ДДС-сметка“ бе въведена за първи път с новата т. 17 на чл. 20 (обн., ДВ, бр. 109 от 2001 г., изм. и доп., ДВ, бр. 45 и 117 от 2002 г.). По смисъла на тази разпоредба „ДДС-сметка“ и особена банкова сметка на лице, регистрирано по този закон, открита в търговска банка с разрешението и под контрола на данъчната администрация, по която се получават или плащат средства от начисления от или на титуляра ДДС; тази сметка не може да служи като обезпечение и със средства по нея не могат да се плащат задължения към бюджета или към трети лица, освен за задължения по този закон; условията и редът за откриване и използване на „ДДС-сметка“ се определят с правилника за прилагане на закона. Всяко данъчнозадължено лице е длъжно да открие „ДДС-сметка“ най-късно до 14 дни с такава сметка, докато е регистрирано по този закон (нов чл. 115а, ал. 1, обн., ДВ, бр. 117 от 2002 г.). Основните положения, свързани с „ДДС-сметка“, са следните:

- от доброволна, тя става задължителна за откриване;
- титуляр по нея може да бъде единствено регистрирано по ЗДДС лице;
- сметката се открива с разрешение и под контрола на данъчната администрация;
- сметката е особена – ползва се целево, единствено във връзка със задължения по ЗДДС;

– по нея се получават парични суми, представляващи начислен ДДС от титуляра на сметката, и се заплаща данък, начислен на същото лице (от негови доставчици), както и дължим ДДС на бюджета⁸.

Съгласно новите ал. 3 и 4 на чл. 64 (обн., ДВ, бр. 45 от 2002 г., изм. ДВ, бр. 117 от 2002 г.) получателят на суми, преведени от „ДДС-сметка“ на основание, различно от плащане за данък върху добавената стойност, без основание или с отпаднало основание, е задължен да ги преведе обратно по „ДДС-сметка“ на платеца в срок от 14 дни от края на календарния месец, през който са получени сумите или е отпаднало основанието за превеждането им. Ако сумите не бъдат върнати в този срок на платеца, установени след проверка или ревизия, се внасят или събират от получателя до размера на полученото. Обезпечение и принудително изпълнение по ГПК срещу „ДДС-сметка“ не се допуска. Обезпечение и принудително изпълнение по ДПК срещу „ДДС-сметка“ се допуска само за задължения, възникнали на основание на този закон.

Член 66, ал. 1 предвижда правото на приспадане на частичен данъчен кредит на регистрираното лице за получените от него стоки или услуги по облагаеми доставки, както и от внос, когато ще се извършват с тях както облагаеми, така и освободени доставки и при получаване на стоките или услугите не може да определи каква част от тях ще използва за извършване на облагаеми доставки и каква част – за освободени доставки. Особените режими на ползване на данъчен кредит са уредени в чл. 68 и сл. Бих отбелязали, че във връзка с облагането на доставките на туристическите услуги чл. 91е, ал. 2 (обн., ДВ, бр. 117 от 2002 г.) предвиди, че туроператорът или туристическият агент има право на 65 на сто от данъчния кредит за получените доставки на стоки и услуги, от които туристът се възползва пряко, използвани за доставки по чл. 91д, ал. 2.

Важно значение има изменението на чл. 77, ал. 1, т. 4 – ако след изтичане на срока по т. 2 има остатък от данъка за възстановяване, данъчният орган прихваща този остатък за погасяване на други установени и неизплатени данъчни задължения или го възстановява в 45-дневен срок от подаването на последната справка-декларация (обн., ДВ, бр. 45 от 2002 г.)

Член 65 урежда случаите, при които не е налице правото на приспадане на данъчен кредит. Според мен с двукратното изменение на ал. 4–8 (вж. ДВ, бр. 109 от 2001 г. и ДВ, бр. 45 от 2002 г.) законодателят цели да смекчи заобикалянето на данъчния закон. Така например ал. 4 предвижда, че данъчният орган отказва правото на приспадане на данъчен кредит на ревизиран данъчен субект по всяка доставка в размера по ал. 5, когато установи, че за нея, или по предходна доставка, е налице едно от следните обстоятелства: 1. доставчик е данъчен субект, който не съществува или осъществява търговска дейност без данъчна регистрация; 2. доставчикът не е начислил данък в предвидените в този закон срокове, освен в случаите, когато данъкът е начислен в сроковете по чл. 64, ал. 1, т. 2 (обн., ДВ, бр. 117 от 2002 г.); 3. доставчикът е начислил данък, без да са налице основания за това; 4. доставчикът не е пред-

⁸ Кондарев, Ив. Коментар на промените в ЗДДС. – В: Дочев Ив. и др. Новото данъчно законодателство през 2002 г. С., ИК Труд и право, 2002, с. 349–350.

ставил доказателства от значение за определянето на данъчните му задължения в указания му от данъчен орган срок, включително доказателства за извършване на доставката, за счетоводната отчетност във връзка с доставката, за определяне на предходните доставки, по които лицето е получател по отношение на доставката, когато за това е бил уведомен по реда на ДПК.

В) ДАНЪЧЕН ПЕРИОД. ВНАСЯНЕ НА ДАНЪКА

Данъчен период по смисъла на този закон е периодът от време, след изтичането на който регистрираното лице е длъжно да подаде справка-декларация с резултат от същия този данъчен период. Данъчният период е едномесечен за всички регистрирани лица и съвпада с календарния месец. Регистрираното лице определя само резултата за всеки данъчен период – данък за внасяне в републиканския бюджет или данък за възстановяване от републиканския бюджет, на базата на извършените и получените от него доставки и внос за всеки данъчен период (чл. 72, ал. 1,2 и 5).

Съгласно чл. 73, когато за определен данъчен период общата сума на начисления от регистрираното лице данък превишава общата сума на данъчния кредит, разликата представлява резултат за периода – *данък за внасяне*. Регистрираното лице е длъжно да внесе определения по реда на чл. 73 данък в републиканския бюджет по сметка на съответната териториална данъчна дирекция в 14-дневен срок от изтичането на данъчния период, за който се отнася данъкът, а в случаите, когато данъкът се отнася за последния данъчен период – в 30-дневен срок от датата на прекратяване на регистрацията (чл. 74). Член 75 (изм., ДВ, бр. 117 от 2002 г.) определя внасянето на данъка при внос на стоки, начислен от митническите органи в републиканския бюджет, както следва: 1. по сметка на съответното митническо учреждение, оформящо вноса; 2. по сметка на съответното митническо учреждение, оформящо вноса, или в касата на митническото учреждение, когато вносител е нерегистрирано по този закон физическо лице, което не е едноличен търговец. Митническите органи разрешават вдигането на стоките след заплащане или обезпечаване на начисления данък по реда, определен за митническото задължение.

(Вж. за данъчните документи по този закон чл. 93 и сл.)

4. ХАРМОНИЗАЦИЯ НА НОРМАТИВНАТА УРЕДБА НА ДДС С ПРАВОТО НА ЕС

Понятието „хармонизиране“ няма предвид уеднаквяването на всички данъци, така че да постигне пълна идентичност между данъците, събирани във всички страни-членки. Обратно, страните-членки си запазват по принцип своя данъчен суверенитет – това, което трябва да се постигне, е установяването на приблизително еднакво равнище на данъците и един механизъм за междудържавното изравняване на разместените данъчни приходи⁹. В различните страни детайлите на данъчната реформа и нейното осъ-

⁹ Цакер, Кр. Европейско право. С., 1998, с. 192.

ществяване няма да бъдат еднакви и предлаганите мерки не се явяват универсални – те ще бъдат различни в зависимост от първоначалните условия в страните-кандидатки за ЕС¹⁰.

Необходимостта от сближаване на нормативната уредба на косвените данъци се обуславя от обстоятелството, че различията в косвеното облагане на стоките и услугите в отделните страни формират различия в техните цени при един общ пазар. Този фактор влияе върху търсенето и предлагането и нарушава условията на конкуренцията, като създава в една или друга степен предимства за националните производители и търговци. Ето защо логиката на развитието на интеграционния процес изисква сближаване на нормативната уредба на косвените данъци¹¹.

Правната основа за хармонизиране на косвените данъци е чл. 99 от Договора за ЕО – според тази разпоредба Съветът по предложение на Комисията и след изслушване на Европейския парламент единодушно постановява разпоредби за хармонизиране на правната уредба относно косвените данъци. Освен това върху тези данъци оказват влияние и първичните правни разпоредби, именно чл. 95–98. Тези специфични разпоредби се отнасят до премахване на ограниченията за свободно движение на стоки¹².

Процесът на хармонизиране на косвените данъци вътре в Общността се провежда в два етапа. Първата стъпка беше направена през 1967 г. със заместването на всички многообразни данъци, които страните-членки са прилагали дотогава, с ДДС. По този начин във всички страни-членки беше въведен общ данък върху потреблението, основан на принципа, че данъкът върху стоки и услуги е пропорционален на цената, независимо от броя на сделките, които са били осъществени в процеса на производството и пласмента. Втората основна стъпка беше отмената на фискалния контрол във вътрешните граници за Общността. Нормативният акт, с който това бе постигнато, е Директива на Съвета 91/680, с която се изменя Шестата директива за ДДС. Установеният в резултат на тези промени режим на облагане с ДДС се прилага в Общността от 1.01.1993 г. Съгласно чл. 2 от Шестата директива ДДС се прилага по отношение на доставката на стоки и услуги, осъществявана на територията на страната от данъчнозадълженото лице. Данъчнозадължено лице е всяко лице, което извършва самостоятелно каквато и да е стопанска дейност (формулирана така, че да обхваща всяка дейност на производители, търговци и лица, които предоставят услуги). Доставката на стоки означава прехвърлянето на правото за разпореждане с една вещ, извършено от нейния собственик. Понятието „вещ“ включва също електрическа енергия, газ, отопление и др. под. Предоставянето на услуги се дефинира по метода на изключването, т. е. това е всяка сделка, която не представлява доставка на стоки (чл. 5, 6 и 7). Основанието за облагане и начисляване на данъка е доставката на стоки или извършването на услуги (чл. 10). Данъчните ставки се определят като процент от обла-

¹⁰ Танзи, В. Налогово-бюджетна политика в странах с економикой переходного периода. – МВФ, 1993, с. 186.

¹¹ Димова, Б. Асоциирането към ЕС и данъчната реформа в България. – Финанси. 1993, 9, с. 10–11.

¹² Lechner, E. Harmonisierung des Steuerrechts in der EG. – In: Gassner, W., E. Lechner. Österreichisches Steuerrecht und europäische Integration, W, 1992, S. 4–5.

гаемата основа, определена от своя страна като цялостното възнаграждение, вкл. субсидиите (чл. 11). В страните от ЕС е прието една нормална ставка в размер на 14–20% и една редуцирана ставка – 4–9%¹³. Освободените от ДДС доставки са свързани с дейности в обществен интерес, каквито са пощенските, медицинските, социалните, образователните услуги, а също застрахователните и презастрахователните сделки, наемането и отдаването под наем на недвижима собственост и банковите сделки (чл. 13,14 и 15).

Премахването на фискалните граници в рамките на Общността означава, че понятието „внос“ вече не съществува в междуобщностния обмен, т. е. преминаването на границите вече няма да бъде правопораждащ юридически факт. Така напр. един камион от Лисабон до Париж няма да бъде спиран и контролиран на португалската и френската граница и няма да се попълват никакви декларации¹⁴.

Работата по усъвършенстването на европейското законодателство относно режима на ДДС продължава. През 1996 г. Комисията прие своя работна програма за преминаване към окончателна завършена система на ДДС. Тази програма ще направи възможно създаването на истинско данъчно пространство от Общността по начин, съвместим с целите, определени в контекста на Икономическия и валутен съюз. Изпълнението на програмата е предвидено на етапи и трябва да отговаря на следните изисквания:

- недопускане снижаване на приходите от данъци в страните-членки;
- снижаване на административните задължения, наложени на фирмите, и значително опростяване на данъчната система;
- недопускане нарастване на рисковете от неплащане на данъци.

В тази връзка Комисията разработва нова програма за борба срещу злоупотребите с ДДС и косвените данъци, планирана за петгодишно изпълнение (1998–2002 г.). Тази програма цели да насърчи сътрудничеството между националните власти в тази сфера, като предостави необходимите им средства. Тя осигурява създаването на информационен обмен и комуникационни системи, организиране на срещи и семинари, както и дейности, свързани с обучението на кадрите. Тази програма е достъпна и за асоциираните страни-членки от Централна и Източна Европа¹⁵.

¹³ **Gautron, J.-C.** Droit européen. 8 éd., 1997, p. 210.

¹⁴ **Beukenhoudt, J.** Le nouveau régime transitoire en matière de la TVA, ce qui va canger au 1-er janvier 1993. – Rev. du Marché commun et de l'Union européenne, 363,1992, p. 867–868.

¹⁵ Bulletin quotidien Europe. № 1995/1996.

Старши научен сътрудник д-р Георги Пенчев

СБЛИЖАВАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО С ЕВРОПЕЙСКОТО ПРОТИВОШУМОВО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

УВОД

Правните проблеми, свързани със защитата срещу вредния шум, са особено актуални за нашата съвременност и несъмнено ще предизвикват интерес както за теорията, така и за практиката по прилагане на нашето екологично законодателство. Поради бурното развитие на научно-техническия прогрес особено през XX век шумовото натоварване (замърсяване) на околната среда се очерта като един от значимите екологични проблеми. Неговото успешно разрешаване е свързано с провеждането на гъвкава екологична политика, която да осигури разумен баланс между икономическото развитие и опазването на околната среда.

Предмет на това научно изследване са правните аспекти на проблемите, свързани със сближаването на българското законодателство с правото на Европейския съюз (ЕС) в областта на защитата срещу вредния шум. Вниманието ще бъде насочено само към тези правни актове на ЕС в разглежданата област, които имат задължителен характер и са адресирани до всички страни-членки, защото именно те ще представляват най-голям интерес за Р България с оглед на бъдещото ѝ пълноправно членство в ЕС. За целта те ще бъдат обособени в две основни направления: а) с по-общо значение за ограничаването на вредния шум и б) свързани с отделни източници на шум. Няма да бъдат разглеждани подробно обаче тези правни актове на ЕС, които: а) са с незадължителен характер; б) макар да имат задължителен характер, са с временно действие и чийто срок вече е изтекъл; в) имат по-общо значение за опазването на околната среда. По прагматични съображения няма да бъдат разгледани по-общите проблеми, свързани с правото на ЕС¹, с неговата екологична политика², както и с на-

¹ Вж. напр. **Георгиев, Д.** Европейската икономическа общност: международноправна характеристика. С., 1986, 284 с.; **Попова, Ж.** Основи на правото на Европейския съюз. С., 1997, 292 с.; Основи на европейската интеграция. С., 1998, с. 407 (второ издание); **Цакер, К.** Европейско право. С., 1998, 384 с.; **Борисов, О.** Право на Европейския съюз. С., 2000, 352 с.; **Mathijsen, P. S. R. F.** A guide to European community law. London, 1990, 343 p.; **Borchardt, K-D.** The ABC of community law. Luxembourg, 1991, p. 57 и др. Налице е тенденция към нарастване на литературата у нас и в чужбина в тази насока.

² Вж. напр. **Колчева, В.** Политика за опазване на околната среда. – В: Основи на европейската интеграция. С., 1998, с. 317–329; **Донева, Д.** Икономика и околна среда: интегриране на политиките на европейско равнище. – Международни отношения. С., 2000, № 4, с. 81–100; **Haigh, N.** EEC environmental policy & Britain. Glasgow, 1990, p. 389 (2nd edition); **Jans, J.** European environmental law. The Hague etc., 1995, p. 388; **Johnson, S., Corcelle, G.** The environmental policy of the European communities. London etc., 1995, p. 535; **Kramer, L.** E. C. treaty and environmental law. London, 1998, p. 252 (3rd edition) др.

ционалното екологично законодателство на страните-членки, тъй като те би следвало да бъдат предмет на самостоятелни научни изследвания.

Някои правни проблеми на сближаването на нашето законодателство с правото на ЕС вече са обект на внимание в правната ни литература и вероятно публикации-те в тази насока ще се увеличават поради голямата актуалност на тази проблематика³. У нас са извършвани и научни изследвания, свързани с това сближаване в областта на опазване на водите и въздуха, както и управление на отпадъците⁴. В нашата правна литература обаче все още липсват публикации, посветени на горепосоченото сближаване в областта на защитата срещу вредния шум. Ето защо една от целите на настоящото научно изследване е да бъде запълнена тази празнота. Друга основна негова цел е да бъде подпомогната дейността на компетентните ни органи, отговарящи за т. нар. европейска интеграция, в усилията им за постигане на редовно членство на Р България в ЕС.

В чл. 70 от Европейското споразумение за асоцииране между нашата страна и Европейските общности⁵ е посочена околната среда като една от областите на сближаване на българското законодателство с правото на ЕС. С оглед на това трябва да се посочи обстоятелството, че увеличаването на шумовото натоварване (замърсяване) на околната, вкл. работната среда води до твърде негативни последици за човешкото здраве и околната среда както в страните-членки на ЕС, така и у нас. Ненапрасно Комисията на ЕС (наричана по-долу накратко „Комисията“) е отделила специално внимание на ограничаването на вредния шум в доклада си от 1995 г., озаглавен „Бяла книга: подготовка на асоциираните държави от Централна и Източна Европа за интеграция във вътрешния пазар на Съюза“⁶. Това е подраздел VIII „Шумови емисии от строителни агрегати и оборудване“ към раздел 8 „Околна среда“ на т. нар. Бяла кни-

³ Вж. напр. **Мръчков, В.** Сближаването на българското с европейското право и законодателната дейност на Народното събрание. – Съвременен право. С., 1996, № 2, с. 7–18; от него, Въпроси на сближаването на българското законодателство с правото на Европейския съюз. – Правна мисъл. С., 1998, № 1, с. 3–21; **Иванова, Р.** Понятие и обхват на сближаване на законодателствата с правото на Европейската общност. – Съвременен право. С., 1997, № 1, с. 75–87; **от нея.** Правни актове, методи и контрол за сближаване на националните законодателства с правото на Европейската общност. – Съвременен право. С., 1997, № 2, с. 65–75; Сближаване на българското законодателство с правото на Европейската общност. Трудове, т. 1, 1998 г. С., 1998, 275 с.; **Серкеджиева, М.** Правни аспекти на сближаване на българското законодателство с европейското *acquis communautaire*. – Съвременен право. С., 2000, № 4, с. 79–90 и др.

⁴ Вж. **Пенчев, Г.** Някои проблеми на сближаване на законодателството на Република България с правото на Европейската общност в областта на опазване на водите. – В: Сближаване на българското законодателство с правото на Европейската общност. Трудове, т. 1, 1998 г. С., 1998, с. 22–65; **от него.** Сближаване на законодателството на Република България с правото на Европейския съюз в областта на опазване на водите. Благоевград, 1997, 120 с.; **от него.** Сближаване на законодателството на Република България с правото на Европейския съюз в областта на опазване на въздуха от замърсяване. С., 1998, 136 с.; **от него.** Сближаване на българското законодателство с правото на Европейския съюз относно дейности, свързани с отпадъците. С., 2001, 119 с. Настоящото научно изследване е своеобразно продължение на научните усилия на автора в областта на сближаване на българското с европейското екологично право.

⁵ Европейското споразумение за асоцииране между Европейските общности и техните страни-членки, от една страна, и Република България, от друга страна, е подписано в Брюксел през 1993 г. и е в сила от 1.02.1995 г. То е обнародвано като отделно книжно тяло на Държавен вестник (ДВ) на 25.05.1995 г.

⁶ Вж. Commission of the European Communities. White paper: Preparation of the associated countries of the Central and Eastern Europe for integration into the internal market of the Union. Brussels, 3.05.1995. COM (95) 163 final/1 and Annex of 10.05.1995, COM (95) 163 final/2.

га. В него са посочени като рамкови примери 9 директиви на Европейската общност (ЕО, бивша Европейска икономическа общност – ЕИО до Договора от Маастрихт, влязъл в сила на 1.11.1993г.) в разглежданата област, с което обаче не се изчерпва общият им брой⁷. През 1997 г. Комисията изготви доклад, адресиран до асоциираните към ЕС държави с наименованието „Насоки за сближаване със законодателството на Европейския съюз по околната среда“⁸. В част 2, подраздел „Н“ е направен кратък анализ на повечето директиви на ЕС в разглежданата област, съчетан с организационни препоръки за сближаване на законодателствата на асоциираните държави⁹.

Поради това в настоящото научно изследване ще бъде направен опит за разглеждане на всички правни актове на ЕС със задължителен характер, отнасящи се до ограничаването на вредния шум, адресирани до всички страни-членки, за да се получи по-цялостна представа за политиката на ЕС в тази област. Комисията изрично посочва в „Бялата книга“, че евентуалните преговори с асоциираните страни от Централна и Източна Европа за присъединяване към ЕС „ще обхванат цялото законодателство на Общността“¹⁰. Ето защо този подход би подпомогнал в максимална степен не само учените и специалистите – еколози, но и компетентните ни органи, отговарящи за т. нар. европейска интеграция. Израз на твърдото и непоколебимо желание на Р България за постигане на редовно членство в ЕС бе приемането на следните подзаконовни нормативни актове: а) Национална програма за приемане на достиженията на правото на Европейската общност (*acquis communautaire*), одобрена с Решение на МС № 128 по Протокол № 12/23.03.1998 г., т. 3 (необнародвано) и б) Постановление на Министерския съвет (ПМС) № 33/11.02.2002 г. за организация и координация на подготовката на Република България за присъединяване към Европейския съюз и провеждането на преговорите за присъединяване (обн., ДВ, бр. 19/2002 г.), с което бе отменено ПМС № 3/20.01.2000 г. за координация на дейността по подготовката на Република България за присъединяване към Европейския съюз и за провеждане на преговорите за присъединяване (обн., ДВ, бр. 7/2000 г.), действащо дотогава в тази насока. Във връзка с това е нужно да се отчита и обстоятелството, че „Бялата книга“ на Комисията има характер на препоръка спрямо асоциираните към ЕС държави от Централна и Източна Европа относно първоначалните етапи на сближаване на техни-те вътрешни (национални) законодателства с правото на ЕС¹¹.

При анализа на правните актове на ЕС в разглежданата област ще бъдат посочвани само тези нормативни актове от българското законодателство, които се отнасят до регулираната от тях материя, както и правните мерки, които по мнението на авто-

⁷ Вж. критичните бележки на автора относно липсата на изчерпателност в „Бялата книга“ спрямо правните актове в областта на опазване на околната среда в монографията „Сближаване на законодателството на Република България с правото на Европейския съюз в областта на опазване на въздуха от замърсяване“, с. 7.

⁸ Вж. Commission staff working paper. Guide to the approximation of European Union environmental legislation. Brussels, 25.08.1997, SEC (97) 1608, 133 p.

⁹ Този подраздел е озаглавен „Шум от машини и превозни средства“, р. 103–109.

¹⁰ Вж. Commission of the EC, op. cit. of 3.05.1995, p. 18.

¹¹ Вж. **Мръчков, В.** Сближаването на българското с европейското право и законодателната дейност на Народното събрание, с. 9; **Пенчев, Г.** Сближаване на законодателството на Република България с правото на Европейския съюз в областта на опазване на въздуха от замърсяване, с. 7–8.

ра трябва да бъдат предприети от нашата страна за целите на сближаването на нейното законодателство с правото на ЕС в тази област. При съпоставянето на българските нормативни актове с правните актове на ЕС вниманието ще бъде насочено само върху несъответствията им с европейските изисквания.

Както е известно, правните актове на ЕС със задължителен характер се обнародват в специално издание, озаглавено „Official Journal of the European Communities“ (OJ), серия „L“, а незадължителните от тях – в серия „C“.

Това научно изследване е съобразено с българското законодателство и правните актове на ЕС, които са в сила към 3.01.2003 г.

ГЛАВА I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЕКОЛОГИЧНИТЕ ПРОБЛЕМИ, СВЪРЗАНИ С ВРЕДНИЯ ШУМ, И ТЯХНОТО ОТРАЖЕНИЕ ВЪРХУ ЕКОЛОГИЧНАТА ПОЛИТИКА НА ЕС И Р БЪЛГАРИЯ

§ 1. ПОНЯТИЕТО „ШУМ“ ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА ЕКОЛОГИЯТА И ПРАВОТО

Преди да бъдат разгледани накратко някои екологични проблеми, предизвикани от шумовото натоварване (замърсяване) на околната среда, вниманието ще бъде насочено към дефиницията на понятието „шум“ от общотеоретична, екологична и правна гледна точка.

В справочната ни литература се посочва, че шумът е „изменение на нормалното, равновесното състояние на атмосферния въздух, предизвикано от разпространяващи се в него звукови трептения, което го прави неприятен, опасен за здравето или вреден в друго отношение за хората, животните и растенията; съвкупност от звуци, които излизат извън рамките на акустичния (звуковия) комфорт“¹².

В специализираната ни екологична литература е установено, че шумът е един от физичните фактори на околната среда, а очертаването на съдържанието му като екологично понятие се обуславя и предполага от изясняването на друго понятие – „звук“. Приема се, че „звук“ се наричат възприеманите от човешкото ухо промени в налягането във въздушна, течна или друга среда, а когато звукът стане „неприятен и дразнещ“, той се означава като шум¹³. По своята физична същност звукът представлява механични трептения на еластична среда¹⁴.

Следователно в специализираната екологична литература у нас акцентът пада върху негативното отражение на шума върху човешкото здраве, респ. върху животните и растенията, при очертаване на съдържанието му като понятие.

¹² Вж. Речник по екология и опазване на околната среда. С., 1984, с. 276.

¹³ Вж. Физични фактори на околната среда. С., 1988, с. 78; Апостолов, Х., Л. Горанова. Шумът като патогенен фактор на околната среда. С., 1991, с. 3; Горанова, Л. Шум – характеристика, измерване, норми. С., 1988, с. 3–4.

¹⁴ Вж. Физични фактори на околната среда, с. 79; Апостолов, Х., Л. Горанова. Цит. съч., с. 3; Горанова, Л. Цит. съч., с. 3; Киров, Д. Охрана на труда и опазване на околната среда. С., 1992, с. 69–70.

В правната ни литература специално внимание на този проблем е отделил Тр. Лялев. Анализирайки легалните дефиниции на понятието „шум“ в законодателствата на отделни държави, той посочва, че някои от тях отразяват физическата същност на шума, а други са свързани с отрицателното му въздействие върху човека и околната среда¹⁵. Освен това той изтъква, че юридическите норми за борба с вредния шум и държавната екологична политика трябва да осигурят „благоприятна акустична среда“¹⁶. Той дефинира шума като „изменение на нормалното, равновесното състояние на атмосферния въздух, предизвикано от разпространяващите се в него звукови трептения, което го прави неприятен, опасен за здравето или вреден в друго отношение за хората, животните и растенията“¹⁷. Очевидно отрицателното въздействие на шума върху човека и околната среда е в основата и на неговата дефиниция на понятието „шум“, а освен това тя не се различава съществено от горепосочената дефиниция на това понятие в справочната ни литература. От друга страна, е необходимо да се посочи, че употребеното от него понятие „акустична среда“ е дискуссионно и условно, тъй като то се обхваща от понятието „околна среда“¹⁸. Струва ми се, че по-скоро трябва да се говори за благоприятна околна среда с оглед на шумовото ѝ натоварване (замърсяване), а освен това, както бе посочено по-горе, шумът е един от физичните ѝ фактори. В чл. 55 от Конституцията на Р България (РБ) от 1991 г. (обн., ДВ, бр. 56/1991 г.) е закрепено основното право на гражданите на здравословна и благоприятна околна среда, а неговата реализация е свързана и с наличието на нормална акустична обстановка.

В действащото българско законодателство липсва специален закон за шума, липсва и законова дефиниция на това понятие. Дефиниции на шума като правно понятие обаче фигурират в някои наши подзаконови нормативни актове. Така например в т. 2.1. от Санитарните норми за производствен шум № 0–46, приети от Министерството на народното здраве (обн., ДВ, бр. 23/1971 г.), шумът се определя като „звук, състоящ се от тонове, честотите и интензитета на които имат случаен характер“. Следователно в тази дефиниция акцентът пада върху физическата характеристика на шума. В т. 1.30 от БДС 11427–83 „Акустика. Термини и определения“, шумът е дефиниран като „неправилно или статистически случайно трептене“ или като „всеки звук, който се оценява като нежелан, смущаващ, неприятен или вреден“. Очевидно в този подзаконов нормативен акт е налице двустранен подход при дефинирането на това понятие – от една страна, с оглед на физическата му характеристика, а от друга страна, с оглед на отрицателното му влияние върху хората и околната среда.

¹⁵ Вж. Лялев, Тр. Опазване на акустичната среда – политика и право. С., 1982, с. 5–6.

¹⁶ Вж. Лялев, Тр. Правна защита от шума. – Правна мисъл. С., 1983, № 2, с. 43–44.

¹⁷ Вж. Лялев, Тр. Опазване на акустичната среда – политика и право, с. 9.

¹⁸ В § 1, т. 1 от ДР на Закона за опазване на околната среда (ЗООС, обн., ДВ, бр. 91/2002 г.) понятието „околна среда“ се дефинира като „комплекс от естествени и антропогенни фактори и компоненти, които се намират в състояние на взаимна зависимост и влияят върху екологичното равновесие и качеството на живота, здравето на хората, културното и историческото наследство“.

§ 2. Някои екологични проблеми, свързани с екологичната обстановка в ЕС и Р България, и въздействието им върху формирането на екологичната политика

Екологичните проблеми, свързани с увеличаващото се шумово натоварване (замърсяване) на околната среда през последните десетилетия, са породени преди всичко от развитието на урбанизационните процеси. Тяхната острота и актуалност детерминира установяването на съответната правна уредба както у нас, така и в страните-членки на ЕС.

Възприето е интензивността на звука да се измерва в децибели (дБ)¹⁹. Тя е различна за отделните видове източници на шум. В специализираната ни екологична литература се дават различни класификации на тези източници от отделните автори. Така например според Х. Апостолов и Л. Горанова източниците на шум са промишлени, транспортни и от музикални инструменти²⁰. Като слабост на тази класификация следва да се посочи, че тя не отчита другите разновидности на т. нар. битов шум, а музикалните инструменти не са единственият източник на такъв вид шум. Според Н. Зарков източниците на шум са от транспорта, строителството, „вътрешните квартали“ и промишлените предприятия²¹. Трябва да се отбележи, че т. нар. вътрешноквартален шум („детски и спортни игри, откритите басейни“ и търговията според този автор) може да се окачестви като „битов шум“, а строителният шум е разновидност на производствения шум. Според М. Чучкова основните разновидности на шума с оглед на източника са: транспортен, промишлен, вътреквартален, вътреградски и вътрежилищен²². Слабост на тази класификация е това, че тя отнася към т. нар. вътреквартален, вътреградски и вътрежилищен шум по същество разновидности на т. нар. битов шум.

В правната ни литература Тр. Лялев обособява основните видове шум на битов, транспортен и производствен²³. По принцип смятам, че тази класификация е правилна, но се нуждае от малко по-голяма конкретизация. Би могло по мое мнение да се поддържа становището, че основните видове шум с оглед на неговите източници са: а) транспортен шум, който се подразделя на шум от моторни превозни средства, от самолети, от железопътни превозни средства и от кораби и платформи; б) производствен шум, който се подразделя на промишлен шум, строителен шум и шум от селскостопанска техника; в) битов шум, който обхваща както шума от различните битови уреди и техника и музикални инструменти, така и останалите източници на шум, необхванати от горепосочените два основни вида шум (транспортен и производствен).

Отделните автори в специализираната ни литература посочват различни обичайни (осреднени) нива на интензивност на шума с оглед на неговия източник. Според

¹⁹ Терминът „децибел“ има две съставки: „деци“, която в превод от латински език означава една десета, а съставката „Бел“ е в чест на изобретателя на телефона Александър Грейм Бел.

²⁰ Апостолов, Х., Л. Горанова. Цит. съч., с. 26–29.

²¹ Вж. Тонев, Л., П. Попов, Н. Зарков, Р. Найденова. Екология на селищата и селищните системи. С., 1982, с. 56–60.

²² Вж. Физични фактори на околната среда, с. 86–87.

²³ Вж. Лялев, Тр. Правна защита от шума, с. 48–53.

едни автори шумът от моторни превозни средства в големите ни градове вече достига до 85 дБ²⁴, а в световен мащаб (вероятно се имат предвид развитите държави – бел. авт.) нивото му се колебае между 88 и 94 дБ²⁵, но според други автори това ниво у нас достига 80 дБ²⁶. Посочва се още, че шумът от тежкотоварни автомобили може да достигне до 108 дБ²⁷, а от мотоциклети – до 90 дБ²⁸. Обикновено тези високи нива на шумово замърсяване на околната среда се дължат на незадоволително техническо поддържане на моторните превозни средства или на недостатъци в организацията на движението им²⁹. Шумът от железопътни превозни средства (влакове) според едни автори обикновено достига до 90 дБ³⁰, а според други, при много високи скорости на тяхното движение – и до 130 дБ³¹. Шумът от обичайните самолетни двигатели може да достигне до 120 дБ³², а ако двигателят им е реактивен – и до 140 дБ³³. Шумът от строителни площадки варира от 59 до 92 дБ³⁴. Шумът, изпускан (емитиран) от промишлени предприятия според едни автори достига до 90 дБ³⁵, а според други автори – до 100 дБ³⁶. Шумът от музикални инструменти може да достигне до 110 дБ, а от усилвателни уредби – обикновено до 106 дБ с възможни по-големи пикови нива³⁷.

В специализираната литература у нас и в чужбина се посочват резултати от редица клинични и други изследвания, посветени на влиянието на шума върху човешкото здраве. Господства становището, че наднормените нива на шума увреждат не само слуха, но и всички органи на човека³⁸. Най-големи увреждания обаче се наблюдават в централната и вегетативната нервна система, сърдечно-съдовата и храносмилателната система и слуховия анализатор³⁹. Забелязват се още нарушения на кръвното налягане и работоспособността на хората, главоболие и безсъние⁴⁰, а също така на-

²⁴ Вж. **Тонев, Л.** и др. Екология на селищата и селищните системи, с. 59.

²⁵ Пак там, с. 57.

²⁶ Вж. **Лялев, Тр.** Държавната политика за опазване обкръжаващата човека среда от вредностите на автомобилния транспорт. – В: Автомобилът и околната среда. С., 1981, с. 8; **Ташев, П.** Мероприятия за опазване на околната среда от вредностите на автомобилзацията. – В: Автомобилът и околната среда. С., 1981, с. 61.

²⁷ Вж. Физични фактори на околната среда, с. 87.

²⁸ Вж. **Ташев, П.** Цит. съч., с. 61.

²⁹ Вж. **Лялев, Тр.** Държавната политика за опазване обкръжаващата човека среда от вредностите на автомобилния транспорт, с. 10.

³⁰ Вж. **Ташев, П.** Цит. съч., с. 61.

³¹ Вж. **Тонев, Л.** и др. Цит. съч., с. 57.

³² Вж. **Ташев, П.** Цит. съч., с. 62.

³³ Пак там.

³⁴ Вж. **Тонев, Л.** и др. Цит. съч., с. 58.

³⁵ Пак там, с. 60.

³⁶ Вж. **Ташев, П.** Цит. съч., с. 61.

³⁷ Вж. **Апостолов, Х., Л. Горанова.** Цит. съч., с. 29.

³⁸ Вж. напр. **Апостолов, Х., Л. Горанова.** Цит. съч., с. 104; **Ташев, П.** Цит. съч., с. 61; Физични фактори на околната среда, с. 113; **Зарков, Н., М. Константинова.** Акустична характеристика на София. С., 1988, с. 7.

³⁹ Вж. **Димчев, Д., Б. Янев, В. Бояджиев, Д. Боцов.** Хигиена. С., 1978, с. 126; **Апостолов, Х., Л. Горанова.** Цит. съч., с. 104; Физични фактори на околната среда, с. 114; **Розанов, Б.** Основы учения об окружающей среде. М., 1984, с. 151; **Хефлинг, Г.** Травога в 2000 году: бомбы замедленного действия на нашей планете. М., 1990, с. 175.

⁴⁰ Вж. Физични фактори на околната среда, с. 114–115; **Ташев, П.,** Цит. съч., с. 61; **Апостолов, Х., Л. Горанова.** Цит. съч., с. 104; **Тонев, Л.** и др. Цит. съч., с. 55; **Димчев, Д.** и др., Цит. съч., с. 126; **Оуен, О.** Опазване на природните ресурси. Ч. 2. С., 1989, с. 139.

рушения в двигателния апарат, раздразнителност, ускоряване на стареенето и увеличаване на раковите заболявания⁴¹. Отделни автори посочват конкретни вредносни последици за човешкото здраве и работоспособност, предизвикани от високи шумови нива. Така например шум с ниво над 40 дБ води до смущаване на съня⁴², а при ниво 65 дБ⁴³, 70 дБ⁴⁴ или 75 дБ⁴⁵ се затруднява разбирането на говора. Ако нивото на шума е в диапазона 60 – 80 дБ и повече, се увреждат централната и вегетативната нервна система⁴⁶, а ако е между 50 и 60 дБ, се създават предпоставки за сърдечно-съдови заболявания⁴⁷. Установено е, че ако интензивността на шума е 70 дБ, работоспособността намалява с 3,8%, ако е 80 дБ – с 5,2%, а ако е 90 дБ – с 12,2%⁴⁸. При продължително шумово въздействие с ниво около 80 дБ или 85 дБ⁴⁹, както и при кратковременно въздействие на шум с ниво над 120 – 150 дБ⁵⁰ настъпва трайно увреждане на слуха⁵¹. Шум с ниво над 120 дБ се възприема вече не като звук, а като болка⁵².

Интерес предизвикват и данните от социологически проучвания за общественото мнение относно вредното въздействие на шума. Някои нови автори посочват, че тези проучвания (има се предвид изобщо в областта на опазване на околната среда – бел. авт.) са необходима предпоставка за създаването на модерно екологично законодателство, съответстващо на европейските изисквания, както и за извършването на изменения и допълнения в него⁵³. Резултатите от проведено у нас представително социологическо изследване през април, 1992 г. показват, че всеки пети от анкетираните посочва шумовото натоварване (замърсяване) на околната среда в населеното му място като „тежък“ или „много тежък“ проблем. Направено е заключението, че се очертава тенденция към засилване на тежестта на екологичните проблеми като цяло или поотделно с нарастване на мащаба на селището, като най-критични са оценките за шумовото замърсяване в София и в другите големи градове от страна на анкетираните лица⁵⁴. Аналогични са тенденциите и в развитите държави. Немският еколог Г. Хефлинг посочва, че Институтът по социология в гр. Аленсбах е установил, че около 50% от населението на ГФР (имат се предвид вероятно анкетираните лица – бел. авт.) се оплакват от постоянен шум, като 69% от анкетираните посочват транспортния шум като основен източник, 21% от тях – битовия шум, 8% от тях – шума на работното

⁴¹ Вж. напр. **Ташев, П.**, Цит. съч., с. 61; Физични фактори на околната среда, с. 116.

⁴² Вж. **Зарков, Н., М. Константинова.** Цит. съч., с. 7.

⁴³ Пак там.

⁴⁴ Вж. Физични фактори на околната среда, с. 88.

⁴⁵ Вж. **Ташев, П.** Цит. съч., с. 62.

⁴⁶ Вж. Физични фактори на околната среда, с. 90; **Димчев, Д.** и др. Цит. съч., с. 126.

⁴⁷ Вж. **Зарков, Н., М. Константинова.** Цит. съч., с. 8.

⁴⁸ Вж. **Апостолов, Х., Л. Горанова.** Цит. съч., с. 105.

⁴⁹ Вж. **Зарков, Н., М. Константинова.** Цит. съч., с. 7.

⁵⁰ Вж. Физични фактори на околната среда, с. 88.

⁵¹ Вж. **Зарков, Н., М. Константинова.** Цит. съч., с. 7; **Ташев, П.** Цит. съч., с. 62.

⁵² Вж. Физични фактори на околната среда, с. 88.

⁵³ Вж. **Наумова, С.** Социология на правото. С., 2000, с. 304.

⁵⁴ Вж. Устойчиво развитие и екологичен риск. С., 1993, с. 48.

място и 2 % от тях – шум от други източници⁵⁵. Същият автор отбелязва още, че над 60% от населението на големите градове (той вероятно има предвид не само градовете в ГФР, но и в световен мащаб – бел. авт.) се оплаква от наднормен шум⁵⁶. По мое мнение горепосочените данни от социологически проучвания трябва да се анализират в тясна връзка със състоянието на околната среда в аспекта на шумовото ѝ замърсяване както у нас, така и в страните-членки на ЕС.

По данни от 80-те години на ХХ век на редица наши учени-еколози шумовите нива в градовете на Р България се колебаят средно в диапазона от 65 до 75 дБ, но в столицата и в някои от големите ни градове са регистрирани пикови шумови нива над 75 дБ⁵⁷. Някои автори отбелязват, че на транспортния шум се дължат от 60 до 80% от шума в населените места⁵⁸, а според други автори – и над 80%⁵⁹. Това означава, че държавната екологична политика трябва да се насочи приоритетно към ограничаване на вредното въздействие именно на този вид шум, без да се омаловажават и другите видове източници на шум.

У нас пределно допустимите (имисионни по своя характер – бел. авт.) норми за шум в населените места са регламентирани в подзаконов нормативен акт – Хигиенни норми № 0–64 за пределно допустимите нива на шума в жилищни и обществени сгради и жилищни райони, утвърдени от Министерството на народното здраве и Министерството на строежите и архитектурата (обн., ДВ, бр. 87/1972 г., с изм. и доп.). В него са утвърдени следните пределно допустими норми за някои територии и зони на населените места: а) за съществуващи градски части на жилищни зони и територии – 55 дБ през деня и 45 дБ през нощта; б) за централни градски части – 60 дБ през деня и 50 дБ през нощта; в) за промишлени територии и зони – 70 дБ през деня и нощта, и др. Следователно до 1990 г. в столицата и по-големите градове у нас акустичната обстановка е била неблагоприятна.

По данни на Министерството на околната среда и водите (МОСВ) за 1998 г. регистрираните нива на шума (главно от моторни превозни средства – бел. авт.) във всички пунктове за наблюдение са между 66,1 и 71,6 дБ, т. е. те са над допустимите (хигиенни) норми⁶⁰, а за авиационния шум е констатирано, че се наблюдава превишаване на допустимите норми на определени територии около летище София⁶¹.

По данни на Националния статистически институт (НСИ) също за 1998 г., базиращи се на резултатите от 710 пункта за наблюдение в страната, в повечето градове у нас нивото на шума е между 63 и 82 дБ, т. е. то е наднормено⁶².

Следователно и след 1990 г. неблагоприятната тенденция към наднормени нива на шума особено в по-големите ни градове се запазва.

⁵⁵ Вж. Хефлинг, Г. Цит. съч., с. 174.

⁵⁶ Пак там, с. 173.

⁵⁷ Вж. Физични фактори на околната среда, с. 88; Зарков, Н., М. Константинова. Цит. съч., с. 86–87; Апостолов, Х., Л. Горанова. Цит. съч., с. 28.

⁵⁸ Вж. Ташев, П. Цит. съч., с. 62.

⁵⁹ Вж. Физични фактори на околната среда, с. 87.

⁶⁰ Вж. Състояние на околната среда в Република България: Годишен бюлетин. 1998. С., 2000, с. 96.

⁶¹ Пак там, с. 97–98.

⁶² Вж. Околна среда – 98. С., 2000, с. 48.

Не е по-благоприятна ситуацията в тази насока и в страните-членки на ЕС. През 1996 г. Комисията разработи специален доклад, посветен на противощумовата политика на ЕС⁶³. В него е констатирано, че между 17 и 22% от населението на страните-членки страда от наднормени нива на шума и по-специално над 65 дБ, като доминиращият източник е транспортният шум⁶⁴. Отбелязва се още, че независимо от сравнително успешните мерки, предприети след 1980 г. за ограничаване на вредния шум, все още се наблюдават високи (наднормени) шумови нива в тези държави главно поради увеличаване на трафика на превозните средства⁶⁵. За да бъде разбрана по-добре екологичната политика на ЕС в разглежданата област, налага се вниманието да бъде насочено накратко към някои правни актове, които формално нямат задължителна юридическа сила за страните-членки, но имат важно политическо значение и в немалка степен детерминират приемането на съответните задължителни по характер правни актове на Общността, очертавайки, макар и в по-общи линии, техния обхват. Освен това те установяват основните насоки, цели и задачи на екологичната политика на ЕС като цяло, или в отделни области. Обикновено те носят наименованието „Програма за действие на Общността по (опазване на) околната среда“ и се приемат по принцип за петгодишни периоди. Първата от тези програми е приета през 1973 г., но петата програма практически е за периода 1993 – 2000 г. Те се одобряват с резолюция на Съвета на ЕС (наричан по-долу за краткост „Съветът“) и на представителите на правителствата (обикновено министър-председателите – бел. авт.) на страните-членки на ЕС, за да се придаде по-голяма политическа тежест на тези актове⁶⁶.

Първата Програма за действие на Европейските общности по околната среда бе одобрена с Декларация на Съвета и на представителите на правителствата на страните-членки на ЕС от 22.11.1973 г. (ОJ, С 112/20.12.1973 г.). Тя действаше за периода до 1977 г., но в нея липсваше специална глава или раздел, посветени на ограничаването на вредния шум. В нея обаче се посочва като основна задача за намаляване на шумовото замърсяване на околната среда определянето на съответните критерии за измерване на нивото на шума.

Втората Програма за действие на Европейската общност по околната среда (1977 – 1981 г.) бе одобрена с резолюция на Съвета и на представителите на страните-членки⁶⁷ от 17.05.1977 г. (ОJ, С 139/13.06.1977 г.). Първоначално в нея се изтъква опасението, че националните противощумови мерки могат да застрашат функционирането на общия пазар чрез създаването на технически бариери за търговията

⁶³ Вж. Commission of the European Communities. Future noise policy: European Commission Green Paper. Brussels, 4.11.1996, COM (96) 540 final, 31 p.

⁶⁴ Ibidem, p. 3.

⁶⁵ Ibidem, p. 4.

⁶⁶ Вж. за повече подробности: Совет экономической взаимопомощи (СЭВ). Законодательство Европейского экономического сообщества в области охраны окружающей среды (обзор официальных материалов). М., 1990, с. 13; **Колчева, В.** Екологичната политика на Европейския съюз. – В: Основното за Европейския съюз. С., 1997, с. 261–262 и др.

⁶⁷ Тъй като всички останали „програми за действие“ в тази област са одобрени с резолюция на същите органи, по-долу в настоящото изследване ще се посочва само резолюцията, с която се одобрява съответната програма, включително датата на приемането и обнародването ѝ.

с продукти – обект на противошумови спецификации. Впоследствие като основни мерки за борба с вредния шум се посочват: разработване на „антишумова програма“ на ниво на Общността; определяне на пределно допустими (хигиенни) норми за шум в определени „зони“; определяне на методи за измерване на шумовите нива; етикетирание на стоките, които предизвикват високи нива на шум; разработване на „шумоизолационни стандарти“ и определяне на пределно допустими нива на шума на работното място. Трябва да се отбележи обстоятелството, че в тази програма за действие има специална глава, посветена на противошумовите мерки.

Третата програма за действие в тази област обхваща периода 1982–1986 г. и бе одобрена с резолюция от 7.02.1983 г. (ОJ, С 46/17.02.1983 г.). И в нея има специален раздел, посветен на ограничаването на вредния шум. В него е посочено, че преди всичко трябва да се поощрява производството на нискошумови продукти при отчитане на социално-икономическите последици. Освен това по-специално внимание се препоръчва да бъде отделено на връзката между ограничаването на шума и енергийната ефективност, както и на връзката между източниците на шума и реакцията на населението, изложено на шумово натоварване. Наред с това трябва да се подобрят мониторингът и стандартизацията при определяне на шумовите нива, като се отчита дейността на някои международни организации в тази област.

В следващите две програми за действие, които ще бъдат разгледани по-долу, липсват обаче специални глави или раздели, посветени на противошумовите мерки.

Четвъртата програма за действие обхваща периода 1987–1992 г. и бе одобрена с резолюция от 19.10.1987 г. (ОJ, С 328/7.12.1987 г.). В нея лаконично е посочено, че борбата срещу шумовото замърсяване (на околната среда – бел, авт.) трябва да се осъществява при самия източник на замърсяване.

Петата програма за действие носи наименованието „Към устойчивост: Програма на Европейската общност за политика и действие, свързани с околната среда и устойчивото развитие“ и бе утвърдена с резолюция от 1.02.1993 г. (ОJ, С 138/17.05.1993 г.). Предвидено е тя следва да се прилага за периода 1993–2000 г., но ако не бъде приета нова програма за действие, прилагането ѝ ще продължи и след 2000 г. До голяма степен тя е повлияна от Втората конференция на ООН по околната среда и развитието, проведена в Рио де Жанейро през 1992 г., на която бе възприет терминът „устойчиво развитие“, разработен от специалисти на ООН (т. нар. Комисия Брунтланд)⁶⁸. Съдържанието му обхваща балансираното съчетание на икономическо-то развитие, демографското развитие и опазването на околната среда.

Основната цел на петата програма за действие е твърде амбициозна – гражданите на страните-членки да не бъдат изложени на шумови нива, които застрашават тяхното здраве и качество на живота. Конкретните мерки, предвидени за постигането ѝ, са: определяне на шумовите нива на експозиция (на населението – бел, авт.); разработване на програма за ограничаване на вредния шум; по-нататъшно ограничаване на шумовите емисии от определени източници; стандартизиране на методите за измерване на шумовите нива; ограничаване на функционирането на някои източници на

⁶⁸ Вж. Нашето общо бъдеще. С., 1989.

шум; усъвършенстване на териториално-устройственото планиране с цел ограничаване на шума около летищата, индустриалните зони, по-големите улици и железопътната инфраструктура.

Шестата програма за действие бе одобрена с Решение на Европейския парламент и Съвета № 1600/2002/ЕО от 22.07.2002 г. (ОЖ, L 242/2002 г.) и ще се прилага за 10-годишен период, считано от 22.07.2002 г. (чл. 1, ал. 3). В чл. 7 от решението е посочено ограничаването на нивата на шума като една от дългосрочните цели на екологичната политика на ЕС.

В своя доклад от 1996 г., посочен по-горе, Комисията отбелязва, че политиката на ЕС по ограничаване на вредния шум се базира на три подхода: а) ограничаване на шума при самия източник; б) поставяне на „бариера“ между източника на шума и за-сегнатото население; в) ограничаване на шума „на точката на възприемане“, напр. чрез поставяне на шумоизолационни материали в сградите⁶⁹.

Независимо, че разгледаните по-горе актове на ЕС нямат обвързваща юридическа сила за страните-членки, мисля, че те са полезни не само за нашите специалисти – еколози, но и за компетентните ни органи, отговарящи за интегрирането на Р България в ЕС, защото в тях са фокусирани основните насоки на екологичната политика на Общността⁷⁰. Поради това би било уместно и те да се имат предвид при вземането на управленски решения и разработването на нормативни актове в областта на опазване на околната среда, включително по ограничаване на вредния шум.

ГЛАВА II. ПРАВНИ АКТОВЕ НА ЕС, СВЪРЗАНИ С ОТДЕЛНИТЕ ВИДОВЕ ИЗТОЧНИЦИ НА ВРЕДЕН ШУМ

Преди да бъдат разгледани отделните правни актове на ЕС за ограничаване на вредния шум, ще бъдат посочени някои становища на западноевропейски юристи-еколози относно техния характер и основните им цели. Според немския юрист-еколог Л. Крамер основната цел на приеманите директиви в разглежданата област е да се осигури свободното движение на стоки в Общността, което може да бъде затруднено от установяването за тях на национални противозумови стандарти. Поради това в съответните директиви са установени пределно допустими норми за шум само спрямо тези продукти, които са предназначени за търговия между страните-членки на ЕС. По негово мнение тези държави могат да установяват национални противозумови стандарти само за тези продукти, които са предназначени за търговия на национално ниво⁷¹. Други автори (С. Джонсън и Г. Корселе) посочват две основни характеристики на противозумовото законодателство на ЕС: а) тясната му връзка с индустриалните и търговските аспекти на политиката на Общността; б) тясната му връзка с разработете-

⁶⁹ Вж. Commission of the European Communities. Future noise policy: European Commission Green Paper, p. 6.

⁷⁰ Вж. За повече подробности относно тази програма за действие, Johnson, S., G. Corcelle. Op. cit., p. 296.

⁷¹ Вж. Kramer, L. Op. cit., p. 22.

ни противошумови стандарти на международно ниво и по-специално свързани с дейността на Международната организация по стандартизация и Международната организация за гражданска авиация⁷². Те отбелязват, че в определени случаи Съветът с голямо закъснение, след съответното предложение на Комисията, е приемал противошумови директиви поради опасения, че предвидените в тях хигиенни норми ще застрашат свободното движение на стоки в Общността⁷³.

Във връзка със стремежа на Р България към редовно членство в ЕС смятам, че най-удачният подход при анализа на отделните правни актове на ЕС в съответната област би трябвало да се базира на:

а) посочване на основните задължения за страните-членки, установени в разпоредбите на тези актове;

б) установяване на наличието или липсата на тези задължения (изисквания) в българското национално законодателство;

в) даване на препоръки за усъвършенстване на националното ни законодателство за целите на неговото сближаване с правото на ЕС в съответната област. При такъв прагматичен подход ще бъдат улеснени и компетентните органи у нас, отговарящи за европейската интеграция на Р България.

§ 1. ПРАВНИ АКТОВЕ НА ЕС, СВЪРЗАНИ С ТРАНСПОРТНИЯ ШУМ

А. ПРАВНИ АКТОВЕ НА ЕС, СВЪРЗАНИ С ШУМА ОТ МОТОРНИ ПРЕВОЗНИ СРЕДСТВА

Пряко отношение към разглежданата област имат три директиви на Съвета от 1970, 1977 и 1978 г. и едно решение на Комисията от 1996 г., а косвено отношение – една директива на Съвета от 1974 г., които ще бъдат разгледани по-долу.

Най-напред трябва да се посочи **Директива на Съвета 70/157/ЕИО от 6.02.1970 г. относно сближаването на законодателствата на страните-членки, свързани с допустимото ниво на шума и системата за изпускане на отработили газове от моторни превозни средства** (ОJ, L 42/1970 г., с изм. и доп.). Тя е изменена и допълвана 10 пъти главно с цел да се установят по-строги хигиенни норми и да се усъвършенстват контролните изпитания за техническа изправност в тази насока на моторните превозни средства (МПС). Английският юрист-еколог Н. Хейг посочва две основни цели на тази директива: а) да се премахнат бариерите за търговия между страните-членки с тези стоки (продукти), спрямо които са установени (по-строги – бел. авт.) национални хигиенни норми за шум и б) прогресивно да се намалят шумовите емисии от МПС по екологични причини⁷⁴. Освен това той изтъква, че тази директива, както и редица други в разглежданата област, е от вида директиви на „доброволна хармонизация“, което означава, че страните-членки не са длъжни да въведат хи-

⁷² Вж. **Johnson, S., G. Corcelle**. Op. cit., p. 280–281.

⁷³ Ibidem, p. 281.

⁷⁴ Вж. **Haigh, N.** Op. cit., p. 333.

гиенните противошумови норми в националното си законодателство, но са задължени да не пречат на търговията с тези стоки (продукти), които отговарят на изискванията (в случая – противошумови), установени в тези директиви⁷⁵. Друг юрист-еколог – Я. Янс, употребява за тези случаи термина „тотална хармонизация“, който, струва ми се, не е така сполучлив⁷⁶.

С Директива 70/157/ЕИО се установяват пределно допустими норми за шум от моторни превозни средства и по-специално леки коли, автобуси и камиони⁷⁷, както и изисквания за измерване на нивото на шума и системите за изгорели газове. Тя съдържа 4 приложения с организационно-технически характер, а именно: Приложение I. Одобряване тип ЕИО на звуковото ниво по отношение на вида на моторното превозно средство; Приложение II. Одобряване тип ЕИО на системите за изгорели газове като отделни технически единици; Приложение III. Допълнение към одобряването тип ЕИО на превозното средство относно сертификата, свързан със звуковото ниво; Приложение IV. Сертификат за одобряване тип ЕИО по отношение на отделните технически единици. В Приложение I са установени пределно допустими норми за шум от 8 вида моторни превозни средства, които варират от 74 до 80 дБ. От друга страна, в чл. 1 от директивата е дефинирано понятието „превозно средство“, чието съдържание обхваща „всяко моторно превозно средство, предназначено за използване по пътища, със или без каросерия, имащо поне 4 колела и максимално предвидена скорост надвишаваща 25 км/час, с изключение на железопътните превозни средства, селскостопанските трактори и машини и превозните средства за благоустройство“.

Някои автори отбелязват, че разглежданата директива има рамков характер⁷⁸, но засега липсват дъщерни спрямо нея директиви⁷⁹. Освен горепосочената дефиниция на понятието „превозно средство“, могат да се посочат и следните правни мерки за защита от вредния шум по тази директива: а) задължение за страните-членки да не отказват одобряване тип ЕИО или национално типово одобряване на основание пределно допустими норми за шум (респ. тип система за отработили газове), ако дадено МПС отговаря на изискванията на Приложение I към директивата относно „звуковото ниво“ и системата за отработили газове (чл. 2); б) задължение за държавите-членки да не отказват или забраняват продажбата, регистрацията, обслужването в сервиз и употребата на тези МПС, които удовлетворяват изискванията на Приложение I към директивата по отношение на звуковото ниво и системата за отработили газове (чл. 2а, ал. 1); в) задължение за страните-членки, на основание пределно допустими норми за шум или (тип) система за отработили газове, да не пречат на пускането на пазара

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Вж. **Jans, J.** Op. cit., p. 320.

⁷⁷ Някои западноевропейски юристи-еколози са стигнали до този извод относно обхвата на директивата, вероятно имайки предвид чл. 1 и приложенията ѝ – вж. **Haigh, N.** Op. cit., p. 323, **Johnson, S., G. Corcelle.** Op. cit., p. 284.

⁷⁸ Вж. **Johnson, S., G. Corcelle.** Op. cit., p. 284.

⁷⁹ По въпроса за подразделянето на директивите в областта на опазване на околната среда на „рамкови“ и „дъщерни“ вж. **Пенчев, Г.** Сближаване на законодателството на Република България с правото на Европейския съюз в областта на опазване на водите, с. 10.

на система за отработили газове или нейни компоненти, ако съответното МПС е получило т. нар. типово одобряване (чл. 2а, ал. 2).

Както в тази, така и в много други директиви в областта на опазване на околната среда се съдържат разпоредби относно: а) правната възможност за изменения с оглед на „адаптиране към техническия прогрес“, която е свързана с вземането на мнение от специални „комитети“, изградени към Комисията като нейни консултативни органи и б) задължение за държавите-членки да уведомяват Комисията за приетите национални нормативни актове, свързани с предмета на съответната директива. Поради това те няма да бъдат споменавани по-нататък в настоящото научно изследване⁸⁰.

Българското законодателство, съответстващо на горепосочената директива, е разпръснато в различни по ранг нормативни актове главно поради липсата на специален закон за шума. Така например в чл. 20 от Закона за народното здраве (ЗНЗ, обн., ДВ, бр. 88/1973 г., с изм. и доп.) е предоставено правомощие за Министерството на здравеопазването (МЗ) да установява задължителни за всички правни субекти хигиенни норми и изисквания и санитарни правила „в областта на хигиената“. Логическото тълкуване на тази разпоредба може да ни доведе до извода, че тя се отнася и до пределно допустимите нива на шума. Засега обаче това министерство не е установило противошумови емисионни норми от МПС. От друга страна, в § 18, ал. 6 от Заключителните разпоредби (ЗР) на Закона за устройство на територията (ЗУТ, обн., ДВ, бр. 1/2001 г.) е установено правомощието за Министерството на регионалното развитие и благоустройството (МРРБ), МЗ, МОСВ и Министерството на вътрешните работи (МВР) да одобряват „строително-техническите правила и нормативи по ограничаване и премахване на вредния шум в населените места, в сградите, в отделните жилища, обекти и помещения и в местата за отдих, туризъм и санитарно-курортно лечение“. Разширителното тълкуване на тази разпоредба също може да ни доведе до извода, че тя е приложима за установяването на емисионни противошумови норми спрямо МПС. Понастоящем обаче такива норми все още не са приети на основание на тази разпоредба.

Пределно допустими емисионни норми за шум от МПС и методи за измерването му са установявани в Български държавни стандарти (БДС), приемани на основание на Закона за стандартизацията от 1964 г. (обн., ДВ, бр. 48/1964 г. с изм. и доп.). По своята правна природа БДС бяха специфични подзаконовни нормативни актове с организационно-технически характер. Законът за стандартизацията от 1964 г. обаче бе отменен от действащия понастоящем Закон за националната стандартизация (ЗНС, обн., ДВ, бр. 55/1999 г.), който е в сила от 19.09.1999 г. В чл. 5 от ЗНС е указано, че „българските стандарти се прилагат доброволно“ и следователно БДС вече нямат характер на нормативни актове. В подкрепа на този извод може да се посочи и разпо-

⁸⁰ Вж. за повече подробности относно Директива 70/157/ЕИО: **Haigh, N.** Op. cit., p. 323–325; **Johnson, S., G. Corcelle.** Op. cit., p. 284–287; Совет экономической взаимопомощи (СЗВ). Законодательство Европейского экономического сообщества в области охраны окружающей среды (обзор официальных материалов), с. 66–68. В исторически аспект това е първата приета директива на ЕС, посветена специално на защитата срещу вредния шум.

редбата на §2, ал. 1 от Преходните и заключителните разпоредби (ПЗР) на ЗНС, където е казано, че БДС, утвърдени до влизането в сила на този закон, които имат отношение към опазването на околната среда, остават задължителни за прилагане в срок до 1 година от влизането в сила на закона, т. е. до 19.09.2000 г. Следователно след 19.09.2000 г. БДС, свързани със защитата срещу вредния шум, са правни актове, които нямат задължителна юридическа сила за отделните правни субекти. Независимо от това обстоятелство по-долу ще бъдат отбелязани тези БДС, които са свързани с предмета на Директива 70/157/ЕИО, а именно: БДС ISO 5128 Акустика. Измерване на вътрешния шум в моторните превозни средства; БДС 12948–86 Транспортни средства с двигатели с вътрешно горене. Допустими нива на външен шум и методи за измерване; БДС 17346–94 Двигатели с вътрешно горене. Определяне на нивото на звуковата мощност на шума. Необходимо е да се отбележи, че с БДС 12948–86 са установени пределно допустими норми за шум за 10 вида МПС, включително мотоциклети. За 9 вида МПС (без мотоциклетите) хигиенните норми варират между 80 и 88 дБ за периода до 1991 г. и между 77 и 84 дБ за периода след 1991 г. И в двата случая нашите пределно допустими норми за шум от МПС са по-либерални от горепосочените по Директива 70/157/ЕИО.

За да се приведе българското законодателство в съответствие с изискванията на разглежданата директива, е необходимо да бъде приета наредба от МРРБ, МЗ, МОСВ и МВР на основание § 18, ал. 6 от ЗР на ЗУТ, в която да се установят същите хигиенни норми и за същите видове МПС, каквито са регламентирани в Директива 70/157/ЕИО. По същия начин трябва да се решат и проблемите относно методите за измерване на шумовото ниво (звуковата мощност) и относно системите за отработилите газове на тези МПС.

Друга от вида директиви на т. нар. доброволна хармонизация⁸¹ е **Директива на Съвета 78/1015/ЕИО от 23.11.1978 г. относно сближаването на законодателствата на страните-членки, свързани с допустимото ниво на шума и системата за изпускане на отработили газове на мотоциклети** (ОJ, L 349/1978 г., с изм. и доп.). Тя е изменяна и допълвана 2 пъти главно с цел установяването на по-строги хигиенни норми и усъвършенстване на контролните изпитвания за техническа изправност на мотоциклетите. Английският юрист-еколог Н. Хейг посочва, че пределно допустимите норми за шум от мотоциклети в тази директива са установени както по екологични съображения, така и за предотвратяване на създаването на бариери за търговията с тях, причинени от национални противощумови хигиенни норми⁸².

Трябва да се посочи, че с Директива 78/1015/ЕИО се установяват, от една страна, пределно допустими норми за шум от три категории мотоциклети, които варират между 75 и 80 дБ, а от друга страна, изисквания за измерване на нивото на шума и системите за изгорели газове. Тя съдържа 4 приложения с организационно-технически характер, а именно: Приложение I. Дефиниции, допустими звукови нива, систе-

⁸¹ Такова например е мнението на някои изтъкнати западноевропейски еколози – вж. **Haigh, N.** Op. cit., p. 329; **Johnson, S., G. Corcelle.** Op. cit., p. 288.

⁸² Вж. **Haigh, N.** Op. cit., p. 329.

ма за изгорели (отработили) газове; Приложение II. Одобряване тип ЕИО на заменените системи за изгорели газове или компоненти като отделни технически единици; Приложение III. Сертификат за измерено звуково ниво – мотоциклет; Приложение IV. Сертификат за одобряване тип ЕИО на заменени система за изгорели газове на мотоциклет или компонент (и) като отделна (и) техническа (и) единица (и).

В чл. 1 от директивата е дефинирано понятието „мотоциклет“ като „всяко двуколесно превозно средство със или без кош, притежаващо двигател, предназначен за използване по пътища с максимално предвидена скорост по-голяма от 50 км/час“. Освен тази дефиниция могат да бъдат посочени и следните правни мерки за ограничаване на вредния шум от мотоциклети: а) задължение за компетентните органи на държавите-членки да провеждат, по молба на производителя или негов упълномощен представител, контролни изпитвания (тествания) за установяване на съответствието на мотоциклета с хармонизираните технически изисквания, посочени в Приложение I, след което трябва да бъде издаден съответен сертификат, удостоверяващ това съответствие (чл. 3, ал. 1); б) задължение за страните-членки да не отказват регистрацията или забраняват продажбата, обслужването в сервиз или употребата на тези мотоциклети, които удовлетворяват хармонизираните технически изисквания по директивата (чл. 5, ал. 2); в) задължение за страните-членки да зачитат валидността на издадените от други страни сертификати (чл. 4)⁸³.

Българското законодателство, съответстващо на горепосочената директива, е предимно на подзаконово ниво. Изтъкнатите по-горе съображения относно приложимостта на чл. 20 от ЗНЗ, §18, ал. 6 от ЗР на ЗУТ и съответните БДС се отнасят и за разглежданата хипотеза. Трябва да се отбележи обстоятелството, че в БДС 12948–86 са установени противозвукови хигиенни норми, които за периода след 1991 г. и в зависимост от ходовия обем на двигателя са до 75дБ. Това означава, че понастоящем нашите пределно допустими норми в разглежданата област са по-строги от тези по директивата.

За да се приведе българското законодателство в съответствие с изискванията на Директива 78/1015/ЕИО, е необходимо да бъде приета наредба от МРРБ, МЗ, МОСВ и МВР на основание §18, ал. 6 от ЗР на ЗУТ, в която да се установят същите хигиенни норми и за същите видове мотоциклети, каквито са регламентирани в тази директива. По същия начин трябва да се решат и проблемите, свързани с методите за измерване на шумовото ниво и със системите за отработилите газове на тези мотоциклети.

Следващата група правни актове на ЕС в разглежданата област е свързана с шума, емитиран от селскостопански и горскостопански колесни трактори. Пряко отношение към разглежданата насока имат: а) **Директива на Съвета 77/311/ЕИО от 29.03.1977 г. относно сближаването на законодателствата на страните-членки, свързани с регистрираното при шофиране ниво на шума от селскостопански и горскостопански колесни трактори** (ОJ, L 105/1977 г.) и б) **Решение на Комисията**

⁸³ Вж. за повече подробности относно Директива 78/1015/ЕИО: **Haigh, N.** Op. cit., p. 329–330; **Johnson, S., G. Corcelle.** Op. cit., p. 287–288; СЗВ. Законодателство Европейското икономическо общество в области охраны окружающей среды (обзор официальных материалов), с. 69–70.

96/627/ЕО от 17.10.1996 г., за прилагане на чл. 2 от Директива на Съвета 77/311/ЕИО... (ОJ, L 282/1996 г.). Косвено значение в тази насока имат Директива на Съвета 74/150/ЕИО от 4.03.1974 г., относно сближаването на законодателствата на страни-членки, свързани с типовото одобряване на селскостопански и горскостопански колесни трактори (ОJ, L 84/1974 г.) и Директива на Съвета 74/151/ЕИО от 4.03.1974 г. относно сближаването на законодателствата на страните-членки, свързани с някои части и характеристики на селскостопански и горскостопански колесни трактори (ОJ, L 84/1974 г.), поради което те няма да бъдат разгледани по-подробно.

Горепосочените директиви също са от вида на „доброволна хармонизация“. С Директива 74/150/ЕИО бе установена процедура за одобряване тип ЕИО на селскостопански и горскостопански трактори, а директиви 74/151/ЕИО и 77/311/ЕИО фактически са дъщерни спрямо нея. В Директива 74/151/ЕИО са установени хигиенни противощумови норми за тези трактори в зависимост от тяхното тегло, а именно – 89 дБ, ако теглото им е над 1,5 тона, и 85 дБ при тегло, по-малко от 1,5 тона. С Директива 77/311/ЕИО също се установяват хигиенни противощумови норми, но с цел защита на слуха на работещите с тези колесни трактори, поради което отделни автори я причисляват по-скоро към трудовото, а не към екологичното законодателство на ЕС⁸⁴.

Тя се прилага спрямо трактори с максимална предвидена скорост между 6 и 25 км/ч (чл. 1, ал. 2). Страните-членки са длъжни да не отказват предоставянето на одобряване тип ЕИО или национално типово одобряване или да забраняват продажбата, регистрацията или обслужването в сервиз на тези трактори, които удовлетворяват изискванията на директивата с оглед на хигиенните противощумови норми, които варират между 86 и 90 дБ (чл. 2, ал. 1). По изключение, за един преходен период, установен с **Решение на Комисията 96/627/ЕО** до 1.10.1999 г. (чл. 1 от това решение), тези норми варираха между 92 и 96 дБ (чл. 2, ал. 2 от Директива 77/311/ЕИО). Държавите-членки са длъжни да не осъществяват пускането за продажба или рекламата на тези селскостопански или горскостопански трактори, които не отговарят на горепосочените противощумови норми, измервани при шофиране (респ. на мястото за шофиране – бел. авт.) – чл. 4. Към Директива 77/311/ЕО има две приложения с организационно-технически характер, озаглавени, както следва: Приложение I. Апаратура, условия и метод за измерване; Приложение II. Определяне на съответната точка за сядане (има се предвид определяне на мястото за измерване на шума при седалката за шофиране – бел. авт.)⁸⁵.

Българското законодателство, съответстващо на горепосочените правни актове на ЕС, е разпръснато в различни по ранг нормативни актове. От една страна, след 1998 г. бяха приети някои нормативни актове, посветени специално на земеделската и горската техника, но те не съдържат хигиенни противощумови норми, а целят по-скоро установяването на организация и контрол върху тази техника. Това са: Закон за регистрация и контрол на земеделската и горската техника (обн., ДВ, бр. 79/1998 г.);

⁸⁴ Считаю това становище за дискуссионно – вж. **Haigh, N.** Op. cit., p. 332; **Johnson, S., G. Corcelle.** Op. cit., p. 289.

⁸⁵ Вж. за повече подробности относно директивите 74/151/ЕИО и 77/311/ЕИО, **Haigh, N.** Op. cit., p. 332–333; **Johnson, S., G. Corcelle.** Op. cit., p. 288–289.

Наредба № 26/19. XI. 1998 г. за регистрация на земеделската и горската техника (обн., ДВ, бр. 140/1998 г.); ПМС № 21/9.02.1999 г. за одобряване на тарифи за таксите, които се събират в системата на Министерството на земеделието, горите и аграрната реформа по Закона за регистрация и контрол на земеделската и горската техника (обн., ДВ, бр. 13/1999 г.) и Наредба № 5/14.02.2000 г. за придобиване и отнемане на правоспособност за работа със земеделска и горска техника (обн., ДВ, бр. 18/2000 г.).

Поради липсата и на БДС, установяващи специални хигиенни противощумови норми за селскостопански и горскостопански трактори, субсидиарно приложение в разглежданата област могат да намерят БДС 12948–86 и БДС 17346–94, посочени по-горе.

За да се приведе нашето законодателство в съответствие с изискванията на горепосочените правни актове на ЕС, е необходимо: а) Законът за регистрация и контрол на земеделската и горската техника да бъде допълнен със специална разпоредба, оправомощаваща Министерството на земеделието и горите (МЗГ), МОСВ и МЗ да приемат наредба, регламентираща противощумовите хигиенни норми за такава техника и методите за тяхното измерване; б) приемане на такава наредба от тези министерства.

В. ПРАВНИ АКТОВЕ НА ЕС, СВЪРЗАНИ С ШУМА ОТ САМОЛЕТИ

Пряко отношение към разглежданата област имат три директиви на Съвета от 1979, 1989 и 1992 г. Те се родяват помежду си поради тясната им връзка с Конвенцията за международното гражданско въздухоплаване (Чикаго, 1944 г.).

Най-напред ще се посочи **Директива на Съвета 80/51/ВИО от 20.12.1979 г. относно ограничаването на шумовите емисии от дозвукови самолети** (ОJ, L 18/1980 г., с изм.). Тя беше изменена през 1983 г. с Директива 83/206/ЕИО (ОJ, L 117/1983 г.) с цел разпространяване на приложението ѝ спрямо държави-членки на ЕС. Според Н. Хейг, за разлика от разглежданите директиви, свързани с шума от МПС, директивите от 1979 и 1983 г. не изключват възможността за въвеждане на по-строги противощумови изисквания⁸⁶. Директива 80/51/ЕИО се прилага спрямо граждански реактивни дозвукови самолети или самолети с пропелери (витлови самолети – бел. авт.), които са посочени в Приложение 16 към горепосочената Чикагска конвенция, а общото тегло на витловите самолети не трябва да надвишава 5700 кг (чл. 3, ал. 1). Могат да бъдат споменати следните правни мерки с противощумова насоченост по тази директива: а) задължение за страните-членки да не допускат използването на горепосочените самолети на своята територия, ако те не притежават сертификат за нивото на шума, съставен съгласно изискванията на Част II, Глава 2, 3, 5 и 6 на т. 1 от Приложение 16 (петото му изменение) към Чикагската конвенция (чл. 1); б) определяне на реквизитите на този сертификат, който следва да бъде признаван за валиден на територията на всяка държава-членка (чл. 2, ал. 1); в) установяване на правната

⁸⁶ Вж. Haigh, N. Op. cit., p. 337, имайки предвид вероятно чл. 7 от Директива 80/51/ЕИО.

възможност за въвеждане на изключения за определени видове самолети (чл. 4 и 6)⁸⁷, за което следва да бъдат уведомените другите страни-членки и Комисията.

Другият правен акт от тази група е **Директива на Съвета 89/629/ЕИО от 4.12.1989 г. относно ограничаването на шумовата емисия от граждански дозвукови реактивни самолети** (ОJ, L 363/1989 г.). Тя не се прилага за самолети с общо тегло до 34 000 кг и капацитет до 19 места (чл. 1, ал. 2). Държавите-членки са длъжни, считано от 1 ноември 1990 г., да не допускат използването на тяхната територия на граждански дозвукови реактивни самолети, регистрирани след тази дата, без наличието на сертификат за нивото на шума, отговарящ поне на изискванията на Част II, Глава 3, Том 1 на Приложение 16 от Конвенцията за международното гражданско въздухоплаване (втора редакция от 1988 г.) – чл. 2, ал. 1. Освен това тези държави не трябва да заобикалят целите на директивата чрез сключването на лизингови споразумения (чл. 3). Предвидена е и правната възможност за изключения спрямо определени видове самолети (чл. 4 и 5), за което следва да бъдат уведомените другите страни-членки и Комисията (чл. 6)⁸⁸.

Третият от тази група правни актове е **Директива 92/14/ЕИО от 2.03.1992 г. относно ограничаването на функционирането на самолети, посочени в Част 11, Глава 2, Том 1 на Приложение 16 от Конвенцията за международното гражданско въздухоплаване, втора редакция (1988 г.)** – (ОJ, L 76/1992 г.) Тя се прилага спрямо граждански дозвукови реактивни самолети с общо тегло над 34 000 кг и капацитет над 19 места (чл. 1, ал. 2). Държавите-членки са длъжни, считано от 1.04.1995 г., да не допускат използването на тяхната територия на самолети без наличието на сертификат за нивото на шума, съставен съгласно изискванията на Част II, Глава 3, Том 1 на Приложение 16 от Конвенцията за международното гражданско въздухоплаване, втора редакция от 1988 г. (чл. 2, ал. 1, буква „а“). Предвидени са правни възможности за изключения спрямо някои видове самолети (чл. 3–8), за което следва да бъдат уведомените другите страни-членки и Комисията (чл. 9). Приложението към тази директива съдържа списък на държави и типове самолети, за които се предвиждат изключения от изискванията на директивата по чл. 3 от нея. Двете изменения на директивата от 1998 и 1999 г. са свързани с актуализация на приложението ѝ⁸⁹.

Българското законодателство, съответстващо на предмета на горепосочените директиви, е разпръснато в различни по ранг нормативни актове. Най-напред трябва да се посочи Законът за гражданското въздухоплаване (обн., ДВ, бр. 94/1972 г., с изм. и доп.), който ще играе ролята на специален закон спрямо ЗНЗ и ЗУТ по отношение на авиационния шум. Независимо от обстоятелството, че нашата страна не е ратифицирала втората редакция от 1988 г. на Чикагската конвенция от 1944 г., през 1999 г. бе направен в общи линии сполучлив опит за сближаване на противощумовото ни законодателство с изискванията на разгледаните директиви в тази насока

⁸⁷ Вж. За повече подробности: **Haigh, N.** Op. cit., p. 337–338; **Johnson, S., G. Corcelle.** Op. cit., p. 291–292.

⁸⁸ Вж. за повече подробности **Johnson, S., G. Corcelle.** Op. cit., p. 292–293.

⁸⁹ Вж. за повече подробности **Johnson, S., G. Corcelle.** Op. cit., p. 293. Считам за неточно обаче становището на тези автори, че директиви 89/629/ЕИО и 92/14/ЕИО са изменящи спрямо Директива 80/51/ЕИО – пак там, с. 292–293.

чрез приетата от Министерството на транспорта Наредба № 16/14.01.1999 г. за авиационния шум и за газовите емисии на авиационните двигатели (обн., ДВ, бр. 8/1999 г.). Трябва да се посочи и действащият до приемането ѝ БДС 14398–77 Шум. Самолети пътнически. Допустими нива на шум, съгласно който хигиенните норми варират между 92 и 108 дБ. Съгласно чл. 6, ал. 1 от горепосочената Наредба № 16/1999 г. противощумовите хигиенни норми за самолети варират между 93 и 108 дБ. Именно тези норми са приложими понастоящем както във връзка с чл. 5 от ЗНС от 1999 г., така и с оглед на принципа, че по-новият нормативен акт дерогира по-стария. По-общи изисквания за ограничаване на вредното въздействие на авиационния шум върху околната среда са установени в чл. 471–476 от Наредба № 14/29.09.2000 г. за летищата и летищното осигуряване, приета от Министерството на транспорта и съобщенията (обн., ДВ, бр. 103 и 104/2000 г.).

За да се приведе нашето законодателство в съответствие с изискванията на горепосочените директиви в разглежданата област, е необходимо в Допълнителните разпоредби (ДР) на Закона за гражданското въздухоплаване да има и разпоредба, оправомощаваща Министерството на транспорта и съобщенията да бъде национален координационен орган по международните споразумения, свързани с предмета на този закон, по който е страна Република България.

§ 2. ПРАВНИ АКТОВЕ НА ЕС, СВЪРЗАНИ С ПРОИЗВОДСТВЕНИЯ ШУМ

След дългогодишни усилия⁹⁰, бе разработена и приета **Директива на Европейския парламент и Съвета 2000/14/ЕО от 8.05.2000 г. относно сближаването на законодателствата на страните-членки, свързани с шумовата емисия в околната среда от оборудване за външно използване** (ОJ, L 162/2000 г.). С влизането ѝ в сила на 3.01.2002 г. тя отмени действащите дотогава една рамкова и седем дъщерни директиви, засягащи шума от строителни агрегати и оборудване, както и една директива относно шума от моторни тревокосачки.

Във връзка с историческото развитие на противощумовото законодателство на ЕС тези директиви само ще бъдат посочени: Директива на Съвета 79/113/ЕИО от 19.12.1978 г. относно сближаването на законодателствата на страните-членки, свързани с определянето на шумовата емисия от строителни агрегати и оборудване (ОJ, L 33/8.02.1979 г.)⁹¹; Директива на Съвета 84/532/ЕИО от 17.09.1984 г. относно сближаването на законодателствата на страните-членки, свързани с общите разпоредби за строителни агрегати и оборудване (ОJ, L 300/19.11.1984 г.)⁹²; Директива на Съвета 84/533/ЕИО от 17.09.1984 г., относно сближаването на законодателствата на страните-членки, свързани с допустимото ниво на звукова мощност на компресори (ОJ, L 300/19.11.1984 г.)⁹³; Директива на Съвета 84/534/ЕИО от 17.09.1984 г. относно сбли-

⁹⁰ Вж. Commission of the European Communities. Future noise policy, p. 20.

⁹¹ Тя е изменена с Директива на Съвета 81/1051/ЕИО от 7.12.1981 г. (ОJ, L 376/30.12.1981 г.) и Директива на Комисията 85/405/ЕИО от 11.07.1985 г. (ОJ, L 233/30.08.1985 г.).

⁹² Това е рамковата директива в областта на шума от строителни агрегати и оборудване – вж. **Haigh, N.** Op. cit., p. 334–335.

⁹³ Тя е изменена с Директива на Комисията 85/406/ЕИО от 11.07.1985 г. (ОJ, L 233/30.08.1985 г.).

жаването на законодателствата на страните-членки, свързана с допустимото ниво на звукова мощност на кулокранове (ОJ, L 300/19.11.1984 г.)⁹⁴; Директива на Съвета 84/535/ЕИО от 17.09.1984 г. относно сближаването на законодателствата на страните-членки, свързана с допустимото ниво на звукова мощност на генератори за заваряване (ОJ, L 300/19.11.1984 г.)⁹⁵; Директива на Съвета 84/536/ЕИО от 17.09.1984 г. относно сближаването на законодателствата на страните-членки, свързана с допустимото ниво на звукова мощност на генератори за мощност (ОJ, L 300/19.11.1984 г.)⁹⁶; Директива на Съвета 84/537/ЕИО от 17.09.1984 г. относно сближаването на законодателствата на страните-членки, свързана с допустимото ниво на звукова мощност на генератори за мощност на генератори за мощност (ОJ, L 300/19.11.1984 г.)⁹⁷; Директива на Съвета 86/662/ЕИО от 22.12.1986 г. относно ограничаването на шума, емитиран от хидравлични багери, въжени багери, булдозери, товарачи и багери-товарачи (ОJ, L 384/31.12.1986 г.)⁹⁸; Директива на Съвета 84/538/ЕИО от 17.09.1984 г. относно сближаването на законодателствата на страните-членки, свързани с допустимото ниво на звукова мощност на тревокосачки (ОJ, L 300/19.11.1984 г.)⁹⁹.

Практически Директива 2000/14/ЕО инкорпорира в себе си не само тези отменени от нея директиви, но значително разшири приложното си поле, включвайки противошумови изисквания спрямо 57 вида машини и оборудване – източници на производствен шум¹⁰⁰. Основната ѝ цел е да хармонизира законодателствата на държавите-членки на ЕС относно противошумовите емисионни норми, съответствието (с директивата – бел. авт.) на процедурите за оценка, етикетирането, техническата документация и събирането на информация за шумовата емисия в околната среда от оборудване за външно използване и да осигури нормалното функциониране на вътрешния пазар при опазване на човешкото здраве и „благосъстоянието“ (чл. 1). Тя включва десет приложения с организационно-технически характер, озаглавени, както следва: Приложение I. Дефиниции на оборудването; Приложение II. Декларация на ЕС за съответствие; Приложение III. Метод за измерване на емитирания във въздуха шум от оборудване за външно използване; Приложение IV. Образци на ЕС за етикетирание за съответствие и за знака за гарантирано ниво на звукова мощност; Приложение V. Вътрешен контрол на продукцията; Приложение VI. Вътрешен контрол на продукцията с оценка на техническата документация и периодични проверки; Приложение VII.

⁹⁴ Тя е изменена с Директива на Съвета 87/405/ЕИО от 25.06.1987 г. (ОJ, L 220/8.08.1987 г.).

⁹⁵ Тя е изменена с Директива на Комисията 85/407/ЕИО от 11.07.1985 г. (ОJ, L 233/30.08.1985 г.).

⁹⁶ Тя е изменена с Директива на Комисията 85/408/ЕИО от 11.07.1985 г. (ОJ, L 233/30.08.1985 г.).

⁹⁷ Тя е изменена с Директива на Комисията 85/409/ЕИО от 11.07.1985 г. (ОJ, L 233/30.08.1985 г.).

⁹⁸ Тя е изменена с Директива на Комисията 89/514/ЕИО от 2.08.1989 г. (ОJ, L 253/30.08.1989 г.) и Директива на Европейския парламент и Съвета 95/27/ЕО от 29.06.1995 г. (ОJ, L 168/18.07.1995 г.). Вж. за повече подробности относно горепосочената рамкова и седем дъщерни директиви, касаещи шума от строителни агрегати и оборудване, **Haigh, N.** *Op. cit.*, p. 334–336; **Johnson, S., G. Corcelle.** *Op. cit.*, p. 289–291.

⁹⁹ Тя е изменена с Директива на Комисията 87/252/ЕИО от 7.04.1987 г. (ОJ, L 117/5.05.1987 г.); Директива на Съвета 88/180/ЕИО от 22.03.1988 г. (ОJ, L 81/26.03.1988 г.); Директива на Съвета 88/181/ЕИО от 22.03.1988 г. (ОJ, L 81/26.03.1988 г.). Вж. за повече подробности **Haigh, N.** *Op. cit.*, p. 340–341; **Johnson, S., G. Corcelle.** *Op. cit.*, p. 293–294.

¹⁰⁰ Вж. Приложение I към тази директива.

Единично удостоверяване; Приложение VIII. Цялостно осигуряване на качеството; Приложение IX. Минимум критерии, които трябва да имат предвид страните-членки относно уведомяването на компетентните органи; Приложение X. Единично удостоверяване: образец на сертификата за съответствие.

Сред техническите изисквания по Приложение III за 57-те вида машини и оборудване фигурират и противошумови хигиенни норми чрез препратка към съответния стандарт на Международната организация по стандартизация, което означава, че съответните норми на тази организация вече са задължителни за страните-членки на ЕС и стават част от европейското екологично право в разглежданата област. Тази директива не се прилага спрямо оборудване, предназначено изключително за транспорт на хора и стоки по шосе, жп, въздушни и водни пътища, както и спрямо оборудване, създадено изключително за военни и полицейски нужди и за дейности при извънредни ситуации (вероятно се имат предвид нуждите на т. нар. гражданска защита – бел. авт.) – чл. 2, ал. 2. Могат да бъдат посочени следните по-значими противошумови правни мерки, регламентирани в директивата: а) установяване на задължение оборудването – обект на тази директива, да не бъде пускано на пазара или в сервиз, докато производителят или негов упълномощен представител в Общността не осигурят съответствието на оборудването с емисионните противошумови норми по тази директива и подлагането му на т. нар. процедура за оценка на съответствието по чл. 14, както и етикетването му с „СЕ“ и знак за гарантирано ниво на звукова мощност, придружено с декларация на ЕС за съответствие (чл. 4, ал. 1). В случай, че производителят или упълномощеният му представител не са от страни-членки на ЕС, това задължение лежи върху лицето, което пуска това оборудване на пазара или което го вкарва в сервизи в тези държави (чл. 4, ал. 2);

б) установяване на задължение за страните-членки да допускат оборудването – обект на директивата, до пазара или в сервиз само ако то отговаря на нейните изисквания, носи етикет „СЕ“ и знак за гарантирано ниво на звукова мощност и е придружено с декларация на ЕС за съответствие (чл. 5, ал. 1), а компетентните им органи – да си сътрудничат в изпълнението на задълженията им за извършване на надзор върху пазара (чл. 5, ал. 2);

в) установяване на задължение за страните-членки да не забраняват, ограничават или спират пускането на пазара или в сервиз в тяхната територия на оборудването – обект на директивата, ако то отговаря на изискванията на директивата, носи етикет „СЕ“ и знак за гарантирано ниво на звукова мощност и е придружено с декларация на ЕС за съответствие (чл. 6, ал. 1). Очевидно с това задължение се цели премахване на бариерите за търговия с оборудване – отговарящо на изискванията на директивата, когато са установени по-строги национални противошумови изисквания. В чл. 6, ал. 2 обаче е предвидено изключение в тази насока, когато оборудване, несъответстващо на изискванията на директивата, присъства на търговски панаири, изложби, демонстрации и семинари, но в тези случаи това обстоятелство трябва да бъде ясно и видимо отбелязано и да бъдат предприети мерки за защита на здравето на хората;

г) установяване на презумпция за съответствие на оборудването – обект на директивата, с нейните изисквания, ако то носи етикет „CE“ и знак за гарантирано ниво на звукова мощност и е придружено с декларация на ЕС за съответствие (чл. 7);

д) установяване на задължение за производителя на оборудването – обект на директивата, или за негов упълномощен представител в Общността за удостоверяване на обстоятелството, че компонент от оборудването е в съответствие с изискванията на тази директива, да попълни „декларация на ЕС за съответствие“ за всеки тип произведено оборудване, а минималният брой реквизити на тази декларация е регламентиран в Приложение № 2 (чл. 8, ал. 1). Съответната държава-членка на ЕС е оправомощена да изисква превод на тази декларация на някой от официалните езици на Общността или на друг посочен от нея език, ако оборудването се пуска на пазара или влиза в сервиз на нейна територия (чл. 8, ал. 2). Освен това производителят на оборудването – обект на директивата, или негов упълномощен представител в Общността е длъжен да пази екземпляр от „декларацията на ЕС за съответствие“ за срок от 10 години от датата на последното производство на оборудването заедно с техническата документация по Приложение V, т. 3, Приложение VI, т. 3, Приложение VII, т. 2 и Приложение VIII, т. 3.1 и 3.3 (чл. 8, ал. 3);

е) установяване на задължение за съответната държава-членка, когато констатира, че оборудването – обект на директивата, след пускането му на пазара или вкарването му в сервиз на нейна територия не отговаря на изискванията на директивата, да вземе „всички подходящи мерки“, за да застави производителя или неговия упълномощен представител в Общността да приведе това оборудване в унисон с нейните изисквания (чл. 9, ал. 1). В случаите, когато са налице превишаване на хигиенните противозумови норми по чл. 12 (респ. Приложения I и III) или несъответствие с другите изисквания на директивата въпреки предприетите мерки по ал. 1 на чл. 9, държавата-членка е оправомощена да ограничи или забрани пускането на пазара или влизането в сервиз на това оборудване или да осигури изтеглянето му от пазара, като в тази хипотеза тя трябва да уведоми Комисията и засегнатата страна-членка (чл. 9, ал. 2). В тези случаи Комисията преценява правомерността на предприетите мерки (с оглед на директивата – бел. авт.) и посредничи между съответните държави (чл. 9, ал. 3), както и уведомява другите страни-членки (чл. 9, ал. 4);

ж) установяване на задължение за всяка държава-членка, която на съответното правно основание ограничава пускането на пазара или влизането в сервиз на територията ѝ на оборудването – обект на директивата, да информира колкото е възможно по-скоро засегнатата държава, включително за мерките по нейното национално законодателство за съобразяване с неговите изисквания (чл. 10);

з) установяване на задължение за поставяне върху оборудването – обект на директивата, на специален знак на ЕС за съответствие съгласно изискванията на Приложение IV, независимо от изискванията за съответното означаване по други директиви (чл. 11);

и) лимитативно изброяване на видове машини и оборудване, за които се установяват противошумови хигиенни норми, чрез преpraщане към техническите характеристики по Приложения I и III (чл. 12);

й) лимитативно изброяване на видове машини и оборудване – обект на шумово означаване, чрез преpraщане към техническите характеристики по Приложения I и III (чл. 13);

к) установяване на правната възможност за производителя на оборудването по чл. 12 или на негов упълномощен представител в Общността за избор относно подлагането му на един от следните видове процедури за оценка на съответствието (с изискванията на директивата – бел. авт.): вътрешен контрол (за качеството – бел. авт.) на продукцията с оценка на техническата документация и периодични проверки по Приложение VI; процедура за единично удостоверяване по Приложение VII; процедура за цялостно гарантиране на качеството по Приложение VIII (чл. 14, ал. 1). Освен това преди пускането на пазара или влизането в сервиз на оборудването по чл. 13 производителят или неговият упълномощен представител в Общността е длъжен да подложи всеки тип от това оборудване на процедура за вътрешен контрол на продукцията по Приложение V (чл. 14, ал. 2). От друга страна, съответната държава-членка на ЕС е задължена да предостави на Комисията или на всяка друга страна-членка по тяхна мотивирана молба цялата информация по време на „процедурата за оценка на съответствието“ относно типа оборудване и в частност техническата документация по Приложение V, т. 3, Приложение VI, т. 3, Приложение VII, т. 2 и Приложение VIII, т. 3.1 и 3.3 (чл. 14, ал. 3);

л) установяване на задължение за страните-членки на ЕС да определят компетентен орган за надзор върху „процедурата за оценка на съответствието“ по чл. 14, ал. 1 съобразно критериите по Приложение IX и да уведоми за това Комисията и другите страни-членки (чл. 15);

м) установяване на задължение за държавите-членки на ЕС да вземат „необходимите мерки“, за да наложат на производителя или на негов упълномощен представител в Общността да предостави на компетентния орган на държавата-членка по седалището си или където той пуска на пазара или вкарва в сервиз оборудването – обект на директивата, както и на Комисията копие от декларацията на ЕС за съответствие за всеки тип от това оборудване (чл. 16, ал. 1). Комисията трябва да събира тези данни за цялото оборудване (чл. 16, ал. 2) и да публикува определена информация, базирана на тях периодично и за предпочитане поне годишно (чл. 16, ал. 4), а всяка страна-членка може по нейна молба да получи събраната информация от Комисията (чл. 16, ал. 3);

н) установяване на правната възможност за държавите-членки на ЕС в рамките на Договора (за Европейска общност – бел. авт.) да предприемат специфични мерки в „чувствителни зони“, включващи намаляване на работните часове на оборудването – обект на директивата, и мерки за защита на работещите лица с това оборудване, без това да води до изменение (модификация) на оборудването по начин, нерегламентиран в директивата (чл. 17). Този начин е свързан с учредяването на специален

комитет като консултативен орган на Комисията (чл. 18), който трябва да я подпомага при адаптирането на директивата към техническия прогрес (чл. 19). Освен това Комисията е задължена да изготвя периодично доклад, свързан с приложението на тази директива и да го предоставя на Европейския парламент и Съвета (чл. 20).

От изложеното дотук се вижда, че Директива 2000/14/ЕО е сложна и комплексна по характер и нейното въвеждане (транспониране) в националното ни законодателство ще бъде труден проблем, който може да бъде решен само при ефективно сътрудничество между учени и специалисти от различните области на науката и социалната практика. Тя е не само по-голяма по обем, но и значително по-сложна от приеманите преди нея директиви в областта на защитата срещу вредния шум. Това обстоятелство налага по-задълбоченото ѝ анализиране от компетентните ни органи преди приемането на нормативните актове, съответстващи на предмета на разглежданата директива.

Накрая трябва да се отбележи обстоятелството, че разглежданата директива по същество е свързана с производствения и строителния шум.

Българското законодателство, кореспондиращо на предмета на Директива 2000/14/ЕО, е на подзаконово ниво и като цяло не съответства на нейните изисквания главно поради факта, че тя е приета сравнително наскоро, т. е. тя е по-нова. Във връзка с нормирането на шума ще отбележа факта, че в директивата е утвърден емисионният подход, докато действащото ни законодателство съчетава и двата подхода – емисионен (т. е. от отделен източник) и имисионен (т. е. сумарно от всички източници за дадена територия), но в общи линии по-голяма тежест се придава на имисионния подход. Разбира се, няма пречка и в бъдеще да се използват и двата подхода у нас, но емисионният ни подход би могъл да се усъвършенства, като се възприемат съответните изисквания по разглежданата директива. По-долу ще бъдат маркирани подзаконовите ни актове, свързани с предмета на тази директива, които условно могат да бъдат подразделени на три групи: а) с по-общо значение за производствения и строителния шум; б) свързани с производствения шум; в) свързани с шума от строителни машини (агрегати) и оборудване.

Към първата група могат да бъдат посочени: СТ на СИВ 541–77 Шум. Методи за измерване. Общи изисквания; СТ на СИВ 1412–87 Шум. Технически метод за определяне нивото на звукова мощност на шума от машини в свободно звуково поле над звукоотразяваща плоскост; СТ на СИВ 1413–78 Шум. Ориентиrowъчен метод за определяне нивото на звукова мощност на шума от машините; СТ на СИВ 1414–78 Шум. Технически метод за определяне нивото на звукова мощност на шума от машините в реверберационно помещение; СТ на СИВ 3076–81 Шум. Точен метод за определяне нивото на звукова мощност на шума от машините в заглушена камера; СТ на СИВ 3080–81 Шум. Точен метод за определяне нивото на звуковата мощност на шума от машини в реверберационна камера; БДС 11606–82 Шум. Метод за измерване на звукопоглъщането в реверберационна камера; БДС 14763–79 Определяне нивото на шума по сила; БДС 16936–88 Шум. Приблизителен метод за определяне нивото на звуковата мощност на машини с помощта на образцов източник на звук; БДС 17034–89

Шум. Основни положения при нормиране на шумовите характеристики на машините. Към втората група могат да се посочат: Санитарни норми за производствен шум № 0–46, приети от Министерството на народното здраве (обн., ДВ, бр. 23/1971 г.); БДС 15417–82 Шум. Методи за определяне шумовите характеристики на стационарни машини; БДС 15708–83 Шум. Методи за измерване на намаляването на шума чрез заглушители на системи за вентилация, климатизация на въздуха и въздушно отопление. Към третата група могат да бъдат посочени: БДС 8995–86 Защита от шум в строителството. Звукоизолация на ограждащите и разпределящите конструкции. Методи за измерване и оценка; БДС 16022–84 Машини и съоръжения строителни. Норми за нивото на шума и методи за измерването му, в който пределно допустимите норми за шум от 8 групи такива източници варират между 80 и 85 дБ; Наредба за съществените изисквания и оценяване съответствието на строителните продукти, приета с ПМС № 230/6.11.2000 г. (обн., ДВ, бр. 93/2000 г.), която има по-общо значение в разглежданата насока.

За да се приведе българското законодателство в съответствие с изискванията на разглежданата директива, са възможни два подхода. Първият от тях е свързан с разработването и приемането на специален закон за шума в околната среда, в който да фигурира разпоредба, представляваща правно основание за приемане на наредба с ПМС, която да включи изискванията на тази директива. Такъв закон ще бъде новела за нашето екологично законодателство. Вторият от тях е свързан с приемането на отделни наредби както относно производствения шум от машини и оборудване, така и относно шума от строителни агрегати и оборудване, посочени в Приложение I към директивата. Наредбата, свързана с производствения шум, следва да се приеме на основание чл. 20 от ЗНЗ, а наредбата, свързана със строителния шум – на основание § 18, ал. 6 от ЗР на ЗУТ.

§ 3. ПРАВНИ АКТОВЕ НА ЕС, СВЪРЗАНИ С ШУМА НА РАБОТНОТО МЯСТО

В тази насока понастоящем е приета само **Директива на Съвета 86/188/ЕИО от 12.05.1986 г. относно защитата на работниците от рисковете, свързани с подлагането им на шум на работното място** (ОJ, L 137/24.05.1986 г.). Дискусионен е въпросът дали тази директива не трябва да бъде причислена към правните актове на ЕС с трудовоправен характер, тъй като Комисията не я е публикувала в двете си седмтомни издания от 1992 и 1996 г., включващи екологичното законодателство на Общността¹⁰¹. От друга страна, редица западноевропейски автори я разглеждат в трудовете си като част (елемент) от екологичното законодателство на ЕС¹⁰². Считаю, че техният подход би могъл да бъде подкрепен. Проблемът се свежда до отговор на въпроса дали защитата на работната среда е обект на трудовото право, или на екологичното право, но по-задълбоченият анализ на този проблем следва да бъде предмет на самостоятелни правни изследвания. По мое мнение могат да се посочат два основ-

¹⁰¹ Вж Commission of the European Communities (EC). European Community environment legislation. Vol. 5 „Noise“. Luxembourg, 1992, 287 p.; 1996, p. 79.

¹⁰² Вж напр. Haigh, N. Op. cit., p. 343–344; Jans, J. Op. cit., p. 320; Johnson, S., G. Corcelle. Op. cit., p. 295–296.

ни аргумента в полза на становището за причисляването на защитата на работната среда като обект на екологичното право. На първо място, в § 1, т. 1 от ДР на Закона за опазване на околната среда (обн., ДВ, бр. 86/1991 г., с изм. и доп.) правното понятие „околна среда“ е дефинирано като „комплекс от естествени и антропогенни фактори и елементи, които се намират в състояние на взаимна зависимост и влияят върху екологичното равновесие и качеството на живота, здравето на хората, културното, историческото наследство и ландшафта“.

Логическото и разширителното тълкуване на тази разпоредба може да доведе до извода, че т. нар. работна среда е компонент на „околната среда“ по смисъла на този закон. При това осъществяването на трудова дейност е немислимо без използването на природни ресурси, а именно балансираното им ползване с оглед на тяхното количество и качество е в тясна връзка със спецификата на полагаения труд на работното място. На второ място, екологичното право може да се разглежда като комплексен правен отрасъл, който включва норми от различни правни отрасли, включително и трудовото право главно в аспекта на защитата на работната среда и по-специално на природните фактори в нея.

Английският юрист-еколог Н. Хейг посочва, че Директива 86/188/ЕИО е третата „индивидуална“ директива в обхвата на рамковата Директива 80/1107/ЕИО (ОJ, L 327/3.12.1980 г.), посветена на защитата на работниците от рискове за здравето им, свързани с въздействието на химическите, физическите и биологичните фактори на работното място¹⁰³. Основната ѝ цел е защита на слуха на работниците от подлагането им на шум на работното място (чл. 1, ал. 1). Тя обаче, не се прилага спрямо работниците от морския и въздушния транспорт (чл. 1, ал. 2), но страните-членки на ЕС могат да регламентират в законодателствата си и по-строги мерки, свързани с ограничаването на нивото на шум и защитата на работниците на работното им място в съответствие с Договора за ЕО (чл. 1, ал. 3).

Би могло да бъдат посочени следните правни мерки в разглежданата насока по директивата:

а) установяване на задължение за работодателя да оценява и да провежда, където е необходимо, измервания за нивото на шума за определяне на работниците и работните места, спрямо които се прилагат изискванията на тази директива (чл. 3, ал. 1), а измерванията и оценката трябва да бъдат планирани и осъществени на определени интервали (чл. 3, ал. 2);

б) установяване на задължение в местата, където работниците са подложени на шум, който може да превиши 85 дБ или пиковото (т. е. максималното) звуково налягане може да превиши 200 паскала (Па), работниците и/или техните представители да бъдат информирани, а ако е необходимо – обучавани относно: възможните рискове за слуха; мерките, които трябва да бъдат предприети съгласно тази директива; защитните и превантивните мерки по националното право; носенето на индивидуални предпазители за ушите (т. е. защитни приспособления или уреди за ушите – бел. авт.) и ролята на медицинските прегледи за слуха по чл. 7 (чл. 4, ал. 1, т. 1, буква „а“), а съ-

¹⁰³ Вж. Haigh, N. Op. cit., p. 343.

що така да имат достъп до резултатите от оценките и измерванията на шума по чл. 3 (чл. 4, ал. 1, т. 1, буква „б“). Освен това местата, където са възможни шум, превишаващ 90 дБ или пиковото звуково налягане, превишаващо 200 Па, следва да бъдат снабдени с предупредителни знаци (табели), а достъпът до съответните рискови зони в тях – ограничен (чл. 4, ал. 2);

в) установяване на задължение за намаляване на рисковете, свързани с подлагането (експозицията) на работниците на шум (касае се за шум с високи нива, визиран в директивата – бел. авт.), когато това е практически възможно с оглед на техническия прогрес и наличните мерки за контрол върху шума, в частност при неговия източник (чл. 5, ал. 1);

г) установяване на задължение в местата, където работниците са подложени на шум, превишаващ 90 дБ, или на пиково звуково налягане, превишаващо 200 Па, работодателят да изясни причините за това и да утвърди програма с мерки от техническо естество и/или за организация на работата с цел ограничаване на шумовата експозиция на работниците, а освен това работниците и техните представители да бъдат информирани относно превишеното шумово ниво и мерките по тази програма (чл. 5, ал. 2, буква „а“ и „б“);

д) установяване на задължение в местата, където работниците са подложени на шум, превишаващ 90 дБ, или на пиково звуково налягане, превишаващо 200 Па, тези работници да носят индивидуални предпазители за ушите (чл. 6, ал. 1), като те трябва да им бъдат на разположение още когато е налице вероятност нивото на шума да превиши 85 дБ (чл. 6, ал. 2);

е) установяване на задължение в местата, където практически не е възможно ежедневно шумова експозиция на работниците да бъде по-ниска от 85 дБ, те да бъдат подложени на медицински прегледи (чл. 7, ал. 1) и да имат достъп до резултатите от тези прегледи (т. е. до съответната медицинска документация, която ги касае – бел. авт.) – чл. 7, ал. 3;

ж) установяване на задължение за държавите-членки при изграждането на нови или реконструкцията на съществуващи предприятия да предприемат противошумовите мерки по чл. 5, ал. 1 (чл. 8, ал. 1, буква „а“);

з) установяване на задължение за страните-членки в случаите, когато новото оборудване и машини могат да предизвикат шум, равен на или над 85 дБ, респективно пиково звуково налягане, равно на или превишаващо 200 Па, да осигурят предоставянето на необходимата информация относно шумовото ниво и условията за тяхната употреба (чл. 8, ал. 1, буква „б“);

и) предоставяне на правната възможност за държавите-членки да предвиждат изключения от противошумовите изисквания по чл. 5, ал. 2, чл. 6, ал. 1 и чл. 7, ал. 1 за определен период и за специфични дейности (чл. 9), но по мое мнение това е слабост в директивата, защото се намалява нейната ефективност.

Към разглежданата директива има две приложения с организационно-технически характер, озаглавени, както следва: Приложение I. Показатели за измерване на

шума; Приложение II. Показатели за проверка (касае се за медицински преглед – бел. авт.) на слуха на работниците.

Българското законодателство, кореспондиращо на предмета на Директива 86/188/ЕИО, е разпръснато в различни по ранг нормативни актове, но като цяло то не е в унисон с нейните изисквания. От една страна, чл. 36, т. 2 от Закона за здравословни и безопасни условия на труд (обн., ДВ, бр. 124/1997 г., с изм. и доп.) оправомощава министъра на труда и социалната политика да утвърждава „правила и изисквания за осигуряване на безопасни условия на труд“ и да „координира разработването на нормативни актове в тази област, които са от компетентността на отделни министерства и ведомства“.

На основание на тази разпоредба Министерството на труда и социалната политика и Министерството на здравеопазването приеха Наредба № 3/19.04.2001 г. за минималните изисквания за безопасност и опазване на здравето на работниците при ползване на лични предпазни средства на работното място (обн., ДВ, бр. 46/2001 г.). В чл. 5, ал. 1 от нея е установено общото задължение на работодателя да осигурява на работниците „необходимите лични предпазни средства“, когато характерът на работата е свързан с „риск за здравето и безопасността“. Освен това в чл. 7 от същата наредба с посочено, че тези предпазни средства трябва да отговарят на условията на съответното работно място (т. 2) и да са съобразени с ергономичните изисквания и здравословното състояние на работещите (т. 3). Те трябва да се използват, когато рисковете за здравето на работниците не могат да бъдат избегнати или намалени в достатъчна степен чрез средства за колективна защита или посредством мерки, методи и процедури при организация на работата (чл. 4). В тези случаи съгласно чл. 17, ал. 1 от наредбата работодателят е длъжен да определи работните места и видовете работа, при които се използват лични предпазни средства въз основа на извършена оценка на риска, отчитайки неизчерпателния списък на дейности по Приложение № 1 към нея, които изискват такива средства, а в т. 5 от това приложение изрично е посочена защитата на слуха сред кръга на тези дейности. Независимо от обстоятелството, че горепосочените разпоредби на наредбата по принцип са в унисон с целите на разглежданата директива, те са формулирани твърде общо в сравнение с конкретните изисквания на тази директива, обвързващи използването на лични предпазни средства (в случая – предпазители за ушите) с превишаването на определени хигиенни норми за шум. От друга страна, в БДС 16369–85 Система по ергономия. Шум производствен. Ергономични норми – са установени противощумови норми за три вида дейности, а именно: за производство на слаботокови изделия – до 75 дБ; за електроника и уредостроене – до 70 дБ, и за производство на електронни елементи – до 65 дБ. Видно е, че пределно допустимите хигиенни норми за шум по този БДС са даже по-строги от тези по разглежданата директива, но изхождайки от чл. 17, ал. 1 на горепосочената Наредба № 3, може да се заключи, че работодателят е компетентен да прецени необходимостта от използването на лични предпазни средства за слуха на работниците при тяхното превишаване с оглед на конкретна противощумова норма.

За да се приведе нашето законодателство в съответствие с изискванията на го-репосочената директива, е необходимо приемането на основание на чл. 36, т. 2 от Закона за здравословни и безопасни условия на труд на специална наредба относно защитата на работниците от рисковете, свързани с подлагането им на шум на работното място, която да включи основните изисквания на тази директива. Тя следва да се приеме от Министерството на труда и социалната политика и Министерството на здравеопазването.

§ 4. ПРАВНИ АКТОВЕ НА ЕС, СВЪРЗАНИ С БИТОВИЯ ШУМ

В новата специализирана екологична литература с основание се посочва, че външният шум, проникващ в жилищата, не е единственият фактор, който определя техния „шумов режим“, защото към него трябва да се прибави и битовият шум, предизвикан от употребата на електродомашинска техника¹⁰⁴. Така например някои видове перални машини създават шум до 85 дБ, някои прахосмукачки – до 75 дБ, а някои паркетолъскачки – до 80 дБ¹⁰⁵.

Понастоящем ЕС е приел само един правен акт в разглежданата насока, а именно **Директива на Съвета 86/594/ЕИО от 1.12.1986 г. относно шума, емитиран от битови уреди** (ОJ, L 344/1986 г.). С нея не се установяват пределно допустими норми за шум. Целта ѝ е да се определят общите изисквания за предоставяне на информация на потребителя относно шума, емитиран от битови уреди, методите за неговото измерване и провеждането на съответния контрол (чл. 1, ал. 1). Английският юрист-еколог Н. Хейг посочва още една цел, типична и за другите директиви в разглежданата област, а именно премахването на бариерите за търговия с тези уреди¹⁰⁶. Директивата не се прилага спрямо оборудване и машини, предназначени изключително за промишлени или професионални цели; уреди, които са свързани със сградата или нейна инсталация, напр. уреди за кондициониране на въздуха, отопление или вентилация, абонатни станции за парно отопление и водни помпи, свързани с водоснабдяването и канализацията; компоненти на оборудване, напр. мотори; електроакустични уреди (чл. 1, ал. 2). В чл. 2, буква „а“ от нея се дефинира правното понятие „битови уреди“ като „всяка машина, група машини или инсталация, произведена главно за ползване в домовете, включително мазетата, гаражите и другите домакински постройки, в частност битови уреди за ремонт, почистване, изготвяне и складиране на хранителни стоки, създаване и разпространение на топлина и студ, въздушно кондициониране и други уреди, използвани за непрофесионални цели“.

Могат да бъдат отбелязани следните други правни мерки, свързани с ограничаването на вредния шум от битови уреди, регламентирани в разглежданата директива: а) установяване на правна възможност за страните-членки на ЕС да въведат в законодателството си задължение за предоставяне на информация относно нивото на шума, емитиран от битови уреди. В тези случаи задължението следва да лежи върху

¹⁰⁴ Вж. Физични фактори на околната среда, с. 89.

¹⁰⁵ Пак там.

¹⁰⁶ Вж. Haigh, N. Op. cit., p. 346.

производителя или върху вносителя, ако производителят е от държава-членка на ЕС, като тези лица са отговорни за точността на информацията (чл. 3, ал. 1); б) установяване на правна възможност за производителя или вносителя на битовите уреди да публикуват такава информация, когато законодателството на съответната държава-членка не ги задължава да извършват това (чл. 3, ал. 2); в) установяване на задължение за етикетиране на битовия уред, където да се включи тази информация, ако е налице задължение за етикетиране на тези уреди по други директиви, успоредно с информацията, която следва да бъде дадена в съответния етикет (т. е. идеята е в един и същ етикет да се включат различни по вид информации, но за един и същ битов уред – бел. авт.) – чл. 4; г) установяване на задължение за страните-членки да не отказват, забраняват или ограничават продажбата на битови уреди, отговарящи на изискванията на директивата (чл. 5, ал. 1); д) установяване на методи за измерване на нивото на шума, емитиран от битови уреди (чл. 6); е) установяване на задължение за страните-членки да осъществяват контрол върху шума, емитиран от битови уреди, базирани се или на хармонизирани стандарти, публикувани от Комисията и разработени от Европейския стандартизационен комитет (СЕМ) или от Европейския електротехнически стандартизационен комитет (CENELEC), или на националните си стандарти, отговарящи на изискванията на чл. 6, при отсъствието на хармонизирани стандарти, които обаче също трябва да бъдат публикувани от Комисията (чл. 8). Когато отделна страна-членка или Комисията счита, че хармонизираните стандарти не удовлетворяват изискванията на чл. 6, проблемът се решава от специален „постоянен комитет“ с консултативни функции спрямо Комисията. Ако съответният национален стандарт (по мнението на Комисията – бел. авт.) при отсъствието на хармонизиран стандарт не отговаря на изискванията на чл. 6, този комитет дава мнение по проект за хармонизиран стандарт, разработен от Комисията. Когато Комисията не е съгласна с мнението на комитета или когато този комитет не е дал своето мнение, тя предоставя изготвения проект за утвърждаване от Съвета. Ако Съветът в тримесечен срок от предоставянето на предложението (проекта за хармонизиран стандарт) не го утвърди, той се утвърждава от Комисията (чл. 9)¹⁰⁷.

Българското законодателство, кореспондиращо на предмета на Директива 86/594/ЕИО, е на подзаконово ниво. От една страна, през 1982 г. е приет БДС 15471–82 Шум. Методи за измерване и оценка на шума в помещенията на жилищните сгради, който обаче не е в съответствие с чл. 6 от тази директива. От друга страна, приетата през 1977 г. Наредба № 6 за осигуряване на нормална акустична обстановка в жилищни и обществени сгради и места (обн., ДВ, бр. 16/1977 г.) съдържа по-общи забрани за наднормен битов шум в определени часове от денонощието и оправомощаване на определени органи да контролират спазването на нейните изисквания. Като цяло и тя не отговаря на предписанията, залегнали в горепосочената директива, още повече, че нейното приемане предхожда приемането на директивата.

За да се приведе нашето законодателство в съответствие с изискванията на разглежданата директива, са възможни два подхода. Първият от тях е свързан с прие-

¹⁰⁷ Вж. За повече подробности, **Haigh, N.** Op. cit., p. 343–347; **Johnson, S., G. Corcelle.** Op. cit., p. 294–295.

мането на специален закон за шума в околната среда, в който да фигурира разпоредба, представляваща правно основание за приемането на наредба с ПМС, която да включи изискванията на тази директива. Вторият от тях е свързан с приемането на наредба от МЗ за защита от шума, емитиран от битови уреди, на основание чл. 20 от ЗНЗ с уговорката, че разширителното тълкуване на тази разпоредба от ЗНЗ би ни довело до този извод. Поради това авторът на настоящото научно изследване отнася своите предпочитания към първия подход.

§ 5. ПРАВНИ АКТОВЕ НА ЕС С ПО-ОБЩО ЗНАЧЕНИЕ ЗА ОПАЗВАНЕТО НА ОКОЛНАТА СРЕДА ОТ ВРЕДНОТО ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА ШУМА

В тази насока трябва да бъдат посочени два правни акта на ЕС, а именно:

1. Директива на Европейския парламент и Съвета 2002/49/ЕО от 25.06.2002 г. относно оценка и управление на шума в околната среда (ОJ, L 189/18.07.2002 г.);
2. Постановление на Европейския парламент и Съвета (ЕО) № 1592/2002 от 15.07.2002 г. относно общи правила в областта на гражданското въздухоплаване и за учредяване на Европейска агенция за безопасно въздухоплаване (ОJ, L 240/7.09.2002 г.).

Основната цел на **Директива 2002/49/ЕО** е да установи общ подход за избягване, предотвратяване или ограничаване на различните видове вредно въздействие на шума върху околната среда и човешкото здраве (по арг. от чл. 1). Тя се прилага спрямо шума, на който са подложени хората в населените места (чл. 2, ал. 1), но не се прилага спрямо битовия шум, шума на работното място, вътрешния транспортен шум и шума от военни дейности (чл. 2, ал. 2). Заслужават отбелязване следните по-важни правни мерки в разглежданата насока по директивата:

1) установяване на специфични задължения за страните-членки на ЕС, свързани с прилагането на директивата (чл. 4), и по-специално: а) да определят компетентен орган за провеждане на шумово картиране и планиране (ал. 1); б) да предоставят на Комисията информация за това до 18.07.2005 г. (ал. 2).

2) установяване на задължения за тези държави, свързани с показателите на шума и тяхното спазване (чл. 5), и по-специално: а) да осигурят дневни и нощни показатели за шум съгласно Приложение I към директивата, които да се разработват и преразглеждат чрез стратегическо шумово картиране по чл. 7, като до приемането на общи методи за оценка на дневните и нощните показатели следва да се прилагат националните показатели и данни, а данните не трябва да са по-стари от 3 години (ал. 1); б) да използват по тяхно желание допълнителни показатели за шум в специални случаи по Приложение I, т. 3 към директивата (ал. 2); в) да използват по тяхно желание други показатели за шум, различни от дневните и нощните, при акустичното планиране и шумовото зонироване (ал. 3); г) да уведомят Комисията до 18.07.2005 г. за действащите национални хигиенни норми за шум (ал. 4).

3) установяване на задължения за тези държави, свързани с методите за оценка на шума в околната среда (чл. 6), и по-специално: а) да определят хигиенни норми

(дневни и нощни нива) за шум съгласно методите за оценка по Приложение II към директивата (ал. 1); б) до определянето на общи методи за оценка от Комисията да извършват такава оценка съгласно методите по Приложение II към директивата и националното си законодателство (ал. 2); в) да оценяват вредното въздействие на шума чрез връзката „доза – въздействие“ по Приложение III към директивата (ал. 3).

4) установяване на задължения за тези държави, свързани със стратегическото шумово картиране (чл. 7), и по-специално: а) да осигурят разработването до 30.06.2007 г. на стратегически шумови карти, очертаващи ситуацията за предходната календарна година и одобрени от компетентен орган за населени места с повече от 250 000 жители, за по-големите пътища с трафик на повече от 6 млн. превозни средства, за по-важните жп линии с трафик на повече от 60 000 превоза годишно и за по-големите летища, а освен това да информират Комисията до 30.06.2005 г. и след това на всеки 5 години за по-големите си пътища с трафик на повече от 6 млн. превозни средства годишно, по-важните жп линии с трафик на повече от 60 000 превоза годишно, по-големите летища и населени места с над 250 000 жители (ал. 1); б) да утвърдят до 30.06.2012 г. и след това на всеки 5 години стратегически шумови карти, очертаващи ситуацията в предходната календарна година за всички населени места, по-големи пътища и по-важни жп линии и до 31.12.2008 г. да уведомят за това Комисията (ал. 2); в) да утвърждават стратегически шумови карти в съответствие с минималните изисквания по Приложение IV към директивата (ал. 3); г) съседните страни-членки на ЕС да си сътрудничат при разработването на стратегически шумови карти в пограничните райони (ал. 4); д) да преразглеждат стратегическите шумови карти поне веднъж на 5 години (ал. 5).

5) установяване на задължения за тези държави, свързани с разработването и утвърждаването на планове за действие (за управление на дейности, свързани с шума в околната среда – бел. авт.) – чл. 8, и по-специално: да утвърдят до 18.07.2008 г. такива планове за действие спрямо: райони около по-големите пътища с трафик на повече от 6 млн. превозни средства годишно, по-важните жп линии с трафик на повече от 60 000 превоза годишно, по-големите летища и населените места с над 250 000 жители, като тези планове трябва да предвиждат опазването от наднормен шум и на „тихите райони“ и да бъдат свързани с нивата на шума, други критерии за ограничаването му и стратегическите шумови карти (ал. 1); б) да утвърдят до 18.07.2013 г. такива планове за действие, определяйки приоритетни мерки за спазване на гигиенните норми за шум и други критерии за ограничаването му в населени места, по-големи пътища и по-важни жп линии (ал. 2); в) да уведомят Комисията за критериите по чл. 8, ал. 1 и 2 (ал. 3); г) да разработват тези планове за действие съгласно минималните изисквания по Приложение V към директивата (ал. 4); д) да преразглеждат тези планове за действие поне веднъж на 5 години (ал. 5); е) съседните страни-членки на ЕС да си сътрудничат при разработването на планове за действие в пограничните райони (ал. 6); ж) да осигурят консултации и обсъждане с обществеността при разработването на проекти на такива планове за действие, а ако законо-

дателството на ЕС изисква сходна процедура за обществено обсъждане, странителчленки на ЕС могат да съвместят двете процедури за обществено обсъждане (ал. 7).

6) установяване на задължение за тези държави да осигурят предоставянето на информация на обществеността за стратегическите шумови карти и плановете за действие в съответствие с Директива на Съвета 90/313/ЕИО и Приложения IV и V към разглежданата директива (чл. 9).

7) установяване на задължение за тези държави да предоставят на Комисията информация от стратегическите шумови карти и резюме на плановете за действие в 6-месечен срок от датите по чл. 7 и 8 (чл. 10, ал. 2).

Към разглежданата директива има обяснителни бележки на Комисията и 6 приложения с организационно-технически характер, озаглавени както следва: Приложение I. Показатели на шума; Приложение II. Методи за оценка на показателите на шума; Приложение III. Методи за оценка на вредните въздействия; Приложение IV. Минимални изисквания към стратегическото шумово картиране; Приложение V. Минимални изисквания към плановете за действие; Приложение VI. Данни, които трябва да се изпращат на Комисията.

Понастоящем у нас липсват нормативни актове, кореспондиращи адекватно на предмета на разглежданата директива. За да бъде приведено българското законодателство в съответствие с нейните изисквания, е необходимо приемането на специален закон за шума в околната среда и евентуално наредби на основание на някои от неговите разпоредби, където те да бъдат въведени. До приемането им биха могли да бъдат издадени наредби от МЗ на основание чл. 20 от ЗНЗ, въвеждащи тези изисквания.

Постановление (ЕО) № 1592/2002 има организационен характер, поради което няма да бъде разгледано в настоящото научно изследване.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Накрая могат да бъдат направени някои по-общи изводи от разгледаната по-горе правна уредба и препоръки за усъвършенстване на българското законодателство, регламентиращо защитата срещу вредния шум.

1. Като цяло действащото ни законодателство в разглежданата област не съответства на всички изисквания, установени в правните актове на ЕС. В един свой доклад от 1998 г. Комисията посочва, че държавите-кандидатки за редовно членство в ЕС трябва да положат съществени усилия за постигането на **пълно** сближаване на техните законодателства с европейското екологично право¹⁰⁸. За да се изпълни тази нейна препоръка, е необходимо много добро познаване на правните актове на ЕС в област-

¹⁰⁸ Вж. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, The Economic and Social Committee, the Committee of the Regions and the candidate countries in Central and Eastern Europe on accession strategies for environment: meeting the challenge of enlargement with the candidate countries in Central and Eastern Europe. Brussels, 20.05.1998. COM (1998) 284 final, p. 15.

та на опазване на околната среда. Във връзка с това МОСВ би трябвало да организира и финансира превод на действащите правни актове на ЕС относно защитата срещу вредния шум и да ги публикува в самостоятелна брошура, отпечатана в по-голям тираж.

2. Тъй като екологичните проблеми, свързани с ограничаването на вредния шум, имат комплексен характер, за тяхното успешно разрешаване е необходимо ефективно сътрудничество между учени и специалисти от различните области на науката и социалната практика.

3. За по-сполучливото сближаване на българското законодателство с правото на ЕС в разглежданата област е необходимо приемането на специален закон за шума в околната среда, който в съчетание с подзаконовите нормативни актове по неговото прилагане трябва да инкорпорира изискванията на разгледаните по-горе правни актове на ЕС. Редица автори в специализираната екологическа литература дават различни предложения от организационно-техническо естество за ограничаване на вредния шум, например: технически подобрения на двигателя и ауспуха на МПС; ограничаване на движението на МПС в населените места и изнасяне на „шумни“ предприятия и производства извън тях; ефективно използване на шумозащитни съоръжения като екрани, траншеи, озеленяване на терени (участъци) в населените места; облицовка на сградите със звукопоглъщащи материали; финансиране на противошумови мероприятия и др.¹⁰⁹ Те би могло да бъдат използвани при разработването на горепосочения законопроект.

¹⁰⁹ Вж. напр. **Оуен, О.** Цит. съч., с. 144–146; **Ташев, П.** Цит. съч., с. 64–66; **Тонев, Л., П. Попов, Н. Зарков, Р. Найденова.** Цит. съч., с. 133–137.

Явор Бояджиев

СЪЩНОСТ И ЗНАЧЕНИЕ НА ВИНАТА В НАКАЗАТЕЛНОТО ПРАВО

1. Вината е сърцевината, спецификата и същността на престъплението, централната категория на наказателното право. В него всяко друго понятие се намира в пряка зависимост от вината. Предмет на наказателния процес е вината, в него целият мисловен процес се гради върху вината: обвинение, привличане като обвиняем, обвинителен акт, прекратяване, неподдръжане на обвинението; подсъдимият дава обяснения по обвинението, диспозитивът на присъдата неизменно започва с: „Признава за виновен...“ или „Признава за невиновен ...“; наказанието е съответно на престъплението – чл. 35, ал. 3 НК, а специфичният елемент на престъплението е вината.

В наказателноправната литература съществуват различни становища и определения за вината, както и за съотношението ѝ с останалите наказателноправни явления: противоправност, съставомерност, деяние, причинна връзка, наказуемост и пр. Тук няма да правим критичен разбор на познатите досега схващания за вината и да се присъединим към някои от тях, защото така бихме останали в тесните рамки на наказателното право, а те не позволяват да се обхване понятието за вината, което надхвърля тези рамки, както не може от този тесен отраслов аспект да бъде решен въпросът за противоправността – свойство, познато на всички правни отрасли, за обществената опасност – свойство на всички противообществени прояви, правно релевантни и правно ирелевантни, за деянието, за причинната връзка, за свободата на волята и пр. Всички те са извън тясната компетентност на наказателноправната теория. Решаването на тези въпроси и по-специално на въпроса за вината изисква друг подход и друг метод.

Очевидно е, че вината е чисто човешка проява в определено човешко общество: само човекът може да бъде вменяем и да действа виновно и само човешкото общество, организирано в правова държава, познава същинското явление и понятие „вина“. Затова, за да се разкрие същността и съдържанието на вината като човешка и обществена категория, към нея трябва да се подходи от най-общи и безспорни принципи, на които се градят индивидуалният и общественият живот на човека; да се подходи към вината отвън, от общественото пространство, да се доближим до нея, да проникнем в нейното формиране, в нейното съдържание и оттам след това да проследим нейното обективизиране в обществото. Тогава ще имаме основание да вземем отношение към досегашните становища за вината.

2. Субект на вината е човекът, а човекът е най-сложното същество на Земята и затова всички науки – природни и обществени, имат за крайна цел неговото опознаване. От наблюдение, свързано с научните изследвания, могат да се разграничат раз-

лични нива на човешкото съществуване. На първо място, непосредствено възприемаемо е физическото тяло на човека, каквото имат всички видими материални предмети. От тях човешкото тяло се отличава с това, че е живо. Следваща степен на човешкото устройство е неговата психика. И над всичко това стои човешкото съзнание и себесъзнание. Само човекът има свое индивидуално съзнание, само човекът съзнава себе си като обособено същество, отделно и противопоставено на всичко останало: „Аз съм“ = „Аз съществувам“, „аз имам свое собствено индивидуално съществуване“. За човека светът е: „Аз“ и „не -Аз“.

На това ниво на човешкото съществуване – на нивото на човешкото съзнание и себесъзнание – се намира определящата причина, източникът на цялото поведение на човека, на всяка негова постъпка – добра или лоша, на всяко добро или зло. На това ниво именно се формира вината.

На същото ниво се изгражда човешкото общество. Само човекът живее в общество и затова Аристотел определя човека като обществено животно. Това е критерият да се разграничават двете части в човешкото устройство: обществена и подобществена, обществена и природна. По същия критерий съществуването на Земята се дели на две: общество, в което влизат хората, и природа, в която влиза всичко останало – животни, растения, минерали. Оттук идва деленето на природни и обществени науки, природни и обществени закони, природни и обществени явления. Подобществените съставки на човека се различават по това, че над тях стои човешкото съзнание, че са подчинени и се ръководят от това човешко съзнание. Това отличава психиката на човека от животинската и я прави човешка психика. При животното психическите инстинкти, нагони, влечения определят неговото поведение. При човека психическите процеси се контролират, цензурират и все повече се очовечават от човешкото съзнание. Развитието на човека се състои именно в овладяване и очовечаване на собствената психика, степента на това овладяване определя степента на собствената му свобода. В това взаимоотношение между човешката психика и човешкото съзнание се определя целокупната човешка дейност, включително вината и отговорността. И както ще видим, от този аспект вината се явява проява на несвобода.

3. За разлика от съзнанието на животните, което взаимодейства с външния свят непосредствено, инстинктивно и автоматично, човешкото съзнание се състои от три вида способности: ум, чувство и воля. С ума човек възприема външните явления, оценява ги и с мисленето обяснява тяхната същност. Чувствата и желанията извират от психическото съдържание и подбуждат ума и волята. С волята човек въздейства върху външния свят с определени свои действия и бездействия. Тези три способности са свързани и участват във всяка човешка проява и трите играят съответна роля при формиране на вината.

Марксизмът смята човешкото съзнание за надстройка, отражение на обективните условия, на битието, и че тези обективни условия автоматично задвижват човешките и обществените събития. Тук обаче се намесва един много важен момент, на който трябва да се обърне внимание: човешкото съзнание може да се развие само в човешкото общество, във взаимодействието с другите хора. Защото човешкото съз-

нание се изгражда под влияние на външния свят и от своя страна е насочено да въздейства върху този свят. Човешкото съзнание е вродена способност на човека, но съдържанието на човешкото съзнание се набира от външния свят; това са данни, възприети отвън и най-вече от обществото, в което човек живее. Така че човешкото съзнание не е резултат от битието; то е първична, вродена, специфична същност на човека, но какво съдържание ще придобие през живота, това зависи от природното и най-вече от общественото битие.

Тези фактически положения имат решаващо значение при опознаване на вината. Без приемане на наличието на реален човешки дух и на човешко съзнание не може да се разбере вината, както и другите правни явления, не може да се обоснове наказателноправната, както и всяка друга отговорност. Вината и отговорността са дело на съзнанието, но те зависят както от вътрешното устройство на човека, така и от външните условия, от битието. Затова се говори не общо за вина, а за видове и степени на вината. Степента на вината се определя не само от засегнатите обществени ценности, но също така и от условията, при които виновният живее. Затова по наказателните дела се събират пълни сведения за личността на обвиняемия.

4. Аналогично на тези три способности на човешкото съзнание, както и на троичното делене на човека на съзнание, психика и тяло, в обществото се разграничават три области: духовна (морална) обществена област, материална (икономическа) обществена област и между тях правно-политическа обществена област.

В духовната област влизат всички науки и изкуства, образованието, възпитание-то и на първо място моралът като универсален регулатор на обществените отношения¹. Духовният живот се осъществява вътре в човека и за него можем да съдим само по външните резултати, по външните прояви.

Материалната област обхваща материалния живот на обществото, икономическия живот; производството, размяната и потреблението на материални блага, както и размножаването чрез раждане на деца, отношенията на произход и материална издръжка. Материалната обществена област е свързана с природата и е нейно продължение: средствата за производство се вземат от природата; размножаването също е подчинено на природните закони.

Правната обществена област се намира между материалната и духовната област и не заимства образци нито от природата, нито от духовната област. В природата действат обективни закони, а правните норми са деонтически, те са заповеди на общественото съзнание. Духовната дейност е индивидуална, при пълна свобода, вътре в духовния свят на човека пред вътрешния съд на неговата съвест. А правните норми действат като външна сила, задължителни са и са осигурени с държавна принуда. Обаче правната област също се намира под общото въздействие, което се упражнява в посока от духовната към материалната област, от духа към материята. Затова се смята, че правната област е част от духовната област, че правните явления имат ду-

¹ Неновски, Н. Право и ценности. С., 1983, с. 28; **от същия автор**. Гражданско общество – държава – право. С., 1996, с. 36; Костуркова-Парашкевова, М. Нравствената отговорност. С., 1998, с. 70; Радев, Д. Обща теория на правото. С., 1995, с. 100.

ховен характер². Общо взето, това важи за всички човешки постъпки, защото всички те се зараждат в човешкия дух, всички те са обективирани духовни процеси на човешкото съзнание. При наличието на този общ момент обаче разлика все пак има: за разлика от духовните, правните явления не се осъществяват само вътре в човека, както е при духовното творчество и духовния живот изобщо, а се обективират във в обществото и се подчиняват на външни, на общи за всички хора правни норми. Такава разлика съществува между моралната вина и отговорност пред съвестта и наказателноправната вина.

И в трите обществени области човекът участва с трите свои способности, но с известни нюанси: в духовната област преобладават умът, мисленето, разбирането, интелектът; в материалната главното са волята, телодвиженията, а в правната област изпъкват чувствата, себичността, интересите. Вината се формира в моралната област, но се обективира във външния свят.

5. С оглед на мястото си между духовната и материалната област правната област се разделя на три: частно право, наказателно право и публично право. В частното право, което регулира имуществените обществени отношения, влизат гражданскоправните отрасли – вещно, облигационно, търговско, трудово, семейно и пр. То играе важна роля в материалния обществен живот, издига икономическите отношения и отношенията на произход на по-висока обществена степен, прави ги правно задължителни правоотношения и така внася ред и сигурност в материалната обществена област, която без това би била заплашена от латентен хаос.

Наказателното право е продължение на морала, то превръща в правно задължителен определен минимум морал, който е необходим, за да може обществото да съществува и да се развива. Моралът е вътрешният, автономният регулатор в човека; при него човек сам оценява и сам съди себе си по своя индивидуален критерий за Добро и Зло, критерий, основан на личното, на себичното, на егоистичните интереси. Поради това постоянно биха възниквали конфликти в обществото. За да бъдат предотвратени, съществена роля играе възпитанието, целта на което е да бъдат изградени личности с висок морал, които по свой вътрешен морален импулс да служат на Доброто. При личности, при които този резултат не се получава и са склонни да вършат зло на другите, е необходима външна сила да им се противопоставя и да ги застава да спазват поне един минимум морал, без който обществото би се саморазрушило. Този минимум морал се състои в спазването на действащите юридически закони, създадени от държавата. Виновното нарушаване на този минимум морал наказателното право обявява за престъпление, за което на виновните се налагат наказания.

Публичното право е разположено между частното право и наказателното право и това го определя като преход между тях: една част от публичноправните нарушения имат характер на престъпления с тази разлика, че са по-леки. Тази част е продължение на наказателното право и тук вината има известно значение. Другата част е продължение на частното право, нарушенията имат имуществен характер, отговорността е имуществено обезщетение за причинените вреди, а не наказание, защото тук вина-

² Също **Неновски, Н.** Приемствеността в правото. С., 1975, с. 99.

та е без значение. Отговорността е за вреда, а не за вина. Както в частното право, с тази особеност, че тези противоправни деяния винаги нарушават определена публичноправни норма.

6. Както при човека определящото въздействие върви от съзнанието през психиката към тялото, така върви определящото въздействие от духовната през правната област – наказателното право, публичното право, частното право, чак до материалната обществена област, от моралния през правния до материалния живот. При това движение моралният критерий за Добро и Зло във всяка следваща област променя своята същност и своя облик от чисто духовен до чисто материален.

Да приемем за нуждите на това изложение преобладаващото схващане, че Добро е това, което съдейства за развитието на обществото, на човечеството, а Зло е това, което спъва това развитие. Такова схващане е убедително, защото почива не на противопоставяне личността на обществото, а на конструктивната връзка между тях, а именно, че личността е градивната единица на обществото и съдържа в себе си неговата характеристика, че е една миниатюра на обществото, а обществото е една макроличност. При тази постановка, което е добро за обществото, е добро също и за личността, и обратно. Освен това този критерий подхожда за всички области и сфери на обществото, както следва:

При движението от морала към материалния живот категориите „Добро“ и „Зло“ наистина добиват нови стойности, но и при тях едното съдейства, а другото спъва развитието. В наказателното право Добро и Зло стават Добродетел и Злодеяние, Престъпление, Вина; в публичното право – само Правомерност и Противоправност; в частното право и в материалната област – имуществена полза и имуществена вреда. Както се вижда, във всяка обществена област Добро и Зло, вече в съответния за областта облик, също запазват това свое значение: имуществената вреда пречатства развитието на икономиката, противоправните деяния спъват правния и държавния живот, престъплението и вината затрудняват духовното, културното и материалното развитие на обществото и на личността. От това гледище вината се оказва Злото, срещу което се противопоставя наказателното право и цялата наказателноправни дейност на държавата и на обществото.

7. Личността е градивната единица на обществото, тя е обществената част на човека, човек участва в обществения живот като личност. Личността е носителят на обществените отношения, обществените отношения съставляват същността и съдържанието на личността. В обема на обществените отношения на личността се вметват постъпките и цялостното поведение на човека. На единия край на общественото отношение стои личността със своя субективен светоглед, на другия край е обществото със своето обобщено обективно виждане. Почти винаги двете не съпадат, разминават се. Във връзка с това Толстой казва, че човешката личност представлява дроб със знаменател това, което човек мисли за себе си, и числител – това, което другите мислят за него. В това разминаване, когато то се превърне в противоречие, се корени и вината, когато личността влезе в остър конфликт с обществото. От този аспект вината се явява проблем на човешката личност.

8. И така, от различни посоки се приближихме до източника на вината, до скрития и недостъпен за външно наблюдение духовно-душевен живот на човека, който пък е тясно свързан с обществото. Вината се формира в човешкото съзнание в пряко взаимодействие с психиката. В това взаимодействие стои въпросът за свободата на волята.

Психика имат и животните. Оттам техните инстинкти и нагони определят поведението им непосредствено, автоматично. Включени са като част от природата и всичко при тях е подчинено на природните закони, на природната необходимост; няма място за свобода, за морал, за добро и за зло, за вина и затова не се поставя въпрос за отговорност морална, правна, наказателна.

При човека психиката е подчинена на човешкото съзнание и това го прави Личност. В личността на човека е заложено едно вътрешно противоречие: той е гравитивна единица на обществото, негова част, но взаимодейства с обществото като самостоятелен субект със свое индивидуално съзнание, със свои лични интереси. При това взаимодействие човешката личност е свободна да постъпи по един или друг избор от нея начин. Взаимодействието не е непосредствено и автоматично, както е при животните и както го насочват животинските инстинкти, нагони и страсти от психиката на човека, а всичко се владее и ръководи от човешкото съзнание. То постоянно трябва да ги укротява, очовечава, облагородява и преобразява в осъзнати потребности, чувства и желания и да ги задоволява съобразно с действащите в обществото морални и правни норми, критерии и научни достижения. Идеалът е пълното господство на съзнанието, пълното овладяване на психиката и превръщане на инстинктите и страстите в сили, които да се използват за осъществяването на това, което е добро и за обществото, и за личността. Това е именно вътрешната свобода на личността, свободната воля, освободена от нисшата, от животинската природа в човека. Доколкото обаче човек е самостоятелна личност със свои лични потребности и лични интереси, то обществото и държавата му осигуряват известна външна свобода. Това са така наречените основни, вродени права и свободи на личността, голямото достижение на съвременната цивилизация.

Докато се достигне този идеал, правото и по-специално наказателното право има да играе важна роля. То задължава личността да осъществява този процес поне в рамките на закона, да спазва законите, което е във възможностите на всеки нормално развит пълнолетен гражданин, казано другояче, на всеки вменияем човек. В това се състои общественият живот на личността: съзнанието да владее егоистичните инстинкти, себичните нагони и да ги задоволява, доколкото са необходими на личността и в позволените от обществото граници. Колкото е по-издигнат светогледът на личността, колкото повече се доближава до интересите на обществото, толкова е по-голяма вътрешната, а оттам и външната свобода, защото тогава ще спазва законите по свое вътрешно убеждение, а не под заплахата от наказание. За останалите обаче тази заплаха е от голямо значение, защото поведението си човек определя съобразно с външните условия, при които живее, едно от които е действието на наказателния закон. Във всеки момент човешкото съзнание балансира психичните импулси отвътре

и обществените изисквания отвън. То е върховната инстанция, която изслушва субективните настоявания отвътре, и съобразявайки се с обективните обществени изисквания отвън, определя по своя суверенна преценка всяка своя постъпка.

Когато съзнанието е достатъчно силно, то владее и регулира субективните импулси на психиката и определя своето поведение с оглед на обществените изисквания. Тогава надделява обществената страна на личността, постъпките са морални, общественополезни, правомерни. И обратно, когато съзнанието е слабо и се поддаде на своите егоистични импулси на алчност, гняв, омраза, жажда за власт, за слава, подлост, двуличиe и пр. отрицателни психични елементи, като пренебрегне обществените изисквания, тогава извършената постъпка е неморална, общественовредна, общественоопасна, противоправна, а когато е пренебрегнато предупреждението на наказателния закон, тогава е налице вина, за която се следва наказание.

9. Такъв е процесът на формиране на вината. Той е един субективен процес, изцяло протича вътре в съзнанието. Но не остава там. Вината като субективна даденост е предназначена да се обективира във в обществото и действително се обективира в определено деяние – действие или бездействие. Така се извършва престъпление, на което вината е субективната страна, а нейното обективиране в съответни телодвижения е външната, обективната страна. От една страна, вината е свързана с личността, а от друга – с обществото: ражда се в съзнанието на личността, тръгва оттам и навлиза в обществото; нейното начало е в личността, а краят ѝ е в обществото. Действието на наказанието е в обратна посока, с него обществото въздейства върху съзнанието на виновния. Цикълът се затваря там, откъдето е започнал.

Точно тази картина изразява същността на вината, а също и на наказанието: вината се представя като отрицателно субективно отношение на дееца към обществена ценност, защитена от наказателното право. Тази кратка дефиниция съдържа съществените елементи на вината: вината е рожба на субективното индивидуално съзнание на дееца; деецът е субектът, вината е неговото отношение към обекта на престъплението, а това е винаги определена обществена ценност, определено обществено отношение, определено субективно право; тази обществена ценност е защитена от наказателен закон със заплахата с наказание; отношението на субекта към обекта на престъплението е отрицателно в смисъл, че то не е такова, каквото обществото изисква, за да бъде запазена тази негова ценност, да може тя нормално да съществува и да се развива, а обратно, уврежда я или я застрашава по някакъв начин. Диапазонът на това отрицателно, на това виновно отношение е много широк, може да бъде враждебно, зложелателно, обидно, безгрижно, безразлично... В основата му винаги лежи някой инстинкт, нагон, страст, някое низше желание и егоистично чувство, пред което съзнанието е отстъпило, например ревнивост, сладострастие, алчност, завист, мъст, властолюбие, садизъм, леност, немарливост, инертност...

В това определение е дадена и личностната, и обществената, включително и наказателноправната характеристика на вината, нейната субективна природа и нейното обективиране в деянието, вината именно прави деянието престъпно, тя го прави престъпление. И затова наказателният закон свързва наказанието пряко с вината,

установява необходимата наказателноправна връзка между тях: вината е причината, наказанието е необходимата последица.

Съгласно с възприетия в началото подход ние поставихме вината в центъра на наказателното право и от обширните простори на обществото се придвижихме до този център. Така пред нас се разкриха личностният и социалният, индивидуалният и общественят характер на вината, нейната субективна същност и обективизирането ѝ, нейното формиране в човешкото съзнание, където е родината на вината, ролята на психичните фактори и господството на човешкия дух, доколко той е силен или слаб, доколко е свободен или несвободен. Видяхме, че вината е проява на Злото в човешката личност, пред което човешкото съзнание се е оказало слабо да го подчини и трансформира за добро, затова мимоходом споменаваме, че обществената функция на наказанието е да подпомогне съзнанието да се засили, за да изпълни задачата, която моралът, правото и обществото му поставят.

Проследихме процеса на възникване, формиране и обективизиране на вината. Процесът на познание на вината при конкретното престъпление протича в обратна посока: тръгваме от възприемането на засегнатата обществена ценност, нейното увреждане или застрашаване пряко от обективната страна на деянието, което се установява чрез съответните доказателствени средства; така се установяват и външните условия, при които е извършено деянието, времето, средствата, всичко, което влиза във фактическата обстановка. Това е сетивната фаза на познанието. След това идва фазата на рационалното познание, при която чрез логически умозакljučения стигаме до съзнанието на дееца, за да станем свидетели на неговата роля на баланссьор между егоистичните импулси на психиката и външните условия, моралните и обществените изисквания; на неговите „за“ и „против“ и на крайното негово решение. Отчитаме всичко, свързано с вината, душевно-духовното устройство, начина на живот, силата и слабостта на съзнанието, обществените условия... След всичко това може да се определи подходящото наказание като средство за промяна на тези фактори в положителна насока.

В това именно се състои сложната, неимоверно трудна и високо хуманна дейност на наказателния съд: да установи естеството, вида и степента на вината и съобразно с нея да определи подходящото наказание, което е най-ефикасно за поправяне на виновния. Цялата дейност е съсредоточена във вината. Установяването на останалите свойства и елементи на престъплението – деяние, причинна връзка, противоправност, причинени вреди и пр., е само прелюдия, въведение, изходна позиция. За това са достатъчни сетивните възприятия и изграждане на вярна представа за външната картина. За вината се изисква много повече – душевна съпричастност, обширно и задълбочено познание на човека, проникновение, интуитивен усет, индивидуализиране на всеки конкретен случай, за което е нужно творческо дарование... Разбира се, това е идеалът.

10. Определението на вината и неговите елементи безспорно се отнасят до умишлената вина, както и до съзнаваната непредпазливост, но то обхваща и небрежността.

Умисълът е формата на умишлената вина. Той се състои от процеси в съзнанието в пряка и съзнавана връзка с психиката, при която субектът иска (при пряк умисъл – внезапен умисъл и предумисъл) или допуска (при непряк умисъл) правните последици на деянието, засягането на обществената ценност, която е обект на престъплението. Във формата на тези субективни процеси именно се формира противоправното отношение, вината. Тук то е отрицателно, злонамерено, внезапно или дълготрайно. Това е единият вид на вината.

При съзнаваната непредпазливост имаме подобни субективни процеси с тази разлика обаче, че субектът не иска, дори не допуска, той само предвижда възможността за настъпване на противоправните последици, но се надява да ги предотврати. Вината е в този риск, какъвто деецът не би предприел, ако имаше изискващия се от морала и обществото респект към засегнатата обществена ценност, обект на престъплението.

При несъзнаваната непредпазливост, при небрежността не стават такива процеси в съзнанието на дееца. Тук вината като противоправно отношение към засегнатата обществена ценност се състои в неполагането на изискваната от морала и обществото дължима грижа, на необходимата предпазливост, на изискваните знания, на необходимата внимателност при досег с тази обществена ценност. Небрежността е трайно субективно състояние, което се проявява като вина само когато доведе до причиняване на противоправните последици. Това изпъква особено отчетливо при незнание на професията, при нарушаване на професионални правила, при боравене с общественоопасни средства. Небрежността може да има облика на немарливост, незаинтересованост, разсеяност, невнимателност, заспалост, отпуснатост, безгрижие. Против тази вина е призивът: Будни бъдете!

11. Пълното познание за вината изисква да бъде установена нейната връзка не само със засегнатата обществена ценност, а също с останалите свойства и елементи на престъплението – с деянието, причинната връзка, противоправността, съставомерността, с наказуемостта, както и с изкуствено натрапеното на наказателното право метаюридическо свойство, наречено „обществена опасност“.

Деянието изобщо е съзнателна проява на човешката личност, то зачева в човешкото съзнание, след което се проявява навън в обществото в определени телодвижения, както е при действието, или в отсъствие на очакваните в дадения случай телодвижения, както е при бездействието. Състои се от две части – субективна и обективна, и съответно на това разкрива две страни – субективна страна и обективна страна. Субективната част обхваща процесите на съзнанието, а обективната част е обективирането на тези процеси вън в съответните телодвижения. Във времето деянието се развива по определена закономерност в следния ред: поражда се и се формира в съзнанието, след това се обективира в телодвиженията или в липсата на очаквани телодвижения. Съзнанието е първичното, същността, съдържанието, определящото, вътрешната причина, а телодвиженията са съответно вторичното, проявата, формата, определеното, последицата. Следователно естеството на дадено деяние, каква постъпка е, дали е граждански договор, граждански деликт, дисциплинарно или

административно нарушение, неморална проява или престъпление, това не може да се определи по телодвиженията, по обективната страна; това може да стане само като се установи проявеното в тях съзнание. Например телодвиженията при отнемане на човешки живот може да са еднакви и при убийството, и при неизбежната отбрана; отнемането на движима вещь от владението на друго може да е кражба или самоуправство, или акт на изпълнително производство.

На първо място трябва да се изтъкне, че вината е субективният елемент, субективната част на престъплението, която се обективира в обективния елемент, в телодвиженията. Това са двете противоположности вътре в престъплението, между тях съществува вътрешна причинна връзка: вината е причината, телодвиженията са последицата. За разлика от вината и телодвиженията, които са елементи, съставни части на престъплението, противоправността е свойство на престъплението, и то откъм външната, обективната част. То не е негово специфично свойство, защото противоправни са както престъплението, така и другите правонарушения – граждански деликт, изпълнение на договор, дисциплинарно нарушение и пр., но свойството „противоправност“ не ги превръща в престъпления. Вътрешни, специфични свойства на престъплението са виновността и наказуемостта.

Противоправността е дадена в законовия състав в особената част на наказателния кодекс. Така че в наказателното право противоправността съвпада със съставомерността. Съставомерността е израз на идеята за свободата на личността по принципа: на човешката личност е позволено всичко освен това, което ѝ е забранено. И в законовите състави е посочено точно и изчерпателно какво е забранено. Всичко, останало извън тази забрана, е позволено и с него наказателното право не се занимава. В този дух са правилата за ограничително тълкуване на наказателния закон, за недопустимост на аналогията в наказателното право, а също правилото *in dubio pro geo* – съмнението се тълкува в полза на обвиняемия.

Наличието на вина прави противоправното, съставомерното деяние престъпление, прави го виновно противоправно деяние, придава му свойството „виновност“. Това свойство се отнася до същността на престъплението.

С вината пряко е свързано и свойството „наказуемост“, то също е специфично свойство на престъплението, когато престъплението се разглежда като елемент на наказателноправното явление, което се състои от престъплението като юридически факт и наказанието като правна последица. Престъплението е причината, наказанието е негова правна последица. Наказанието характеризира престъплението като наказуемо деяние и му придава свойството „наказуемост“, така както в друга причинна връзка резултатът характеризира резултатното престъпление. Заслужава да се отбележи, че свойството „наказуемост“ е свързано пряко с вината и виновността, а не с противоправността, каквото е господстващото схващане³, което се доказва от това, че другите видове правонарушения са противоправни, но не са наказуеми.

³ Ненов, Ив. Наказателно право. Обща част. С., 1963, с. 213–215; Стойнов, Ал. Наказателно право. Обща част. С., 1999, с. 244–247.

12. Наказателноправното явление започва с формиране на вината и завършва с изтърпяване на наказанието: начало и край, заболяване и оздравяване, дерайлиране и завръщане в пътя, падане и изправяне, аномалия и нормализиране. Този процес на оздравяване, на изправяне, на поправяне и превъзпитаване е най-важният процес в наказателното право. Вината разкрива някакъв недостатък в духовно-душевния живот на дееца; с наказанието държавата цели да подпомогне своя гражданин да се справи с този недостатък, като въздейства върху неговото съзнание.

Във връзка с това се поставя въпросът в коя част на съзнанието се формира вината. Този въпрос надълго се разисква и преобладава разбирането, че вината се състои от интелектуални и волеви елементи. Това се вижда и от понятието на вменяемостта, която се състои от интелектуален момент – да разбира свойството и значението на своето деяние, и от волеви момент – да ръководи постъпките си. Всъщност обаче вината ангажира цялото съзнание, трите съставки на което действат свързано, като всяка внася своя принос – и умът, и волята, и чувството. При формиране на вината съзнанието взаимодейства, от една страна, с психиката, а от друга страна с обществото. Чувствата са най-личностният елемент на съзнанието и те се задействат най-напред и подбуждат ума и волята да действат в една или друга насока. С ума деецът осъзнава смисъла и значението на деянието, след което задвижва волята, за да го извърши, но от дълбините на психиката през цялото време се надигат инстинкти, желания, които, трансформирани в чувства, замъгляват ума и тласкат волята.

Наказанието също въздейства на съзнанието в пълния му състав, но при него се въздейства пряко, главно и предимно върху волята. Виновният е заставен да извърши определени постъпки, които съдействат да преодолее определени свои недостатъци. Това е очевидно при наказанието „лишаване от свобода“, което се съпровожда с полагане на общественополезен труд, който създава или засилва редица добродетели. И когато те станат навик и втора природа, предизвикват промяна в мирогледа и в целия душевно-духовен живот, включително и на чувствата. Както става при всяко възпитание.

13. Така ни се представят обсъжданите правни явления и съответните им правни понятия в съвременната епоха – епохата на държавното устройство на обществото. В предшестващата епоха на родовото общество, изградено по линия на кръвното родство, също е имало явления, наподобяващи наказания. По своята същност обаче те са нещо съвсем различно. При тогавашното устройство всеки човек е член на рода, вграден в общото родово съзнание, което той автоматично, дори инстинктивно е изпълнявал. Не е имал свое индивидуално съзнание, не е бил самостоятелна личност. Всяко негово действие представлява автоматична проява, автоматично обективизиране на това родово стадно съзнание – както в един кошер, мравуняк, ято... И когато някой не може да изпълнява общото родово съзнание, той фактически става чуждо тяло, вредно за родовото стадо, болна част, която трябва да се изреже. Родът в такъв случай е принуден да се освободи от него, като го умъртви.

Но това не е наказание, това е очистване на рода от негодното, ненормалното. Аналогично е на съвременните медицински мерки спрямо невменяеми, а не на днешните наказания.

За вина и наказание може да се говори от момента на появата на държавата и правото, на наказателното право. Причина за възникване на държавата и правото е формирането на индивидуалното съзнание, вследствие на което се формира личността. Тогава родовият строй се разпада, на негово място се установява общество от личности, отношенията между които се определят не от кръвната връзка, а от индивидуалните лични интереси. Всяка личност е средище на интереси и фактически между личностите се появяват противоречия, които са предпоставка за конфликти, за война на всички против всички. За да се предотврати такова възможно взаимно изстребление, обществото си създава държавата и правото като външна сила по отношение на отделните личности, като централен орган на цялото общество с функцията да канализира противоречията, да създаде равноправие и ред, задължителен за всички личности. Държавата и правото са изцяло човешко творение и както сполучливо се отбелязва – най-голямото изобретение на човечеството.

Исторически е невярно хрумването, че причина за появата на държавата и правото е появата на класите и класовата борба или нацията. И класата, и нацията предполагат наличие на личности със свое индивидуално съзнание, без това те са немислими. Самите класи са резултат от появата на индивидуалното съзнание, съставени са от личности съобразно с техните лични интереси. Не само класите, по същите причини и по същите механизми са образувани всички други обществени организации – културни, политически, художествени, религиозни... Съвсем произволно едно междинно звено, каквото е класата, се взема за първопричина.

Едва при държавно-правното устройство на обществото наказателното право разгръща своята функция. При него най-ярко се вижда значението на личността, на индивидуалното съзнание и себесъзнание, на свободата на волята и оттам на моралната и правната отговорност. В наказателното право всичко е индивидуално, както индивидуална и неповторима е и човешката личност. Върху тази основа се определят и вината, и наказанието; задачата на наказателния съд е да индивидуализира вината на подсъдимия и съответно на това да индивидуализира наказанието. Цялата дейност в сферата на наказателното право се развива между вината и наказанието.

14. Казаното дотук се отнася до нормалното наказателно право в нормална правова държава, които са плод на правосъзнанието на организираното в тях гражданско общество. То не важи за тоталитарните държави и тяхното право. При тях всичко се оценява по външната, обективната страна, не се търси вина и обяснение на субективните причини. Затова „класовото“ наказателно право налага наказание не за вина, а за обществена опасност на деянието и на дееца, която също е „класова“, тоест общественоопасна за класата, за партията, за партийното ръководство. А идеологизираната „класова“ наказателноправна наука, погазвайки всички закони на логиката и задължителните логически методи за определяне на понятията, определя престъплението като общественоопасно деяние и прибавя вината като придатък, който няма аб-

солютно никакво значение. Това съвсем ясно се вижда от разпорежданията относно определянето на наказанието – то се определя единствено и изключително с оглед вида и степента на обществената опасност – чл. 54, ал. 1 НК. В този процес вината я няма никаква.

Главният алогизъм е в това, че така наречената обществена опасност се посочва като специфична отлика, като диференцира специфика на престъплението и същевременно се признава, че тя, обществената опасност, е свойство на всички противообществени прояви. Излиза, че всяка противообществена проява е общественоопасна, но тя не е престъпление и за нея не се налага наказание. Всяко правонарушение също е общественоопасно, но не е престъпление и затова за него не се налага наказание, а друга правна санкция. Следователно щом обществената опасност е свойство и на другите правонарушения, също на неморалните и противообществени деяния, тя не може да бъде същност и специфика на престъплението. Би могла да бъде негова същност и специфика само ако беше свойство единствено на престъплението. А това не е така. Така разглежда тези неща общопризнатата логика на нормалното човешко мислене. Но когато се стигне до наказателното право, за изненада на правната логика и на здравото правно мислене престъплението се определя като общественоопасно деяние, а деецът – като общественоопасен субект, който трябва да бъде наказан и много често с тежко наказание, защото например се приготвявал да премине границата.

Обществената опасност има значение, когато законът прави преценка кои противообществени постъпки да обяви за противоправни. Наказателният закон прави това със законовите състави. След това законово решение обществената опасност повече не фигурира като критерий в правното пространство и в правната мисъл. И затова всички правни отрасли работят с противоправността, без да правят каквито и да било опити да пререшават решения вече от закона въпрос. С изключение единствено на наказателното право. Единствено то си позволява тази произволност: пресяга се чак до правноирелевантната обществена област, взема оттам понятието „обществена опасност“ и го пренася незабележимо през обширните простори на частното и на публичното право, за да го внедри като велико свое правно откритие и го направи свой център, около който подрежда като подчинени останалите наказателноправни понятия. Такъв е принципът в сега действащия социалистически наказателен кодекс. И сега четем: „Малко са на този свят наказателните законодателства, които предлагат толкова ясно и съдържателно определение за престъплението, както това прави българският Наказателен кодекс.“⁴ Едва ли светът ще се съгласи с това определение, но е съвсем сигурно, че при преговорите с Европейския съюз, когато се разглежда наказателното законодателство и правосъдие, оттам ще отбележат, че сега действащият Наказателен кодекс стои много далече от съвременното правосъзнание и много наподобява режима, по който древното родово общество се е справяло със своите анормални родови елементи.

⁴ Стойнов, Ал. Цит. съч., с. 143.

15. Насочваме вниманието към застъпваните досега становища за вината. Те са много на брой, но са и много еднообразни. Обобщено, те се свеждат до определение, че вината е субективно отношение на дееца към своето общественноопасно деяние и настъпилите от него общественноопасни последици⁵.

Такова отношение е невъзможно фактически. Защото правилно се приема, че вината е налице по време и до завършване на деянието⁶. Но нали деянието обхваща в себе си вината, то е негова субективна страна и не може да се раздвои, да застане отстрани и да наблюдава самото себе си. Освен това, докато субектът извършва деянието, той е вплетен в него, не може да го откъсне от себе си, да го наблюдава като нещо отделно и да установи отношение към него. Това е възможно едва когато го завърши. Вярно е, че той го проектира в съзнанието си (при умисъла), но проектът още не е самото деяние.

Сериозен „препъни камък“ на тези становища е несъзнаваната непредпазливост. При нея такова отношение изобщо не съществува. Субектът осъзнава деянието си едва с настъпването на противоправната последица. Затова при този вид вина е неуместно да се разисква дали отношението е одобрително.

Отношение към последиците от деянието може да има само при резултатните престъпления. При безрезултатните такова отношение не може да има. А щом това свойство не се отнася до всички видове, то не може да бъде свойство на рода, на престъплението изобщо.

Както видяхме, вината е отрицателно субективно отношение на дееца не към собственото му деяние, а към обществената ценност, на която се посяга. Тя е отношение на субекта към обекта на престъплението. Видяхме също, че такова отношение съществува при всяко престъпление, при всички видове вина, включително и при несъзнаваната непредпазливост.

Друг недостатък на обсъжданите становища е, че разглеждат вината сама по себе си, без връзка с останалите елементи и свойства на престъплението и по-специално с обществената опасност. А когато се наложи да се разкрие тази връзка, тогава се прибегва до марксистката формула за базата и надстройката: твърди се, че вината е субективно отражение, субективна надстройка на обществената опасност⁷. Това разкрива, че в случая марксизмът е недоразбран. Тази догма за базата и надстройката марксизмът не я прилага за отделните постъпки на отделни лица, какъвто е случаят с престъплението и вината. За тези случаи, какъвто е и трудовият процес, Маркс заявява, че това, което човек извършва, той преди това вече го е извършил в главата си, че резултатът от неговото действие той го има още в началото мислено, в представата си⁸. Енгелс също обяснява, че основното положение на историческия материализъм не се отнася до отделните деяния, а че с него се обясняват обективните причини,

⁵ Ненов, Ив. Цит. съч., с. 312–317; Стойнов, Ал. Цит. съч., с. 250–254.

⁶ Стойнов, Ал. Цит. съч., с. 253; Нерсесян, В. А. Понятия и форми вини в уголовном праве. – Правоведение, №2, 2002, с. 67.

⁷ Лютов, К. Обществената опасност на деянието. С., 1960, с. 13, 16, 61, 62, 76 и 193.

⁸ Маркс, К. Капиталът. Т. I, с. 7.

които задвижват големи групи на обществото, които причиняват обществените, историческите събития⁹. Механичното прилагане на това положение към отделните деяния, в случая към престъплението и вината, е недоразумение. Но то ни кара да се замислим върху неговата валидност относно обществените движения, историческите събития, дали и в глобален план е вярно, че битието определя съзнанието, че външните условия автоматично задвижват масите, без участие на човешкото съзнание. Вече видяхме, че и в тези случаи външните условия имат значение, но това са само условия, а истинската причина е решението, което всяка личност взема за себе си съобразно с тези условия. И когато условията са еднакви за дадена класа или друга група от хора, естествено е повечето от тях да вземат еднакво решение и да се включат в едно общо движение.

Трябва да се посочи една обща особеност на тези становища: те звучат като епитафия за вината, защото съзнават, че тя е безжизнена, обезкръвена, стъпкана в нозете на всевластната обществена опасност. И ако все още ѝ се обръща внимание, то е да бъде използвана като благовидна маска, с която се прикрива обективната наказателна отговорност.

Но човечеството се развива, а с него и правният мироглед. Той ще преодолее това нелогично мислене, което иска да ни върне към отдавна минали обществени порядки. Наказателното право ще изхвърли извън своята територия понятието „обществена опасност“ и тогава, оздравяло и възвърнало нормалното си състояние, ще си изработи съвсем нов наказателен кодекс, основан върху нова наказателноправна философия, въплъщение на съвременното правосъзнание, изграден върху своите два стълба – вината и наказанието. Натат е отправен погледът и на тази статия.

⁹ Енгелс, Фр. Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия. С., 1980, гл. IV, с. 49+.

Ирина С. Цакова

ЕЛЕКТРОННИЯТ ПОДПИС: ПРАВНИ ВЪПРОСИ

I

Промяната на икономическите отношения в света след появата на Интернет и по-скоро след неговата комерсиализация изискват адекватна реакция за гарантиране на правата на участниците в електронния пазар. Едно от първите действия за осигуряване на нови правила за търговията в мрежата е приемането на закони, отговарящи в максимална степен на променената бизнес среда и съответстващи на специфичния начин за осъществяване на електронни сделки.

За да може да се изясни сложността на въпроса, е необходимо да се отбележи, че правното пространство, свързано с глобалната мрежа, трябва да се основава на обща или еднаква правова база, предопределена от универсалността на решаваните задачи, за да се изключи неравноправното положение на субектите в правоотношенията. Това правно състояние се детерминира от обективната необходимост – да се съдейства на търговията, развитието на инвестиционната дейност и свободното придвижване на гражданите. Оттук хармонизацията на законодателството се представя като едно от възможните средства за постигането на тази цел.

Развитието на съвременните средства за документооборот, на новите платежни системи е немислимо без надеждни средства за обезпечаване автентичността и целостта на документите.

В усилията за създаване на международна, общоевропейска правна рамка, както и в националните законодателства на отделните страни ключов въпрос като гаранция за правно валидно и надеждно осъществяване на електронния обмен на данни е използването на електронен подпис като средство за създаване на сигурност и доверие в електронната търговия и обмена на данни в откритите мрежи изобщо. Той позволява да се определи от кого произхождат данните, както и да се провери дали те не са променени, дали не е била нарушена тяхната цялост. С неговото използване се цели да се гарантира истинността и целостта на документа, както и авторството на волеизявленията, извършени в него.

Електронният подпис може да бъде определен като: **реквизит на електронния документ, представляващ сбор от данни в електронен вид (знаци, букви, числа и други символи), внедрени или функционално свързани с електронния документ с намерение за автентификация на същия.**

Като правна възможност за защита на взаимоотношенията в глобалната мрежа електронният подпис съхранява редица от свойствата на обичайния собственоръчен подпис. На практика използването му защитава електронния документ от редица действия, като:

- отказ на волеизявителя от авторство;
- модификация на вече потвърден документ;
- подправяне на документ;
- прихващане на данните в момента на техния обмен и модифицирането им и др.

При разглеждането на същността на електронния подпис не можем да отделим чисто технически или чисто правни характеристики. Тяхната взаимна обвързаност е основна черта на електронните подписи.

Съществуват редица технически решения за подобряване нивата на сигурност в мрежата. Сред най-често използваните за гарантиране защитата на предаваната информация са протоколите за сигурност – SSL и SET¹.

- **SSL (Secure Sockets Layer)** е защитна система за обмен на данни. SSL криптира обменяните данни и не допуска те да бъдат прочетени от неупълномощени лица. Когато потребителят е в режим на SSL, на най-долния ред на браузера се появява знак – жълт катинар (или ключ). Съвървите с режим на SSL са с адрес, започващ с `https://`.

Протоколът SSL осъществява следните функции:

1. Конфиденциалност на връзката – след предварителния диалог между страни се определя секретен ключ, който се използва за симетрична криптография;
2. Идентификация – страните се идентифицират една друга с помощта на асиметрични криптографски методи;
3. Обезпечение на надеждността на връзката.

Конфиденциалността на съобщенията се осигурява посредством приемане на комбинирана схема с използване на криптография с открит и симетричен ключ.

- **SET** представлява техническа спецификация за осигуряване предаването на поверителна информация по открити мрежи, каквато е Интернет. Изработена е през 1996 г. SET включва:

1. Цялостност – информацията за сметките на клиентите може да бъде предавана по обществените мрежи, без да има промени и загуби при преноса и съхраняването, тъй като използва строго кодиране;
2. Конфиденциалност – показва само необходимата за всеки участник в транзакцията информация;
3. Стандартизираност – SET стандартът дефинира всички необходими процеси – движението на транзакцията, формата на съобщенията, идентифицирането и алгоритмите на кодиране;
4. Неотменяемост – SET стандартът дефинира PKI (Public Key Infrastructure – инфраструктура на публичния ключ), която се използва за проверка на участниците в

¹ Възможности за развитие на електронен бизнес в България, изд. Агенция Икономика ЕООД, С., 2002.

транзакцията и за кодиране/декодиране на обменяните съобщения. Участниците се идентифицират със своя цифров подпис, гарантиращ неотхвърляне на сделката.

SET е създаден да осигури конфиденциален начин за плащане и поръчване на стоки и услуги. Цялата информация се кодира. Интегритетът на предаваните данни се осигурява чрез цифров код, който се прилага към всяко съобщение и дава възможност на получателя да провери дали съобщението не е било променено по време на преноса. Използването на цифрови сертификати дава възможност да се удостовери дали ползвателят на картата е нейният легитимен собственик.

Електронният подпис се основава на технологии за автентификация, на системи за криптиране и декодиране. Съществуват няколко метода за създаване на електронен подпис:

- шифроване на електронния документ върху основата на симетричен алгоритъм
- използване на асиметричен алгоритъм за шифроване
- обработка на документа посредством хеш-функция и зашифроване на окончателния резултат с помощта на асиметричен алгоритъм.

Независимо от конкретните методи за осъществяване на електронните подписи обаче, те трябва да са технологично неутрални.

Кодирането (шифрирането) на данни позволява да се запазва важна информация или да се предава през несигурна мрежа (като Интернет), така че да не стане достояние на друг освен на получателя, за когото е предназначена. Методът за превръщане на ясен текст така, че да се скрие съдържанието му, се нарича шифроване. Резултатът от шифрованя ясен текст в невъзможни за прочитане безсмислици е шифровият текст. Дешифрирането е процесът на превръщане на шифровия текст обратно в оригинален ясен текст. Шифрографията (Cryptography) е наука за използването на математиката за шифриране и дешифриране на данни.

Шифрографският алгоритъм или шифър (код) е математическа функция, използвана в процеса на шифриране и дешифриране². Шифрографският алгоритъм работи в комбинация с ключ – дума, цифра или фраза за шифроване на ясен текст. Сигурността на шифрованата информация зависи изцяло от силата на шифрографския алгоритъм и секретността на ключа (кода).

Симетричната (конвенционална) шифрография, наричана още секретен или симетричен ключ за шифроване, работи с един ключ за кодиране и за декодиране на информацията, което не удовлетворява необходимата степен на защита на информацията.

Най-често използвана е асиметричната система за криптиране на данни, основана на двойния ключ – публичен и частен. Частният ключ се използва за генериране и кодиране на електронния подпис посредством алгоритъм. Достъп до него има само лицето, което създава електронно подписания документ. Частният ключ е свързан със съответен публичен ключ – публично достъпен код, с помощта на който адресатът на електронното съобщение може да разчете кодираното съобщение и да удостовери автентичността на електронния документ и ненакърнеността на съдържанието му.

² An Introduction to Cryptography by Philip Zimmerman, Network Associates, Inc, <http://www.nai.com>.

Кодът е инструментът, който работи с шифровия алгоритъм за получаване на специфичен шифротекст. Кодовете принципно са много големи цифри. Размерът на кода при асиметричната система на кодиране и конвенционалното шифроване е абсолютно несъвместим. Пример: конвенционалният 80-байтов код има еквивалентна сила на 1024-байтовия публичен код.

В някои случаи в практиката се използва гибридна шифросистема, която е комбинация между двата шифроващи метода и включва сигурността и удобството на публичния код с бързината на конвенционалното шифроване.

Асиметричната система за кодиране е основният възприет метод за създаване на цифрови подписи. Те позволяват на получателя на информацията да установи автентичността ѝ, а също така да потвърди, че информацията е чиста.

В основата на математическото определение на електронен цифров подпис стои понятието „едностранна функция със секрет“, въведена през 1975 г. от американските математици У. Диффи (W. Diffie) и М. Е. Хелман (M. Hellman)³. Едностранната функция се нарича функция F , на която са присъщи следните свойства:

1. за всеки секретен ключ k и всеки подпис s значението на функцията F може да се изчисли достатъчно просто, при което за изчисление по известно s на значението на съобщението m не е задължително знаенето на ключа k ;

2. ако секретният ключ k е неизвестен, то по известно s (подпис) и m (съобщение) е невъзможно лесно да се намери ключът k ;

3. ако секретният ключ k е известен, то по известно зададено m може лесно да се изчисли s .

Използването на едностранната функция за системата електронен цифров подпис се основава върху това, че документът, подписан с електронен подпис, се разглежда като числа m и s , където m е съобщение (например някаква информация в електронна форма), а s – подпис, получен по пътя на решение на уравнението $F(k,s) = m$, в което F – е известната на всички участници в електронния документооборот едностранна функция, а k е секретният ключ.

Знаейки секретния ключ, неговият притежател може по всяко време да подпише даден документ, а доколкото публичният ключ (функцията F) е известен на всички ползватели на информационната система, то всеки от тях може да провери автентичността на подписа. При това който и да е, незнаещ частния ключ не може да изчисли k или да подпише електронния документ. В случай на изтичане на информация при предаването на данните по каналите за връзка значението на електронния цифров подпис се изменя и той става недействителен.

Доколкото обемът на предаваните електронни документи може да бъде достатъчно голям, то на практика, за да не се оперира с големи числа, подписът се изчислява не за самото съобщение m , а за някакво число, получено посредством прилагането спрямо него на специална функция, наречена хеш-функция. Това е алгоритъм, който превежда една последователност от битове в друга, по-малка (хеш-резултат), по такъв начин, че:

³ Правовые аспекты использования Интернет-технологий. – Книжный мир, 2002.

- записът дава един и същ хеш-резултат всеки път, когато алгоритъмът се изпълзва при въвеждане на същия запис;
- невъзможно е чрез изчисляване записът да бъде извлечен и реконструиран от хеш-резултата, произведен от алгоритъма;
- невъзможно е чрез изчисления да се стигне до два записа, които водят до един и същ хеш-резултат при използването на алгоритъма.

Хеш-значението на документа – това е контролната сума, изчислена с помощта на хеш-функцията, така че хеш-значението на всеки документ е уникално. При внасянето на най-малкото изменение на документа (дори с един файл) неговото хеш-значение се променя.

От техническа гледна точка електронният подпис изглежда като хеш-значение на документа, изчислено с помощта на определен известен алгоритъм и зашифрован частен ключ на подаващия данни в системата, при това електронният подпис трябва да съдържа указания за метода на изчисляване на хеш-значението, т. е. хеш-функцията.

Така получателят на документа може с помощта на публичния ключ на отправящия да разшифрова хеш-значението, указано от отправящия, и да го сравни с фактическото хеш-значение на получения документ. Ако те съвпадат, то това е гаранция, че документът е бил подписан от притежателя на частния ключ и че в процеса на предаване на документа в него не са направени изменения. Тези операции се извършват със специални програми (Наредба за изискванията към алгоритмите за усъвършенстван електронен подпис (ПМС № 17 от 2002 г.; обн., ДВ., бр. 15 от 8 февруари 2002 г.)⁴.

Една от най – популярните програми (шифросистеми) за създаване на цифрови подписи – Pretty Good Privacy (съкр. PGP) версия 5.5.3i – използва силната шифрова хеш-функция (шифрографската сила се измерва с времето и усилията, необходими да се открие чистият текст)⁵. Това осигурява информация с фиксирана дължина, позната като дайджест съобщение (и отново – всяка промяна на информацията рефлектира в абсолютно друг дайджест). PGP използва частния ѝ дайджест код за създаване на подпис. PGP пренася подписа и ясения текст заедно. До получаване на съобщението получателят ползва PGP, за да стартира дайджест и по този начин да удостовери истинността на подписа. Това изглежда най-общо така:

```
..... BEGIN PGP SIGNED MESSAGE .....
```

```
Hash: SHA 1
```

```
В този случай SHA 1 означава използваната хеш-функция – алгоритъм
```

```
SHA (Secure Hash Algorithm)
```

```
..... BEGIN PGP SIGNATURE .....
```

```
Version: PGP freeware 5.5.3i for non commercial use
```

```
Gfjy g. Kit;. Ku. t. UKT. kut. U/O\07F\P: 75T6YGKGioyv 'oyJ, FHTS'/
```

```
..... END PGP SIGNATURE .....
```

⁴ Наредба за изискванията към алгоритмите за усъвършенстван електронен подпис (ПМС № 17 от 2002 г.; обн., ДВ., бр. 15 от 8 февруари 2002 г.).

⁵ http://www.russianlaw.net/law/doc/a_147.htm.

Подписаният по такъв начин текст заедно с цифровия подпис може да бъде разпечатан на хартия, съхранен на магнитен носител, предаден по компютърната мрежа.

Ако цифровият подпис подписва файла изцяло, то подписът обикновено се прави във вид на отделен файл, който се прилага към подписания. Този метод се използва от някои компании за цифрови подписи в електронната поща.

В резултат на използваните технологии електронният цифров подпис е достатъчно добре обезпечен и осигурява висока степен на защита на документа от евентуални неправомерни промени в него.

Въпреки това обаче се поставят някои въпроси: електронният цифров подпис позволява да се направи само косвен извод за авторството на документа, доколкото самият подпис не носи в себе си информация за автора. Възникването, съществуването и прекратяването на връзката между автора и неговия подпис са обусловени от наличието на различни правни, организационни и технически фактори. Потвърждаването на истинността на електронния подпис свидетелства единствено за това, че човекът, който е съставил документа, е знаел секретния ключ.

Но за секретния ключ може при различни обстоятелства и начини да е узнало различно от истинския му притежател лице. Следователно за установяване на авторството на електронния документ е недостатъчно убеждението за истинността на цифровия подпис, т. е. за връзката му с неговия автор.

II

Юридическите признаци на електронния подпис се различават от техническите, описани по-горе, тъй като правните норми могат да въведат както ограничения в използването на определени видове електронен подпис, така и да установят допълнително гаранции за тяхната достоверност в интерес на участниците в документооборота. Проблемът за правното регулиране на отношенията, свързани с електронната търговия и с използването на електронните подписи, е свързан с регулирането на използваните технологии.

От гледна точка на правото е важно технологията, която се използва, да съответства на целите, за които се използва.

Правотворческите органи решават доколко един или друг технически способ за документооборота е надежден, каква е вероятността от изопачаване на волята на страните в електронния документ, кой притежава правото да реши във всеки конкретен случай въпроса за автентичността и въз основа на какви критерии.

Като правна категория цифровият подпис съществува чрез своите юридически признаци, закрепени в нормите на правото.

Съществуват два подхода към определянето на електронния цифров подпис като правна категория. Тази нееднозначност е предопределена от сравнително малкото практика в тази насока и от традиционализма на правните системи.

Според единия подход електронният цифров подпис е аналог на собственоръчния подпис и при спазване на посочените в закона условия придобива тъждествена със собственоръчния подпис юридическа сила. Другият подход не придава адекватна юридическа сила и доказателствена стойност на двата вида подписи⁶.

Съответствеността на електронния цифров подпис и собственоръчния подпис се основава на удостоверителните функции, които те изпълняват.

Доколкото и електронният цифров подпис, и собственоръчния подпис се използват за автентификация на авторството на документите, то те се разглеждат като аналогични. Но характерът на връзката между автора на документа и създадения от него електронен цифров подпис принципно се отличава от характера на връзката между автора и неговия собственоръчен подпис. За разлика от собственоръчния подпис, носещ в себе си информацията за индивидуалните признаци на автора, електронният цифров подпис позволява да се установи само фактът на неговото създаване с помощта на частния ключ. Изводът за тъждеството на автора на документа с притежателя на частния ключ е основан върху предположението, че секретният ключ е известен изключително на неговия притежател. Авторите отбелязват, че по указаните по-горе причини електронният цифров подпис не може да бъде определен в нормите като юридически равнозначен на собственоръчния, защото това ще доведе до объркване на участниците в правоотношението и ще породи процесуални трудности при идентификацията на лицата, използващи електронен цифров подпис за заверка на компютърни документи. В защита на своята теза авторите привеждат и допълнително аргументи. Те смятат, че ако се приеме като изходно положение юридическата тъждественост между електронния цифров подпис и собственоръчния подпис, това би довело до погрешно решение на редица правни проблеми, като:

- има ли право притежателят на частния ключ да приведе доказателства в потвърждение на това, че той не е автор на документа, подписан с електронен цифров подпис, ако достоверността на подписа е била удостоверена;
- смята ли се договърът за сключен, ако автентичността на електронния цифров подпис е потвърдена, но собственикът на секретния ключ не е автор на документа;
- кой в този случай носи риска от вредите⁷.

Според същите автори притежателят на ключа не би могъл да оспори авторството, тъй като електронният цифров подпис е юридически приравнен със собственоръчния, автентичността на който е била надлежно установена. Следователно фактът на сключване на договора, подписан с електронен цифров подпис, не може да се оспори на основание на това, че притежателят на частния ключ не е автор на документа.

⁶ Вж. Правовые аспекты использования Интернет-технологий. Цит. съч., с. 106–108.

⁷ Пак там.

Посоченият подход по принцип поставя някои от проблемите, свързани с изпълването на електронните подписи, но много от тях не са изключително свързани с правоотношенията в киберпространството. Те са законодателно решени и не се нуждаят от допълнително нормативно обвързване.

Мисля обаче за необосновано твърдението, че доказването на автентичността на електронния цифров подпис е доказване *a priori* авторството на подписания документ.

Това би ограничило възможността за оспорване на авторство и за доказване, че даден документ е бил променен така, че неговото съдържание се отличава от това, което е било подписано, и волеизявлението на автора е било частично или изцяло променено.

Притежателят на частния ключ може на същите правни основания, каквито има положилият собственоръчен подпис, да оспори или потвърди авторството върху подписания документ. Противното би създавало несигурност на документооборота в мрежата, както и ако правото не признае юридическа сила на електронния цифров подпис с правни последици, адекватни на тези, произтичащи от полагане на собственоръчен подпис.

Съществува разлика и тя е по-скоро техническа в начина на доказване на автентичността на двата вида подписи. При собственоръчния подпис доказването е съпроводено от графологична експертиза, която потвърждава или отхвърля биологичната връзка между подписващото лице и положения подпис. При електронния цифров подпис съществуващата презумпция, че притежателят на частния ключ е подписалото документа лице, може да бъде оспорена, като се докаже, че ключът (кодът) е бил узнат и използван неправомерно.

Редица от поставените въпроси намират законодателно решение в създадената международна, общоевропейска правна система и в националните законодателства на отделните страни, като се гарантира сигурността и защитата на транзакциите и взаимоотношенията, осъществявани по електронен път. При подхода към тези актове се предвижда, че те трябва да си приличат, макар и само в основните принципи, поради универсалността на решаваните задачи.

Следователно е необходимо да се намери балансът между националните традиции на законодателстване и необходимостта от унификация на правните норми, тъй като автономното прилагане на специфично национално законодателство ограничава възможностите на една страна за участие в глобалния пазар. В този аспект трябва да се отбележи, че отношенията, свързани с мрежата, предизвикват *две нива* на регулирането им – национално и международно.

В *международната система* трябва да се отграничат две подсистеми: система на ООН и актове на ЕС.

В системата на ООН работата по правното регулиране на отношенията в областта на електронната търговия е съсредоточена в Комисията по международно търговско право – UNCITRAL. През 1996г. от тази Комисия са разработени Закон-модел за електронна търговия (MLEC) и Закон-модел за електронния подпис (MLES) – от

2000 г.⁸ В тях се признава юридически статус на електронните документи, премахват се юридическите бариери за използването на електронни споразумения, отменя се „монополът на книжните документи“

Законът – модел за електронна търговия, приет с резолюция на Генералната асамблея на ООН № ООН А/51/628 от 16 декември 1996 г., визира, че ако съответно то законодателство изисква наличието на подпис на лицето върху съответния документ, то това изискване се смята за изпълнено, ако:

- е използван какъвто и да е било способ за идентификация на лицето, че това лице е съгласно с информацията, съдържаща се в съобщените данни;
- този способ да е както надежден, така и съответстващ на целите, за които съобщението на данните е било подготвено или предадено, с отчитането на всички обстоятелства, включително и всички съответстващи договорености.

Дадената формула в действителност е много обща, тъй като не установява критериите за оценка на съответствието на метода с изредените в нея изисквания. Съответно не могат да се дадат и по-нататъшни гаранции за юридическата сила на информацията в електронен вид.

Отговор на някои от въпросите дава Законът-модел за електронните подписи (MLEs) от 2000г. Структурно документът се състои от три части: (1) критерии за надеждност и достоверност на електронните подписи; (2) обвързаността на страните по правоотношението, свързано с използването на електронните подписи; (3) признаване на подписа в чужда държава.

В закона са формулирани стандартните изисквания към електронния подпис и условията, при които на конкретен подпис, поставен под конкретен документ, може да бъде призната юридическа сила:

- данните, представляващи електронен подпис, трябва да бъдат непосредствено свързани с лицето, подписващо документа, т. е. подписът да изключва неяснота за това, кой го е поставил;
- подписването, в момента, когато то се извършва, да бъде под контрола единствено на подписващото лице; предполага се, че лицето самó, изразявайки своята воля, подписва документа и никой не може да постави неговия подпис без негово знание; ако някой действа от името на друго лице, се прилагат общите правила за представителството;
- всяко изменение на електронния подпис, направено след подписването, може да бъде разкрито;
- ако законът изисква целостта на подписания документ да бъде потвърдена с подпис, всяко изменение в него, направено след подписването, може да бъде разкрито.

Въпросът с потвърждаването на автентичността на подписа въвежда към проблема, свързан с интернационалния характер на компютърната мрежа. Ще има ли подписът, сертифициран в една държава, същата призната юридическа сила в друга държава? Законът решава този проблем, като установява общо правило – чуждестран-

⁸ <http://www.uncitral.org/english/documents>.

ният подпис се признава в страната на получателя на подписания документ. Подписът с чужд произход трябва да има същата юридическа сила, ако технологиите на подписването са еквивалентни по същество (*substantially equivalent*) в страната на получателя, при установени общи критерии за еквивалентност. За признаването на чуждестранен подпис е необходимо убеждението за това, че при неговото създаване са използвани такива методи, които са възприети при създаването на подписа в признаващата държава, като под това се разбират не определени технически стандарти, а общите принципи при създаването на даден електронен подпис.

Впрочем тази процедура е описана доста неясно и е неефективна, тъй като би затруднила международната търговия. Тя е твърде абстрактно описана, за да може реално да обслужва търговските взаимоотношения, поради това е трудно да бъде възприета и приложена в практиката.

Различен от този общ и принципен подход се следва в Директива 1999/93/ЕС на Европейския парламент и Съвета на Европейския съюз от 13 декември 1999 г., относно рамката на Общността върху електронните подписи, в сила от 20 януари 2000 г. (*Electronic Signatures Directive*)⁹. По своето съдържание тя напомня MLES (на UNCITRAL), но структурно има известни различия. MLES обръща основно внимание на проблема за действителността на подписите и правата и отговорностите на страните. Актът обобщава натрупаната практика в областта на сключването на електронни сделки и създава единни и ясни критерии за признаване на чуждестранен електронен подпис. Директивите са законодателен инструмент, използван от ЕС. В тях се съдържа задължителният резултат, който държавите-членки са длъжни да постигнат в установен срок, при което формите и методите за постигането на този резултат са оставени на свободната преценка на самите държави.

Директивата дава следното решение на въпроса за тъждествеността на подписите: стриктно изброява случаите, когато е възможно признаването на чуждестранен електронен подпис вместо възприемането на принципа за еквивалентност на технологията на подписване по същество. Възможностите за признаване са изброени, както следва:

- на взаимна основа се признават подписите, създадени в държавите-членки на ЕС, доколкото те се основават на общите изисквания на директивата;
- ако подписът е създаден в държава, която не е член на ЕС, но съответства на изискванията на директивата, може да бъде признат в държава, която е член на ЕС; в този случай могат да се установят допълнително изисквания към подписите;
- за признаването на подписите могат да се сключват двустранни и многостранни споразумения между държавите; за Еврокомисията остава правото да регулира въпросите за унификация на техническите стандарти, за отстраняване на неосновани препятствия в международната търговия.

⁹ Directive 1999/93/EC of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 on a Community Framework for Electronic Signatures//Official Journal of the European Communities L0 13, 19.01.00, p. 12.
<http://europa.eu.int/comm/dg15/en/media/sign/elecsignen.pdf>.

Не възниква съмнение, че подходът, възприет от Еврообществото, е по-точен и строг от този, предлаган в Закона-модел за електронните подписи на UNCITRAL. Установяването на единни критерии, на които трябва да съответства електронният подпис, спомага за укрепването на единно правно и икономическо пространство в европейското общество и осигурява допълнителни гаранции за безопасността на използваните технологии.

Трябва да се отбележи, че Директива 1999/93/ЕС е сред най-важните международни инструменти в рамките на ЕС през последните години, отнасящи се до използването на електронните подписи. Този нормативен акт дава основните насоки за регулация и хармонизиране на законодателството в страните от Европейската общност по отношение на електронните документи и електронните подписи, без да навлиза в националните норми на договорното право. Целта на изискванията, заложи в нея, се състои в гарантиране на това, че е достигната максимална степен на безопасност на електронния документ и свързания с него електронен подпис. Разпоредбите й относно правната сила на електронните подписи не накърняват изискванията към формата, възприети в националните законодателства относно сключването на договора, и правилата, определящи дали договорът е бил сключен.

Електронният подпис е дефиниран като (обикновен) електронен подпис или „несигурен“, и „усъвършенстван“ или (сигурен) електронен подпис¹⁰. Това разграничаване е обусловено от различните технически изисквания, осигуряващи различна степен на обезпеченост на съответния електронен подпис и заедно с това различния правен режим, даващ възможност на страните да възприемат в своите национални законодателства най-подходящия вариант в съответствие с техните правни системи.

Електронен подпис (electronic signature) е определен като информация в електронна форма, придружена или логически свързана с друга електронна информация и служеща като средство за автентификация. Това е т. нар. обикновен електронен подпис – обикновен, защото законодателят не обвързва създаването и използването му с изисквания от технологичен характер, нито с други допълнителни условия. Той може да бъде създаден и възприет от страните в правоотношението при пълна свобода да договарят помежду си начина на автентифициране на електронното изявление.

Правното действие на електронния подпис се признава на основание на електронна форма, като допустимостта му в качеството на доказателство в процеса не може да бъде отказано на нито едно от следните основания:

- че подписът е в електронна форма;
- е основан на квалифицирано удостоверение;
- не е основан на квалифицирано удостоверение, издадено от упълномощен доставчик на удостоверителни услуги;
- не е създаден чрез защитен механизъм за създаване на подпис.

¹⁰ Вж. **Димитров, Г.** Режим и практическо приложение на електронните подписи. Обикновен електронен подпис. – Пазар и право, кн. 1, 2003.

Много по-строг режим е въведен за **усъвършенствания електронен подпис (advanced electronic signature)** – това е електронен подпис, който отговаря на следните изисквания:

- свързан е по уникален начин с подписващото лице;
- способен е да идентифицира подписващото лице;
- създаден е със средства, които подписващото лице държи единствено под свой контрол;
- свързан е с информацията по такъв начин, че всяка последваща промяна в нея може да бъде открита.

Така определен, електронният подпис визира високата степен на защита, която е нужно да осигури по отношение на данните, предавани по електронен път. Това е необходимо и поради факта, че на електронния подпис се признава същата правна сила по отношение на електронните данни, каквато притежава саморъчният подпис по отношение на хартиения носител, и има същата доказателствена сила в съдебния процес.

С цел да се улесни електронната търговия усъвършенстваният електронен подпис се приема като доказателство по всеки въпрос, свързан с автентификацията и ненакърнеността на комуникацията или данните и се ползва със същата правна сила в процеса като саморъчния подпис. За да бъде обаче признат за правно еквивалентен на саморъчния подпис и да има еднаква правна сила по отношение на електронните данни, каквато има саморъчният подпис спрямо хартиения носител, усъвършенстваният електронен подпис трябва да се основава на „квалифицирано удостоверение“ (определено и отговарящо на изисквания, посочени в текста и приложенията на директивата) и да бъде създаден чрез „защитен механизъм“ за създаване на подписи. Той ще има същата доказателствена сила в съдебния процес при условие, че изискванията за саморъчните подписи са спазени.

Придадената юридическа сила на усъвършенствания електронния подпис задължава по отношение на механизмите (техническите и процедурните средства), използвани за неговото създаване и използване. Те трябва да гарантират, че данните, използвани за създаване на подписа и неговото генериране:

- могат практически да се възпроизвеждат само веднъж и тяхната сигурност да бъде надеждно защитена;
- не могат с достатъчна сигурност да бъдат извлечени и подписът да е защитен срещу подправяне чрез използване на наличната сега технология;
- могат да бъдат надеждно защитени от легитимното подписващо лице срещу използването им от други лица.

Тези съображения за сигурност обуславят необходимостта от система за кодиране, при която да има възможност закодирият документ да се декодира, без в него да могат да се внасят последващи промени (за системите за кодиране стана дума по-горе).

Въпреки наличието на определения и специални изисквания за сигурност, текстът на Директива 1999/93/ЕС остава технологически неутрален – единственото

изискване се състои в това да се гарантира достигане на максимална безопасност вместо указания за конкретно устройство или метод на създаване на електронния подпис.

Второто ниво на регулиране на електронния обмен на данни и в частност на електронните подписи е националното законодателство. Докато международните актове очертават абстрактният модел на осъществяване на взаимоотношенията в електронното пространство и визират общите рамки на тяхното развитие като една виртуална възможност, националните норми конкретизират реализацията на тази възможност.

III

Определенията, дадени в директивата, са възприети в повечето държави в Европа.

Германия е първата държава в Европа, която приема закон за електронните подписи.

Интерес представлява „Официалната позиция на германското правителство за международно признаване на електронните цифрови подписи“ (German Government Position Paper on the International Recognition of Digital Signatures)¹¹.

На първо място, са поставени надеждността и безопасността на подписване, както и на самите подписи. Затова се обръща повече внимание на създаването на система за сертификация на подписите, и на втори план да се проведат действия по приравняване на електронния цифров подпис със собственоръчния. Следващ приоритет е държавният контрол върху използването на електронните подписи. Съответно и признаването на подписите е възможно в условията на строга система за тяхното сертифициране.

Немският Закон за цифровите подписи (Signaturgesets) от 22 юли 1997 г. представлява част трета от Закона „За регулиране на основните условия за предоставяне на информационни и комуникационни услуги“ (Informations-und Kommunikationsdienste-Gesetz-1997)¹². В изпълнение на този закон е издадено Постановление за цифровите подписи от 8 октомври 1997 г.¹³

В Закона се акцентира върху създаването на инфраструктурата на цифровите подписи, а не на признаването на юридическа сила на договорите в електронна форма. Отсъстват специфични положения, отнасящи се до действителността и сферата на използване на цифровите подписи в електронните сделки. В мнозинството норми се съдържат технически изисквания, на които трябва да съответстват сертифициращите органи, за да получат те лиценз. Тъй като законът не признава официално и не гарантира юридическа сила на електронните документи, равна на тези върху хар-

¹¹ http://www.kuner.com/data/sig/gov-digsig_recognition.html.

¹² <http://www.iid.de/rahmen/inkdgeb.html>.

¹³ <http://www.iid.de/inkdg/gesetz/sigve.html>.

тиен носител, възникват проблеми във връзка с хармонизиране на законодателството.

Първо, отсъствието на официално законодателно признаване на електронните документи води до необходимостта от въвеждане на допълнителни регулиращи механизми за отношенията, обхващащи сделките.

На второ място, раздели 14-и и 15-и от закона установяват изисквания към чуждестранните сертифициращи органи за стандартите за цифрови подписи. Цифровите подписи, създадени от органи на друга държава – членка на ЕС, могат да бъдат признати само в случай, ако те са в състояние да продемонстрират същата степен на безопасност. Как това може да се демонстрира – не е съвсем ясно, но са необходими подходящи условия за тестване и регулиращ режим. За държавите, които не са членки на ЕС, цифровите подписи могат да се признаят само при наличие на международни или междуправителствени споразумения.

Законодателната инициатива от 1997 г. се отличава в значителна степен от принципите, установени в Директива 1999/93. Затова след нейното приемане правителството на Германия разработва ново предложение за Закон за цифровите подписи от 16 август 2000 г., приет от Бундестага на 9 март 2001 г. и влязъл в сила на 21 май 2001 г. (Signaturgesetz – Sig G)¹⁴. Sig G не поставя знак на равенство между електронния и собственоръчния подпис. Единственото, което по определение е признато на електронния подпис, е, че той се признава като доказателство за това, че е сключена сделка в електронна форма. Първата част от закона формулира целите на акта: формиране на основите за електронните подписи. Въпреки че новите формулировки съответстват в по-голяма степен на тези от директивата, отколкото в предшестващия закон, те продължават да се отнасят по-скоро до инфраструктурата на цифровите подписи.

Новият и усъвършенстван Sig G в определена степен смекчава позицията на Германия по отношение на електронния подпис, но не постига целите за създаване на ефективно законодателство, отнасящо се до законно признаване на договора в електронна форма.

На 13 март 2000 г. *френското правителство* приема закон, внасящ изменения в глава VI на Гражданския кодекс¹⁵.

Основното, направено с тези изменения, е създаване на общи правила, позволяващи приравняване на юридическата сила на електронните документи и подписи със собственоръчната форма във всички сфери на правоотношенията.

Член 1316 ГК признава качеството на доказателства на букви, цифри или на всеки друг знак или символ, значението на който може да бъде изяснено, независимо от начина на създаване и предаване. За по-голяма определеност член 1316–1 ГК определя условията за допустимостта на доказателствата в електронна форма – да

¹⁴ Federal Republic of Germany, „Signature Law Passes Bundesrat and Can Take Effect Without Delay“, (marth 2001), Bundesregierung Background Information – Germany in the Global Economy. Fr 2001/03/09; <http://www.iid.de/inkdg/eval/viB2Referentenentwurfenglisch.pdf>

¹⁵ http://www.legifrance.gouv.fr/citoyen/jorf_nor.ow?numjo=JUSX9900020L.

може с достатъчна увереност да се определи лицето, от което изхождат данните, и начинът за създаването им да гарантира тяхната цялостност. Спазването на принципа за функционална еквивалентност е по-либерално, отколкото в немското законодателство, където се признава юридическа сила само на определен вид електронни подписи. Член 1316–2 ГК предписва, че в случай на възникнали различия в съдържанието на електронно и хартиено копие съдът определя кое от тях има по-голяма доказателствена сила, основавайки се на проучване на всички обстоятелства и без да се взима предвид използваният носител. ГК гарантира, че електронните документи имат юридическа сила и доказателствена стойност в съда, независимо от технологическата природа на самия документ и свързания с него електронен подпис.

Изискванията към подписите са определени в член 1316–4 ГК. Предвидено е, че електронният подпис може да удовлетвори изискванията, предявявани към имащите юридическа сила документи, в случай, че той дава сведения за лицето, създаващо подписа, и потвърждава съгласието на страните да извършат някакви действия. Електронният подпис е определен като: надеждно средство за идентификация, гарантиращо собствената връзка с породеното действие.

По-нататък се посочва, че „надеждните средства за идентификация“ и „гарантирането на връзката“ са определени в Декрет за електронния подпис (*decret en Conseil d'Etat*), който е приет на 30 март 2001 г.¹⁶

Положенията в ГК са неутрални относно технологиите при създаването на електронния подпис. Декретът съдържа по-подробни изисквания. В частност той повтаря определението за електронен подпис, дадено в член 1316–4 ГК, но добавя нов вид електронен подпис – защитения, който трябва да бъде създаван със средства, намиращи се изключително под контрола на подписващото лице, и да гарантира, че всяко изменение, внесено в документа след неговото подписване, е невъзможно или ако е станало, то ще е известно на подписващия. В този случай се изисква издаването на сертификат на електронния подпис от независим сертифициращ орган. Така степента на безопасност и надеждност е изведена до степен, която съответства на технологията на цифровите подписи.

Важно е да се отбележи, че другите технологии и средства за обработка на документи не се изключват. Съгласно член 2 на декрета съществува презумпция за надеждност на подписа в случай, когато той е проверен с помощта на „квалифициран електронен сертификат“ – определение, което прилича на даденото в немския Sig G. Затова трябва да се отбележи, че само технологията на цифровия подпис засега удовлетворява изискванията на декрета. Други способности за подписване не се изключват при условие, че те могат да гарантират същата степен на безопасност и използват услуги на независими сертифициращи органи, издаващи квалифицирани сертификати.

¹⁶ Decret no. 2001–272 du 30 Mars 2001 pris pour l'application de l'article 1316–4 du code civil et relatif a la signature electronique.

http://www.legifrance.gouv.fr/html/frame_lois_reglt.htm.

В този аспект може да се каже, че позицията на Франция е по-либерална от положенията в Директива 1999/93/ЕС, доколкото тя признава юридическа сила на електронните документи, без да прави връзка с конкретни технологични средства.

Въпреки това обаче правилата и изискванията към електронните подписи се удовлетворяват все още единствено от технологията на цифровите подписи.

Декретът установява, че сертифициращите органи на държавите, които не са членки на ЕС, се признават от френския закон, ако те отговарят на изискванията на директивата за електронните подписи. Така докато в Германия решението, че електронният документ, а в частност електронният подпис, е самостоятелна сфера на дейност в областта на телекомуникациите и е поставена под изключителния контрол на държавата, то във Франция свободният подход към регулирането на електронния документооборот се проявява в предоставената на страните свобода за избора на технология при осъществяване на дейността им посредством електронната мрежа.

На 25 май 2000 г. във *Великобритания* влиза в сила Законът за електронните комуникации (Electronic Communication Act 2000)¹⁷.

По своите положения този акт стои между законодателните актове на Германия и Франция. Той разширява рамките на законодателно признаване на електронните подписи, които съответстват на определени общи критерии, както и критерия за функционална еквивалентност.

Законът не изисква сертификация на подписите. Опростен е и механизмът на сертифициране – конкретен електронен подпис се признава за сертифициран, ако което и да е лице (независимо до или след предаването на информацията) потвърди, че подписът, механизмът за неговото създаване, предаването или потвърждаването са достатъчно средство за проверка на автентичността и целостта на информацията. Съответно от авторизиращото лице трябва да бъде предвидена отговорността за възможните неблагоприятни последици.

Законът за електронните комуникации, предвид спецификата на правната система, не подхожда глобално към регулиране на въпросите, свързани с използването на електронния подпис. Той единствено създава гаранция за това, че документите, подписани с електронен подпис, ще се приемат в съда. В закона се дава определение на понятието „електронен подпис“ (electronic signature), като не се прави разграничение между обикновен и сигурен електронен подпис. Той е определен като изявление в електронна форма:

- включено или логически свързано с дадена електронна комуникация или електронни данни;
- инкорпорирано или асоциирано с цел да бъде използвано за установяване на автентичността или ненакърнеността на комуникацията и данните или и на двете.

Законът го доразвива, като дава определение и за автентификация на комуникацията или данните (authenticity of communication or data) – това е означение:

- дали определена комуникация или данни произлизат от определено лице, или от друг източник;

¹⁷ <http://www.legislation.hmso.gov.uk/acts/acts2000/20000007.htm>.

- дали правилно са означени датата и времето;
- дали са предназначени да имат правно действие.

Във всеки отделен случай съдът решава дали електронният подпис е бил коректно използван и каква доказателствена стойност трябва да има спрямо други доказателства. Такова законодателно решение е характерно за страните от Common Law, където е ограничена намесата на държавата в отношенията от частен характер. Тази позиция разчита на активната роля на прецедента.

Всички останали въпроси (законодателно нерешени) са отнесени към компетенциите на Кабинета на министрите като възприет метод, който ще се използва при по-нататъшното регулиране използването на електронния подпис. Законът изисква реализацията на тези правомощия на министъра да бъде потвърдена или отхвърлена от двете камари на английския парламент.

Друга страна от Общото право – САЩ, изглежда, е била с повече шансове за това, че въпросите, свързани с електронната търговия и в частност с електронния подпис ще бъдат регулирани от практиката и няма да се налага създаването на специален акт, още повече на федерално равнище. В своята книга „Движение към промени: законодателство за електронните подписи като средство за развитие на електронната търговия“ („Moving with change: Electronic signature legislation as a vehicle for advancing e-commerce“)¹⁸ американските юристи Томас Смединхоф (T. Smedinghoff) и Рут Хил Бро (Ruth Hill Bro) привеждат примери за това, че новите технологии по принцип са се възприемали в практиката. Например писмената форма последователно е била призната за телеграфните съобщения, както и за телексите (Howley v. Whipple, 48 N. H. 487/1869). Но за електронните документи това не става.

Трябва да се отбележи, че се установява тенденция измененията в правото, свързани с необходимостта от отчитане на достиженията на прогреса, да не могат да се налагат изключително от прецедента. Практиката е изключително противоречива, когато става въпрос за нещо ново. Нормата, съществуваща във формата на статут, изключва спора, докато нормата във формата на прецедент го предполага.

Всичко това предопределя необходимостта от обширна законодателна работа в областта на използването и признаването на електронния подпис както в отделните щати, така и на федерално равнище.

Законодателството на щата Юта е първото в света, което урежда електронната търговия чрез използване на цифров подпис. Законът за цифровия подпис на щата (Utah Digital Signature Act) е приет на 27 февруари 1995 г. и е в сила от 1 май с. г.¹⁹

На федерално равнище са приети два документа: Закон-модел за електронните сделки (Uniform Electronic Transactions Act. 1999 – UETA) и Закон за използването на електронните подписи в международната и вътрешната търговия (Electronic Signatures in Global and National Commerce Act. 2000 – E-sign Act)²⁰.

¹⁸ The John Marshall Journal of Computer and Information Law, vol. XVII, №3 Spring 1999. at 723.

¹⁹ <http://www.mbc.com/ecommerce/legis/utah.html>.

²⁰ http://www.law.upenn.edu/bll/ule/ule_final.html.

Вторият не отделя особено внимание на техническата страна на въпроса за електронния подпис. Определението за електронен подпис обхваща фактически всеки начин за подписване (електронен цифров подпис, отпечатък от палеца, сканирана ретина на око, образец на гласа), главното е – намерението на лицето, извършващо подписа, да подпише документа в смисъла, в който това се прави в книжния документооборот. Няма изискване за сертификация на подписа.

Съгласно UETA електронните документи и електронните подписи имат признато юридическо значение, аналогично на хартиените документи („формата на представяне на договора – електронна или на хартия – сама по себе си не носи различия в неговото юридическо признаване“).

Актът за използването на електронния подпис в международната и вътрешната търговия повтаря правилото за равното признаване на електронния и хартиения подпис, на електронния и хартиения документ. Разгледани са и някои специални случаи на използване на електронни подписи. Например електронният подпис може да бъде нотариално заверен (също по електронен път).

Федералното законодателство създава единно правно пространство за електронна търговия на територията на САЩ, премахва препятствията за развитие на електронната търговия както на вътрешния, така и на международния пазар. Това става възможно благодарение на диспозитивния подход при регулирането на използването на електронния подпис и, на второ място – на строгата унификация на нормите както на равнище „федерация – щати“, така и „федерални норми – международни закони“.

IV

Анализът на законодателната материя на двете нива (международно и национално) показва, че намеренията за уеднаквяване на законодателството и изграждането на единни правила относно електронния документооборот, включително електронния подпис, не довеждат до създаването на еднакво национално законодателство, в това число и по отношение на същността на електронния подпис. Всяка страна подхожда самостоятелно към проблема, в зависимост от националните правни традиции и степента на икономическа стабилност.

На първо място, е необходимо да се отбележи, че липсва единна терминологична интерпретация на понятието „ електронен подпис“. Както бе отбелязано в началото на настоящата статия, техническите и правните характеристики на електронния подпис са взаимно свързани. Тази тяхна особеност предполага разликата в използваните термини, с които се идентифицира електронният подпис от съответното законодателство с оглед технологията на създаването му.

По принцип при по-свободните режими на регламентация (Великобритания, Испания, Чехия) се употребява терминът „електронен подпис“ (electronic signature)

като обединяващо понятие за автентифициране на електронен документ. Въз основа на допълнителни критерии (като цяло идентични) се диференцират отделни видове подписи – осигурен, усъвършенстван, гарантиран, универсален – в зависимост от подхода на конкретния законодател.

Друго използвано понятие е „електронен цифров подпис“ (electronic digital signature) или само „цифров подпис“ (digital signature) – обикновено когато законът не допуска свободно договаряне между страните на метода на автентификация (или по-точно не му придава правно действие), а го обвързва с конкретна технология за създаване (Германия).

Смятаме, че „електронен подпис“ и „цифров подпис“ не са различни понятия. Липсва основание те да изразяват отделни видове електронни подписи. Несъответствията в използваните термини е необходимо да бъдат преодолени, тъй като те внасят затруднения в отношенията, които обикновено имат трансграничен характер.

Уместно е възприемането на единен терминологичен режим с идентично използване на понятието „електронен подпис“ и индивидуализиране на отделните видове чрез допълнителни квалификации (подход, възприет в Директива 1999/93/ЕС).

В страните от Общото право (Англия) е характерен подходът на ограничена намеса на държавата във взаимоотношенията от частен характер, докато за страните с нормативистки силни традиции (Германия) намесата на държавата е значителна. Това определя различния подход към използването на електронните подписи. За Германия например това е самостоятелна област на телекомуникациите, докато за Франция е сфера на свободен избор на технология на електронния документооборот при осъществяване на търговията в други видове дейности.

Причина за различията е и липсата на ефективно действащо законодателство, анализът на което би довел до по-голямо сближаване на националните системи като цяло. Недостатъците и липсата на гъвкавост на европейските стандарти за електронните подписи не водят (на национално равнище) до правното регулиране на техния оборот, а до изграждането на инфраструктурите на електронните подписи. Поради това в повечето закони по-голяма част заема правната регламентация на електронните подписи.

От друга страна, законодателството създава широки правни възможности на изпълнителната власт за въздействие върху тази област на икономическия живот, което е постоянен източник на създаване на различия, а не на унификация на нормите.

Въпреки различията обаче все повече държави правят стъпки към законодателно уреждане на проблемите, свързани с регулиране обмена на данни по електронен път.

Законодателната работа трябва да върви към изграждане на единен правов режим и процедури за сигурност, отчитайки търговската целесъобразност, целите на съответните процедури и обстоятелствата от търговски характер към момента на тяхното използване.

ТЕМА НА ДЕНЯ

Димитър Костов

ВОЙНАТА В ИРАК И МЕЖДУНАРОДНИЯТ ПРАВОВ РЕД

Създаването на ООН е безспорно един от най-забележителните резултати от Втората световна война. Главният инициатор за това беше президентът Рузвелт. Организацията олицетворява надеждите и възжеланията на изстрадалите народи за следвоенното демократично устройство на света, за изграждане на система за колективна сигурност, за недопускане на нов световен катаклизъм.

В своя път от Сан Франциско до днес Организацията на обединените нации премина през различни периоди. Замислена като главен инструмент за поддържане на международния мир и за развитие на сътрудничеството между държавите във всички области, тя дълго време беше доста далеч от тази си мисия.

Краят на „студената война“ откри нов период в развитието на ООН. За първи път се създадоха условия тя да се доближи плътно до онзи образ, роля и функции, които бяха начертани от отците основатели. По време на агресията на Ирак срещу Кувейт през 1990 г. влезе в действие принципът на единодействието на великите сили – постоянни членки на Съвета за сигурност. По същото време се появи и доктрината за „нов световен ред“, лансирана от президента Буш (старши) в речта му от 1 септември 1990 г. пред Конгреса на САЩ. В нея се предлагаше уреждането на международните конфликти да става при първостепенната роля на ООН, в съответствие с нейния устав.

Доктрината за „нов световен ред“ бе горещо подкрепена от огромното мнозинство от държавите-членки, които видяха в нея залог за установяване на един мощен и справедлив свят при първенстващата роля на Обединените нации. Ирак изпадна в пълна изолация и бе принуден да се изтегли от Кувейт.

За съжаление твърде скоро стана ясно, че идеята за „нов световен ред“ при засилена роля на ООН не е била нищо друго, освен пропагандно покритие на военните действия на САЩ в един район на техни жизнени интереси. Твърде скоро тя бе забравена. В самите САЩ престанаха да говорят за нея.

Независимо от това след 1990 г. ООН преживя едно възраждане и изигра решаваща роля за приключването на поредица от стари конфликти. Това стана възможно благодарение на взаимодействието между страните – постоянни членки на Съвета за

сигурност, и подкрепата на мнозинството от останалите държави. Да припомним само някои от тях: Афганистан, Намибия, Западна Сахара, Камбоджа и др. Разшири се неимоверно дейността на организацията по поддържането на мира (операциите „сини каски“), които от три на брой достигнаха до осемнадесет. Въведена бе една по същество нова дейност по опазването на мира – превантивната дипломация.

С всичките си недостатъци и несъвършенства, ООН заемаше през 90-те години централно място в световната политическа инфраструктура. Нейните решения бяха носители на значителна морална и интелектуална сила. Това бе най-добре формулирано от постоянния представител на САЩ в ООН през този период г-жа Джийн Къркпатрик в доклада ѝ до Конгреса на САЩ: „Кумулативният ефект на решенията на органите на ООН влияе на мненията по цял свят за това какво е законно, какво е приемливо, кой върши беззакония и кой – репресии, кой е имал успех и кой – не, кой е способен или неспособен да защити себе си и своите приятели в световното тяло.“

Това положително развитие бе прекъснато с едностранната намеса на САЩ и НАТО в бивша Югославия, без резолюция на Съвета за сигурност. Очевидно в края на 90-те год., когато САЩ останаха единствената суперсила, съществуващият международноправен ред вече не отговаряше на техните интереси. Симптоматична в това отношение е статията на Майкъл Гленън, професор по право в Калифорнийския университет и бивш юридически съветник на Сенатската комисия по външните отношения, озаглавена „Новият интервенционизъм – стремеж към търсене на справедливо международно право“ (сп. *Foreign Affairs*, май-юни 1990 г., с. 2–7).

Според автора в края на XX век международният консенсус за ненамеса във вътрешните работи на друга страна вече не съществувал. Кризата в Косово е показала новото желание на САЩ да правят каквото смятат за правилно, независимо от международното право, независимо от ООН и нейния устав. Същевременно той признава, че „заместването на действащата система с набор от мъгляви, формулирани *ad hoc* (за случая) принципи може да бъде опасно и да има непредвидими последици“. Гленън допуска като безспорна само намесата в случай на извършен геноцид и смята, че „интервенцията под претекст да се свали дадено правителство само защото неговата политическа и икономическа философия е неприемлива за някои държави продължава да е забранена“. От друга страна, авторът не изключва възможността „новият интервенционистки режим“ да започне да се прилага, без да е налице функционираща международна система. „Ако силата се използва за прилагане на международна законност – твърди той – правото ще я следва.“

Интересно каква ще е тази „международна законност“, която няма да съответства на действащото право!

За съжаление тезите за „новия интервенционизъм“ не се оказаха разсъждения на кабинетен професор. Те намериха още по-силно потвърждение в действията на САЩ, Великобритания и подкрепящите ги държави срещу Ирак.

Международен отзвук на войната. Войната на САЩ и Англия срещу Ирак предизвика бурна реакция сред юристите международници в целия свят. В огромното си

мнозинство те осъдиха тези действия като нарушения на основни принципи и норми на Устава на ООН и международното право. Ето някои примери:

– две групи юристи в САЩ – Комитет по ядрената политика и Правна фондация на западните страни, заедно с Международната асоциация на юристите против ядрените оръжия подкрепиха открито писмо, подписано от 31 канадски професори по международно право, в което атаката срещу Ирак се квалифицира като „фундаментално нарушение на международното право, което сериозно заплашва интегритета на международния правов ред, установен в края на Втората световна война. Тези действия просто ни връщат към международен ред, основан на имперската амбиция и грубата сила“;

– Центърът за икономически и социални права със седалище в Ню Йорк, който е акредитиран към ООН и се подкрепя от Фондацията на Форд и други фондации, излезе с доклад, озаглавен „Войната в Ирак е недвусмислено незаконна“. Докладът отхвърля опитите на САЩ, Великобритания и Австралия да заобиколят Съвета за сигурност на ООН и да търсят правно основание в предишни резолюции. Професор Томас Франк, известен авторитет по употребата на сила, заяви, че позоваването на стари резолюции, за да се подкрепи военната акция днес, „е абсолютна подигравка с цялата система на международното право“. Директорът на центъра Роджър Норманд, който неотдавна се върна от мисия за установяване на факти в Ирак, заяви: „Тази война нарушава всеки правен принцип, регулиращ употребата на сила, тя има много малко общо с разоръжаването, демокрацията, човешките права и дори със Саддам Хюсеин и твърде много общо с петрола и властта“;

– професор Филип Алстон, шеф на катедра в Нюйоркския университет, твърди, че войната „отваря вратите за всяка страна да вземе закона в свои ръце и да приеме превантивна военна атака, без да се съобразява с всеобщо задължителните ограничения“;

– президентът на Центъра за конституционни права Майкъл Ратнър заяви, че неговият център работи с други подобни групи в САЩ, Великобритания и Австралия, за да предупредат лидерите, че те ще бъдат лично отговорни за всяко военно престъпление;

– професор Николас Грийф от Университета в Бурнемаут се позовава на чл. 6 от Нюрнбергската харта от 1945 г., според който престъпленията против мира включват планирането, подготовката, започването на война. Това води до лична отговорност на Буш и Блеър. Той признава, че не е вероятно това да се случи, но самото навлизане в територията на Нюрнберг фокусира умовете на хората.

Особено силна е реакцията във Великобритания:

– авторитетна група юристи от Лондон подготвиха подробно проучване относно употребата на сила срещу Ирак по поръчка на организацията „Пийсрайтс“. Това са Рабиндър Сингх, Алисън Макдоналд, Матрикс Чембърс. В проучването се разглеждат всички аргументи на апологетите на войната. Заключение е, че според международното право употребата на сила срещу Ирак не може да бъде оправдана, освен ако: първо, Ирак извърши пряка атака срещу Великобритания или някой от нейните съюз-

ници и той е помолил за помощ; второ, атаката на Ирак срещу Великобритания е предстояща и неизбежна и не би могла да бъде предотвратена по друг начин освен със сила; и трето, Съветът за сигурност на ООН е оторизирал употребата на сила по ясен и недвусмислен начин.

И тъй като нито едно от горните условия не е налице, крайното заключение на групата юристи е, че понастоящем Великобритания според международното право не може да употребява сила срещу Ирак;

– Ричард Нортън – Тейлър във в. „Гардиън“ от 14 март 2003 г. пише: „Военната акция против Ирак според съществуващите резолюции е незаконна въпреки противните твърдения на министрите – това е почти единодушното мнение на юристите международници. В този дух се изказаха Лорд Арчър, бивш главен прокурор, Воган Лоуи, професор по международно публично право, професор Шарлот Килроу, Марк Литман, Дейвид Хауърд от Кеймбридж и мн. др.

Разбира се, както и трябваше да се очаква, винаги се намират отделни юристи, които са свързани с управляващите и пренебрегвайки професионалната си съвест, се мъчат да оправдаят военните действия. Така например, проф. Ан-Мари Слотър от университета в Пристън, която е и председател на Американската асоциация за международно право, твърди, че макар военните действия на Вашингтон да са „технически незаконни“ без решение на Съвета за сигурност, все пак те биха могли да бъдат легитимирани на основата на прецедента в Сърбия. Учудващо тук е, че с предишно грубо нарушение на международното право се обосновава ново нарушение. Все пак професор Слотър поставя условия, за да се „получи“ необходимата легитимност: 1) Вашингтон може да получи одобрението на ООН, ако открие „неопровержими доказателства“, че Ирак притежава оръжия за масово поразяване, което изисква САЩ и Великобритания наистина да дадат доказателства за своите твърдения; 2) Но даже и без тези доказателства атаката ще бъде оправдана, ако иракският народ приветства нахлуването и съюзниците се обърнат незабавно към ООН за помощ по възстановяването на Ирак.

По повод на услужливите юристи е уместно да припомним един разговор между Робин Кук, бивш министър на външните работи на Великобритания, и Мадлин Олбрайт, бивш държавен секретар на САЩ по време на войната в Югославия. Кук споделя на Олбрайт, че английските юристи изпитвали затруднения да подкрепят военните действия, на което Олбрайт отговаря: „Сменете юристите!“

За отношението на американските администрации към международното право може да се съди и от друг факт. Представители на английската Камара на общините, на които било възложено да проучат позицията на САЩ по повод употребата на сила срещу Ирак, докладвали следното: „Впечатлението, което получихме от тези, с които обсъждахме въпроса, бе, че вместо първо да установят дали военната акция би била законна, САЩ първо ще действат и след това ще защитават ретроспективно действията си, като използват международното право, ако това е възможно.“ Този подход според доктор Гери Симсън от Лондън Скул ъф Икономикс издава типично американски подход на правене на политика. Съответствието на външнополитическите дейст-

вия с принципите и нормите на международното право, изглежда, не е първостепенна грижа на американските политици, които вземат решенията за военни действия. Макар че администрацията на САЩ положи не малко дипломатически усилия, за да получи подкрепата на Съвета за сигурност за своите планове по отношение на Ирак (главно по настояване на Великобритания), фактът, че успоредно с това беше извършено придвижване и разполагане на огромни военни формирования и техника в района на Персийския залив показва, че решението за войната е взето предварително, независимо от изхода на преговорите в ООН.

За правото на индивидуална и колективна самоотбрана. В стремежа си да придадат законност на своите действия управляващите в САЩ и Великобритания използваха различни аргументи, които в процеса на дипломатическата борба се меняха и умножаваха. Един от тях е правото на тези страни на индивидуална и колективна самоотбрана. Това се прави в контекста на терористичния акт от 11 септември 2001 г., като се предполага, че Ирак е свързан по някакъв начин с този акт. Другият елемент е предположението, че Ирак притежава оръжия за масово поразяване, които би могъл да използва срещу двете страни.

От фактическа страна е ясно, че не е установена никаква връзка на Ирак с предполагаемия извършител на терористичния акт от 11 септември 2001 г. Не бяха представени и достоверни доказателства за притежаването на оръжия за масово поразяване от Ирак. При това беше прекъсната мисията на инспекторите на ООН точно в момента, когато тя започваше да дава резултати. Нито САЩ, нито Великобритания успяха да представят в Съвета за сигурност каквото и да е доказателство за своята теза. Следва да се има предвид, че в случая доказването трябва да пада върху държавата, която твърди, че е налице такава заплаха, а не върху обвинената държава. В международното право е твърдо установено, включително и от практиката на Международния съд в Хага („делото Никарагуа“), че използването на въоръжена сила в упражняване правото на самоотбрана може да бъде оправдано само когато: 1) е налице въоръжено нападение срещу територията на дадена държава; 2) има срочна необходимост от защитна акция срещу такова нападение; 3) няма друга практическа алтернатива за действие в самоотбрана; 4) предприетото действие като самоотбрана е ограничено – само доколкото е необходимо, за да се спре нападението (принципът на пропорционалността).

Пак във връзка с „делото Никарагуа“ Международният съд се произнесе и по въпроса за колективната самоотбрана. Основно изискване е държавата, която е обект на въоръжено нападение, да заяви, че е жертва на такова нападение. Но в обичайното международно право няма правило, се казва в решението на Международния съд, което да разрешава на дадена държава да използва правото на колективна самоотбрана на основата на собствена оценка на положението.

Доктрината за превантивната война или изпреварваща самоотбрана. Съединените щати заявиха, че ще употребят сила срещу Ирак с цел да унищожат запасите му от ядрено, химическо и биологическо и други оръжия за масово поразяване и да сменят правителството. Тези действия според тях са оправдани с правото на

изпреварващ удар при самоотбрана срещу евентуална атака и на базата на резолюциите на Съвета за сигурност относно Ирак. Съществува ли такава възможност в международното право?

Действително чл. 51 от Устава на ООН не дава отговор на този въпрос. В доктрината са изказани мнения, че в днешното състояние на въоръженията, когато опасността от нападение се измерва в минути, би могло да се допусне превантивен удар. Всичко обаче зависи от сериозността на заплахата и доколко превантивната акция е действително необходима. Тук изискванията за необходимост и пропорционалност са абсолютно задължителни (в този смисъл вж. Опенхайм, Девето издание, с. 41–42).

Практиката на държавите в тази насока е противоречива. Но преобладава мнението, че изпреварваща самоотбрана е незаконна. Особено красноречив е примерът с международната реакция на бомбената атака на Израел над иракския ядрен реактор през 1991 г. Това действие беше мотивирано с необходимостта от изпреварваща самоотбрана. При обсъждането на този въпрос в Съвета за сигурност САЩ бяха единствената държава, която, макар и не изрично, подкрепи израелската концепция за самоотбрана. При гласуването на резолюция 487 от 1991 г., осъждаща Израел, обаче САЩ гласуваха „за“, мотивирайки се с това, че Израел „не е изчерпал мирните средства за уреждане на спорния въпрос“. Останалите членове на Съвета за сигурност строго осъдиха атаката на Израел като грубо нарушение на устава и нормите на международното право.

Особен интерес представлява позицията на Великобритания, която осъди недвусмислено израелската атака, като отбеляза, че тя не е акт на самоотбрана, нито принудителна мярка на самозащита. Тук заслужава да припомним и решението на Нюрнбергския съд от 1946 г., който отхвърли аргумента на Германия за необходимостта от превантивна атака срещу нейните съседи и обяви превантивната война за престъпление срещу мира.

Може ли употребата на сила срещу Ирак да се основава на резолюциите на Съвета за сигурност на ООН? Британският външен министър Джек Струо заяви на 20 март т. г., че „всяко нещо, което ние правим, е в изпълнение на резолюция № 1441 на Съвета за сигурност на ООН, с която през ноември миналата година Съветът заплаши Саддам Хюсеин със „сериозни последици“, ако той не се възползва от последната възможност да се откаже от оръжията за масово поразяване. Ние изпълняваме тази резолюция.“ Юридическият съветник на Белия дом Алберто Гонзалес и неговите британски колеги заключиха, че резолюция № 1441 дава правното основание, от което Вашингтон се нуждае за войната. Това твърдение бе отхвърлено в Съвета за сигурност от Франция, Русия и други членове. Те изтъкнаха, че когато Съветът е взимал решение за употреба на сила (а това са пет случая през последните 8 години – Ирак, 1991 г., Руанда, Босна, Сомалия и Хаити), винаги е употребявал формулировката „всички необходими средства“. Вашингтон и Лондон възразяват, че резолюция № 1441 включва в преамбюла си позоваване на резолюция № 678 от 1990 г. и по този начин възкресява правното основание за употреба на сила днес. Същият аргумент

се използва и от нашето Министерство на външните работи, за да се обоснове подкрепата ни за войната в Ирак.

Подобно твърдение се отхвърля от мнозинството международноправници. Резолюция № 678 разрешава употребата на сила, като фиксира целта, която трябва да се постигне, а именно възстановяване суверенитета на Кувейт. Тя е последвана от резолюция № 687, с която се установява примирието и се възлагат задължения на Ирак. Но съгласно чл. 42 от Устава на ООН само Съветът за сигурност може да реши как да се осигури изпълнението на тази резолюция.

Ако се следва абсурдната логика на Вашингтон и Лондон, на някого може да му хрумне да използва резолюциите на СС за употреба на сила в Корея през 1950 г., за да „възкреси“ правното основание за възобновяване на военни действия срещу КНДР.

Концепцията за „новия интервенционизъм“ не може да не хвърли в смут юристите. И не само тях. Възникват много тревожни въпроси: щом се създава прецедент за едностранен отказ от тържествено поети договорни задължения, няма ли други държави да последват този пример и в света да настане хаос и произвол? Каква ще е съдбата на изградената стъпка по стъпка в течение на векове – от времето на Хуго Гроций до наши дни, стройна система от общоприети принципи и норми за поведение на държавите и преди всичко на принципа „*Pacta sunt servanda*“? Изграждането на „нова система за сигурност“ не трябва ли да е колективно дело на всички държави? И още много въпроси, на които бъдещето трябва да даде отговор, но при всички случаи при активната роля на Обединените нации.

ЕЗИКОВА КУЛТУРА НА ЮРИСТА

Професор Нено Неновски

ЕЗИКОВИ ТРЕВОГИ

*Посвещавам на професор Борис Спасов –
радетел за добър български език на юристите*

През последните години в езиковата практика се забелязват хаотични процеси, сло-воупотребата (писмена и устна) не държи сметка за граматически правила, чуждици-те настъпват с увеличаваща се скорост. За всичко това има много причини, предим-но социални – и вътрешни, и международни. Ще отбележа само принизената работа в това отношение на училището и липсата на грижа за езика на различните средства за масово осведомяване.

Преди доста години се бях заловил да изнасям цикъл от радиобеседи за най-видните представители на политическата и правната мисъл в историята. Спомням си как редакторката, която ръководеше записите, ме прекъсваше, като ме заставяше да повтаря правилно една или друга дума. Оттогава помня, че едно е да произнесеш учен, друго – учён, тъй като не винаги учёният е учён. И сега си спомням с благодарност за редакторките в издателство „Наука и изкуство“ и особено в издателството на БАН, които четяха и редактираха предварително ръкописите и след това съгласуваха бележките си с авторите. (Някои сега искат да ни внушат, че това е било цензура. Не, това беше грижа за качеството на публикуваното. Цензурата, доколкото я имаше, се осъществяваше по други пътища.) Оттогава ми е останало, че не трябва да употребявам израза „в тази връзка“, че трябва да ограничавам използването на думите „охра-на“, „изхождам от“, „обезпечавам“, „указвам“, „база“ и др. под. Кой се интересува днес от такива „дреболии“. „Медии“ – много, издатели и издателства – много – бър-зат да произведат нещо, да задоволят „пазара“, да спечелят. Тези дни прочетох, че в новоизлязла книга на изтъкнат български писател текстът е без пълен член...

За юристите обикновено се казва, че са известни с точния си език, с изискана-та си фраза. Но има и мнения, че се изразяват с „усукана“ фразеология, с канцелар-ски и бюрократичен език. Срещу това те възразяват, че съществува специален „юри-дически“ език, който не е достояние на всекиго. През последните години имам въз-можност да слушам с часове изказвания и слова на юристи, да чета купчини от

законопроекти, а от време на време (!) – и някоя юридическа книга. Установявам, че нежелателните езикови явления, за които стана дума, набират сила и сред многочислената общност на юристите, откъдето проникват и сред политици и журналисти.

Следващите редове са отглас на много пъти чуто или прочетено. Те нямат друга цел, освен да привлекат вниманието на юристите върху езика и да предизвикат размисъл. Не е думата толкова за юридически понятия и термини, колкото за некоректно използване и от юристите на общоупотребими думи и изрази, което загрозява юридическата реч, затъмнява интелектуалния ореол на юриста.

* * *

Ето думи и изрази, върху точната употреба на които заслужава да помислят някои представители на юридическото „съсловие“ – дейци на науката, практики, експерти в областта на нормотворчеството, администратори. (Подреждам ги по азбучен ред.)

Взаимствам. Понякога казват: „Тази разпоредба е взаимствана от стария закон“, „Уредбата е взаимствана от международни конвенции“, „Той е взаимствал тезата си от...“. Очевидно е, че в подобни случаи не е въпрос за взаимстване, а за заимстване. Тук няма взаимност, защото само едната страна взема, заимства от другата. Така със същата чудна логика някой би назовал като взаимстване и плагиатството...

В тази връзка. Разпространението на този израз („русизъм“) е масово. За извършване на преход от нещо по-общо и принципно към нещо по-частно и специално (и във връзка с току-що казаното) на помощ идва „в тази връзка“. Например: „Налице е значително увеличение на детската престъпност. Това не може да не тревожи цялото общество. *В тази връзка* се налага да усъвършенстваме нормативните актове, които се отнасят до този проблем.“ Изразът, освен че е ненужна чуждица, е некоректен от гледище на българския език. Първо, не е ясно за каква, за коя *връзка* става дума. Това е „тази връзка“, но тя до момента не е назована и си остава нещо неопределено. Второ, „*в тази връзка*“ чисто граматически означава, че се има предвид нещо, което става, съществува и пр. *вътре* във връзката. Вместо да се върви към този абсурден смисъл, трябва да се каже просто и естествено: „Във връзка с това“, т. е. с току-що казаното (написаното), се поставя и въпросът за...

Входирам. Това е може би най-новото изобретение на канцеларския жаргон, появило се в някои служби на Народното събрание. „Връщаме ви законопроекта. Председателят на парламентарната група моли да го *входирате* при вас и тогава да ни го изпратите.“ Да го „входирате“ – в смисъл да го заведете канцеларски, да му дадете входящ номер. Ако се приложи същата езикова логика, ще трябва да може да се говори и за ... „изходиране“, когато се поставя изходящ номер на някакъв документ. Засега това езиково изобретение е само в говора. Ще гледаме дали ще приеме и писмена форма.

Дебат или дебати? В единствено число – „дебат“ – терминът започна да се употребява във Великото народно събрание (1990–1991 г.), особено от един от „бащите“ на новата Конституция. „Дебат“ постепенно стана любим термин на всички

принадлежащи към новия, следдесетоноемврийски политически елит. В този му вид той навлезе и в писанията на публицисти, политолози и др. По-рано ние знаехме думата „дебат^И“, но не и думата „дебат“. Някои езиковеди, и сред тях на първо място проф. Стефан Брезински, положиха много усилия да обяснят и разяснят, че в българския книжовен език думата „дебат“ няма форма за единствено число, че тя, както и думите „ресурси“, „финанси“, „гащи“ и т. н. спада към думите от рода *pluralia tantum* (само в множествено число). Писаха езиковедите, но, изглежда, напразно – „дебат“ шества и се налага. „Политическата класа“ почти не се интересува от езикови норми и това е пример за влиянието на социалния живот върху езика.

Завишавам. Казват: „Да завишим наказателната отговорност“, „Законопроектът предвижда завишени наказания“. Какво е това „завишавам“? Такава дума в речника няма! Както няма и дума „зачитам“, за да се означа началото на някакво четене и прочитане. Има думи „повишавам“ и „увеличавам“ и точно те трябва да се използват в случаи като отбелязаните.

Защита правата. Често срещаме да употребяват двете думи без граматическа връзка помежду им. През последните години темата за правата стана модерна. И юристи, и неюристи тръбят за „защита правата“ на човека. Не казват „защита *на* правата“, за да не се получи повторение на предлога „на“ – защита *на* правата *на* човека. Това води до грозно словосъчетание. Преди много години срещнах в Правния институт на БАН известния наш езиковед, вече покоен, проф. Любомир Андрейчин. Запитах го как да постъпваме, когато в текста се получи натрупване на предлога „на“ в едно изречение. Първо, отговори ми той, не трябва да се боим от предлога „на“. В нашия език почти не съществуват падежи и затова не може да се мине без „на“. Няма нищо нередно, ако предлогът се използва два-три пъти в изречението. Вижте поляците какви струпвания на съгласни имат. Но това е присъщо на езика им. Второ, повтаряне на „на“ може да се избегне чрез други връзки между думите. Вместо „защита *на* правата *на* гражданите *на* България“ може да се каже „защита на правата на българските граждани“. Словосъчетанието „защита правата“ обаче не е издържано от езикова гледна точка.

[Да отбележа в скоби, че има и други изрази, които изискват предлога „на“ и без него те изглеждат „спънати“, с отсечена опашка. Сещам се за изразите „от гледна точка на“, „с оглед на“, „по повод на“. Ала не са малко тези, които забравят за необходимия при тях предлог „на“. Така един председател на парламентарна група в XXXIX Народно събрание се изразява винаги по следния начин: „От гледна точка приватизацията ние предвиждаме...“, „Този въпрос е много важен от гледна точка влизането на България в Европейския съюз.“ В известните ми тълковни речници на българския език посочените изрази се отбелязват именно така: „от гледна точка *на*“ и „с оглед *на*“ (към) нещо.]

История на българската държава и право. Това е не само словосъчетание, но и наименование на научна дисциплина. Не е издържано обаче от езиково гледище и от гледище на науката за държавата и правото. Прилагателното „българската“ (ж. р.) е съгласувано логично със съществителното „държава“ (ж. р.), но не и със съществи-

телното „право“ (ср. р.). Словосъчетанието (и наименованието на научната дисциплина) е може би оправдано, ако приемем, че държавата и правото е едно явление, една субстанция и следователно двете (държавата и правото) са един предмет на научно познание, а от езикова гледна точка са едно-единствено съществително. Това обаче не е така. Държавата и правото, съответно българската държава и българското право, са различни и отделни явления, макар че са свързани помежду си. Не съвпадат те и като предмет на познание.

Наименованието на научната дисциплина бе възприето у нас в началото на 50-те години, като се подражаваше на съветската терминология. В Съветския съюз съществуваше науката (и научната дисциплина в юридическите факултети) „История на съветското государство и права“. Според правилата на руския език това наименование е издържано – и „государство“ и „право“ са думи от среден род. У нас никой не се замисли по въпроса, който поставям сега. Не се замислят и учените и преподавателите по история на българската държава и българското право. Въпросът обаче е сложен: може ли да има единна (еднопредметна) наука „история на българската държава и право“, след като е безспорно, че държавата и правото са две отделни същности? Традиционно у нас е преподавана „история на българското право“. Вече се отказаме от двупредметната (и диспаратна), учебна дисциплина „теория на държавата и правото“. Но историците на правото карат по инерция от миналото (несъзнавана и неоправдана приемственост!), без да изяснят теорията и методологията на предмета на науката, която ги занимава. Всъщност какво разбират те под „история на българската държава“? По какво се отличава тяхната история от историята на историците на България? Но нека спра дотук, защото това вече не са „езикови тревоги“.

Това ме касае. Вместо да кажат или да напишат „засяга ме“, „отнася се“ и др., не са малко юристите, политиците и журналистите, които прибегват до „касае“, „касае се за“, „касае ме“: „Има отпуснато финансиране, което касае работата на 400 служители...“ (изказване на министъра на правосъдието¹), „закононото ограничение касае само осъдените на лишаване от свобода“, „този международен договор не касае разглеждания казус“ и пр. Езиковедите смятат, че недомислената чуждица (от руския език) е наследена като че ли най-напред в юридическата практика². Глагол „касае“, „касаят“ не съществува в българския език. Вместо тези невъзможни форми трябва да се използват българските думи „засягам“, „отнася се до“, „допирам се“, „докосвам се“.

На основата на. Все от разговора с Л. Андрейчин (вж. по-горе при словосъчетанието „защита правата“) съм запомнил, че под влияние на руския език у нас се употребява прекомерно изразът „на основата на“. Знае се, че предлогът „на“ има много значения. Наред с другото той има смисъл и на „върху“, с него се означава основата на нещо. И точно тук има резерви за избягването му, за да не се натрупа той поради употребата му и с друго негово значение, например за означаване на притежание. „*На* обвиняемия се наложи да се брани *на* основата *на* конституционната разпоредба

¹ В. „Труд“, 28 март 2003 г.

² Вж. Ст. Брезински, в. „Дума“, 3 май 1994 г.

на чл. 56 от Конституцията.“ Или: „Правото *на* ищеца трябва да се изясни *на* основата *на* принципа за...“ Тук вместо „на основата“ може да се каже „въз основа“. Поначало е коректно вместо „на основата“ („Той изгради доводите си на основата на концепцията за ...“) да се казва и пише „*върху* основата на...“ Щом нещо се поставя върху друго нещо, то и точният предлог е „върху“.

Обозначавам. Глаголът е от руски произход, който се издава от частичката „об“ пред „означавам“. Юристите го обичат много, забравяйки за българския глагол „означавам“ със смисъл: поставям знак на (за) нещо („означавам“ се среща и в руския език, но повече като остаряла дума). Мислят, че като се изразят с „обозначавам“, речта им звучи по-солидно. По същия начин постъпват и лекарите, когато казват, че болестта се е „обострила“, вместо „се е изострила“.

Оттук нататък или отсега нататък? Напоследък изразът се употребява твърде безразборно от политици и юристи. Застъпва се някаква теза (политическа, юридическа, научна и пр.) и се добавя: „Оттук нататък трябва да се мисли за...“ („да се извърши“ нещо и др. под.). Изразът се употребява коректно, когато с него се означава място, а не време. Когато става дума за време, трябва да се каже „*отсега* нататък“ (в см. занаят). Тази форма не трябва да се абсолютизира – не е беда да се каже „оттук нататък“ с по-общото значение на „от този момент насетне“. Но с това не е препоръчително да се прекалява, като се изоставя първостепенното значение на израза – за място.

Охрана, охранявам. И тази дума е с руски произход. Особено разпространена е сред юристите, в администрацията. Може би в някои случаи да е придобила специален списък и поради това да има своето място за тях. При всяко положение обаче тя не трябва да измества българските думи „защита“, „защитавам“, „защитавам“. За това съм си взел урок от редакторките в издателствата, които преглеждаха ръкописите ми.

Пленарна зала. През последните години стана модерно народни представители и други политици, покрай тях и журналисти, да използват думата нечленувана. „Аз се чувствам чудесно в пленарна зала“ (зам.-председател на парламентарна група), „Не считам, че отсъствието на депутати от зала е функция от отсъствието на Пламен Панайотов от страната“ (зам.-председател на Народното събрание)³. Езиковедите пишаха, че този жаргон е недопустим езиково. Щом става дума за пленарната зала на парламента, думата трябва да се членува, тъй като иначе става неопределена – някоя, коя да е зала. За съжаление подобна езикова практика навлезе и в законодателството. Срещат се законопроекта (не изключвам и действащи закони и други нормативни актове), в които наименованията на точно определени министерства и други ведомства, на национални институции се изписват нечленувано: „В Министерство на правосъдието се води отчет“, „Българска национална телевизия отразява изборната кампания“ и др.

(Любопитно е, че политическият, включително и парламентарният живот в „прехода към демокрация“ се очертава като постоянен замърсител на правилния българ-

³ В. „Труд“, 15 септември 2002 г.

ски език. Дали това не се дължи на незадоволителната езикова култура на българския „политически елит“? Както изглежда, поне в езиково отношение, тук не е налице „елит“. При това „елитът“ в повечето случаи е съставен от юристи...)

Регламентирам. Думата изпълва речта на юристите. Завършилият правото юрист мисли, че тя му служи да се изявява като специалист, който казва нещо, което не е по силите на другите. С този термин си служат не винаги на място и вече възрастни професори по юридически науки, с него кривят езика си политици, администратори, журналисти. Употребяват го в различни съчетания: „Законът регламентира“, „Конституцията регламентира“, „Необходимо е да се регламентира дейността на...“ Веднъж, в открито заседание на Конституционния съд, чух докладчикът по делото да се изразява постоянно по следния начин: „Чл. ... от Конституцията регламентира, че...“ (следва текстът на разпоредбата).

Точният юридически смисъл на термина „регламентирам“ (абстрахирам се от възможния негов по-общ, неюридически смисъл) означава уреждам, нормирам, *конкретно, в подробности, в детайли*. Това е в съответствие с понятието за „регламент“, т. е. правилник, нормативен акт с подзаконов характер. Регламентирането е присъщо на регламентарната власт (*le pouvoir réglementaire*). Ето защо не е изискано да се каже, че законът (акт, уреждащ основни обществени отношения!) регламентира. Още повече, не е допустимо да се придава на конституцията регламентарна функция, като се казва и пише, че „конституцията регламентира“. Регламентирането подобава повече на изпълнителната власт, но не и на законодателната власт, да не говорим за учредителната. Адекватният термин за закона и конституцията е „уреждам“, „нормирам“. Можем да кажем, че с правилник, с наредба и др. под. се осъществява регламентиране, но със закон, още повече, основен (конституция), се дава юридическа уредба, осъществява се правно уреждане на определени обществени отношения. При конституционната нормативност изпълват конституционните принципи, основните начала на правния строй на обществото и никак не върви фразеология, според която „конституцията регламентира“. Освен ако искаме да посочим, че тя се впуска в подробна, регламентарна уредба, с което се отклонява от природата на конституционното нормиране и регулиране.

Давам си сметка, че „агресията“ на термина „регламентирам“ е довела до някои резултати – гражданственост сред юристите получава един широк смисъл на термина „регламентирам“, смисъл на уреждам, нормирам изобщо. Това се наблюдава и при други езици. Например преди три-четири десетилетия в руската юридическа литература терминът „регламентирам“ почти не се срещаше и с него, като с чуждица, понякога се шегуваха, конструираха каламбури. Напоследък обаче го намирам тук-там в руски юридически книги. Като че ли подобно явление има и във френската литература. Въпреки всичко си остава изискването юристът да се придържа към точна употреба на различните термини и понятия и в това отношение към правилна употреба и на термина „регламентирам“.

Следва да или трябва да? В говора на юристите, в писанията им, че и в нормативните актове глаголт „следва“ не само конкурира, но започва и да измества гла-

гола „трябва“. И тази дума идва от руския език (руската юридическа и административно-бюрокраична терминология навлиза у нас още по време на Освобождението и след него). Но в българския език, както отбелязва на едно място и проф. Борис Спасов, тя не звучи по български. Точният ѝ смисъл в българския език е да означава, да изрази нещо, което следва или върви *след* друго нещо. Това е налице както при причинно-следствените връзки (напр. смъртта е следствие на нанесена огнестрелна рана), така и при правно-логическите връзки и зависимости (наказанието следва престъплението).

Масовият юрист (да го наречем така) обаче не се замисля върху тези подробности и блъска във всяко изречение думата „следва“. И ако човек е на някакво събрание или обсъждане, в което участват 20–30 юристи и се заслуша в речта им, ще установи истински порой от „следва“ (както и от „считам“ – вж. по-долу). Със „следва да“ се дава израз на всичко онова, което трябва, налага се, предстои и т. н. да се направи. Думата (глаголът) „трябва“ се изоставя, а тъкмо тя (той) е адекватният термин за изразяване на правно-нормативните зависимости, на правнодължимото, на *Sollen* според класическата терминология на правната философия и правната деонтология. Казаното не изключва възможността вместо „трябва да“ да се каже „необходимо е“, „наложително е“ и др. под., тъй като и те са адекватна езикова форма на дължимото.

За жалост „следва да“ изпълва и съдебните актове – и не само на обикновените съдилища, но и на Конституционния съд (вж. напр. к. д. № 2/2001 г.). Това се обяснява частично със значителния брой на конституционните съдии, идващи от системата на общите съдилища. Да отбележим, че „следва да“ се намести и в две конституционни разпоредби (чл. 22, ал. 1 и чл. 31, ал. 1), колкото са и конституционните разпоредби, в които има „трябва да“ (чл. 53, ал. 5 и § 4).

Случва се. „Какво ще се случи“, „Какво се случва...“ Все нещо се случва или ще се случи, както нещо „все тече“ (вж. по-нататък). Тази изтъркана вече щампа се употребява под път и над път в „политическото пространство“ от парламентаристи, юристи и особено от „медийни“ журналисти“ (напр. по БНТ питат специалните си кореспонденти все по една и съща формула – „Вие сте в Афганистан. Какво се случва там?“ „Какво се случи в Багдад през изминалия ден?“). Министърът по европейските въпроси (юристка) и тя на свой ред (в телевизионно предаване): Решението на ВАС по приватизацията на „Булгартабак“ не предопределя това, което ще се случи занапред... „Случва се“ се употребява без оглед на характера на явлението, събитието, действието и пр., което трябва да се означава, изрази, съобщи и т. н. – дали то е от рода на случайните, или не. Никакви усилия да се потърси друго езиково средство: „става“, „извършва се“, „настъпи“, „има“, „какви са последните новини“ и др. под.

Спастрям. Добре известен е смисълът на тази народна дума: прибирам, запазвам, спестявам. Но в политическата журналистика той понякога бива изопачаван. „Във вторник социалистите обявиха, че ще са готови за управлението до 30 юни. И *спастриха* правителство в сянка. В него преобладават министри и апаратчици от сгро-

молясалото се в края на 1996 г. двегодишно управление на Жан Виденов.⁴ Вероятно авторите на подобни текстове са млади хора, все по-отдалечаващи се от народните говори, но със стремеж да покажат, че ги познават.

Способствам. Ето още една чуждица, предпочитана от юристите пред българските думи. В някои случаи тя е влязла в по-общи правни термини и изрази и затова едва ли е уместно да бъде изгонена изцяло. Но защо трябва да бъде употребявана на всяка крачка – в обикновената, неспециализирана реч на юриста? Срегнах я и в мотивите на законопроект (за изменение и допълнение на Закона за митниците, внесен в Народното събрание в началото на 2003 г.). Съществуват български думи като „спомагам“, „допринасям“ и пр., които не само могат, но и трябва да ни служат в повечето от случаите, в които паризитира чуждицата „способствам“.

С цел... Не само в речта (писмена и устна), но и в нормативните актове се разпространява една форма – нито красива по звучене, нито издържана езиково: „с цел извършване...“, „с цел подпомагане...“, „с цел изравняване...“, „с цел предотвратяване...“ Примерите са от действащи закони и от внесени напоследък в Народното събрание законопроекти. Ако вземем някои от тези примери, между „цел“ и „извършване“, „цел“ и „подпомагане“ и пр. трябва да има граматическа връзка: с цел *да* се изравнят, с цел *да* се предотвратят и пр. Понякога изобщо не се налага да се използва думата „цел“, за да се изрази съответната разпоредба – вместо „с цел извършване на“ може да се каже просто „за извършване на“.

Считам. Този глагол е истинската запазена марка на юристите и покрай тях, доколкото те навлязоха в политическия живот, и на политици, парламентаристи, политически коментатори. „Аз считам“, „ние считаме“, „направлението счита“, „комисията счита...“ Ужасен поток, който просто те смазва, особено ако си на многолюдно събрание или някакво друго сборище на юристи. При това думата „считам“ се изговаря обикновено с някакво натъртване, с което се повишава и подчертава нейното звучене и нейното значение. Използват се и невероятни словосъчетания, като: „Следва да считаме“, „Считам, че законодателят следва да...“. „Считам“ шества и в законодателството. Не привеждам примери, тъй като те са безброй, но изкушението намира и ще дам все пак един: „Когато компетентните органи по надзор на пазара *считат*, че ...“ – в посочения малко по-горе законопроект относно митниците. Не се ли досетиха да напишат „когато преценят“, „когато сметнат“, „когато приемат“?

Ще приведа и по-дълъг цитат от известния езиковед проф. Ст. Брезински, според когото този чужд езиков елемент е присъщ главно на речта на юриста: „Изобщо юристът „счита“ – той *не мисли*, или *не смята*, или *не е на мнение* и т. н., защото така са го учили години наред в университета, и в законите ни. И забравя, че в първите следосвобожденски месеци у нас е имало руснаци съдии, адвокати, прависти изобщо, които са въвели руски термини (срв. напр. ужасните *ищец*, *ищца*, *иск* и пр.).

И тези термини, включително и глаголите *считам*, и да добавим *касае ме*, и до днес са неизменни маркери, че който ги употребява в речта си, безусловно е юрист.⁵

⁴ Статия на Неда Попова, в. „Труд“, 10 април 2003 г.

⁵ Вж. статията на Ст. Брезински „Считам, че може да се счита...“, в. „Труд“, 3 декември 2001 г.

(Нека уважаемият езиковед ми позволи уточнението, че под влияние на юристите „считам“ плъзна и сред парламентаристи и политици, които не са юристи. Аз самият станах жертва на редакторска намеса в мой текст: в предговора ми към книга на Университетското издателство, 2001 г., думата „смятам“ е поправена на „считам“...)

Съотношение между или съотношение на? Като млад написах една книга за единството и взаимодействието, в които се намират държавата и правото. При обсъждането на ръкописа ѝ някои колеги казаха, че темата е за съотношението *между* държавата и правото и че в този смисъл трябва да се формулира и заглавието на работата. И наистина, в литературата се беше установил този израз: „съотношение между държавата и правото“, „взаимодействие между държавата и правото“. Както и аналогични изрази: „съотношение (взаимодействие) между право и политика“, между право и икономика, между правосъзнание и престъпност и пр.

Обладан от съмнение, потърсих за консултация младия (тогава доцент) езиковед Моско Москов (по-късно твърде известен, за жалост, вече отишъл си). Той се замисли върху съчинението ми с темата му и препоръча категорично да използвам не съюза „между“, а съюза „на“: не „съотношение между държавата и правото“, а „съотношение *на* държавата и правото“, не „взаимодействие между държавата и правото“, а „взаимодействие *на* държавата и правото“. Щом говорим (пишем) за *съ*-отношение или за *взаимо*-действие, то явно е, че вече изразяваме взаимно отношение и взаимно действие. Употребата на съюза „между“ ще внесе в изречението смислова тавтология: *съ*-отношение *между*.

Тече. Сред юристите, пък и сред журналисти ще чуете да казват често и трафуретно (да си послужи и аз с някоя чуждица): „тече проверка“, „тече ревизия“, „тече следствие“, „тече съдебен процес“, в Народното събрание „тече гласуване“ или „тече заседание“. Всичко тече, подиграват се някои на този шаблон, правейки алюзия за (на) философския принцип „панта рей“ на Хераклит. Глаголът „тече“ извън абстрактния му философски смисъл би бил допустим понякога за образно изразяване на някакъв процес или някакво действие, но с тази му употреба не трябва да се прекалява, защото точният му смисъл е свързан с нещо, което наистина може да тече (освен за нещата, които са течни, казва се и за времето, че тече). Защо трябва да казваме, че „тече проверка“, когато можем да кажем, че се „извършва проверка“, че „има съдебен процес“, „има заседание“, „провежда се гласуване“ (sic! без да се прекалява с „провеждам“ – един шаблон в недалечното минало). И защо все да тече, след като може поне да се внесе малко разнообразие с „протича“...

Удачно. Често употребяват тази чужда дума, вместо да се потърси българската дума „уместно“, а при възможност желаният смисъл да се постигне и с думи като „сполучливо“, „подходящо“. (Веднъж чух колега да казва: „Болшинството (?), предвидено в чл. ... на законопроекта, е неудачно (?).“

* * *

За изписването на някои латински думи. Пишат „jus“, „juris“, „judex“, „judicata“, „justitia“. Същите думи се изписват и по друг начин: „ius“, „iuris“, „iure“, „iudex“, „iudicata“, „iustitia“. Аз си служа с втория начин на писане. Така ме е учил моят пре-

подавател по латински език Макари Порталски, така са изписани посочените думи (и техни производни) в популярния сред студентите по мое време Латинско-български речник на Мих. Войнов и Ал. Милев, така пишеше и нашият професор по римско частно право Михаил Андреев. Специалисти са ми обяснявали, че в азбуката на латинския език от класическия му период, откъдето главно идва латинската юридическа терминология, не съществува буквата „j“. Тя се появява по-късно, при вулгаризирането на латинския език в Западна Европа. Българската традиция и практика е за предпочитане пред западноевропейската и руската (заета от Запад).

За така наречения юридически език. Несъмнено в езика на юристите присъства специална терминология. Свои особености, понякога доста значителни, имат езикът и стилът на юридическите актове. Струва ми се обаче, че е трудно и пресилено да се говори за *самостоятелен* юридически език. Първо, такъв естествен език няма. „Юридическият език“ се подчинява (трябва да се подчинява) на нормите на българския език, както това е и при всеки друг национален език. Второ, спецификата, особеностите на този „юридически език“ идват от *специалните понятия и термини*, отразяват и изразяват семантично и семиотично правната материя като особена обективна реалност. Но тези понятия, термини, знаци (в юридическите актове например) са нормативно подчинени на общите езикови правила, функционират в съответствие с тези правила. От гледна точка на юридическите понятия, термини, знаци, конструкции „юридическият език“ съдържа аспекти и елементи на изкуствен език (*construit* в правото според Fr. Gény). Изкуственото си остава в езикова нормативна зависимост от естествения език. Поради това за юридически език според мен може да се говори условно, като се съзнава за какво става дума. При такава условност може да се каже, че юридическият език и юридическият стил трябва да се изучават, усъвършенстват и пр. (Тук положението не е по-различно от понятията за „медицински език“, „военен език“ и др. под.)

Широко разпространени са обаче съвсем превратни схващания за смисъла и съдържанието на понятието „юридически език“. Обикновено тези схващания, повече наивни, прикриват недостатъчната езикова грамотност на юриста (не говоря за не-юриста) и му служат за защита срещу критични бележки и предложения за подобряване на един или друг текст, на който той е автор. В такива текстове ще срещнете многократно повтарящи се думи, всъщност шампи, като „видно“, „досежно“, „съдът съобрази, че“, „довод“, „явства“ (!), „ерго“, „водим от“, „процесна комисия“, „процесен имот“ и др. под. [Преди доста години бях срещнал в текстове, изготвени от юристи, думите „сведочи“ (гореизложеното сведочи, че...) и „касателно“ (в смисъл относно).]

Оказва се, че за мнозина юристи „юридическият език“ е чисто и просто един канцеларски език, език на бюрокрацията, в много случаи водещ началото си от временното руско управление у нас в края на XIX в.

Истинският юридически език – това са а) изработените от правната наука и юриспруденцията съдържателни *понятия и термини* и б) тяхната точна употреба. Да повторя: не думи-канцеларизми, а правилно използвани понятия, както и термини за

означаване на понятията (правен субект, субективно право, юридическо задължение, юридически факти – събития, действия, състояния, правонарушения, престъпления, непредпазливост, небрежност и мн. др.).

Ще завърша с още един спомен. С покойния проф. Милчо Костов полагаме усилия при обсъждането на проектоактовете на Конституционния съд да ги изчистваме от шампи и различни редакционни неточности. Казвахме: „Да поскратим „от това е видно“, има го няколко пъти. На всяка страница е препоръчително да има поне два нови реда. Иначе това е непробиваема маса и не се чете.“ Такива забележки срещаша дружен отпор: „Да не забравяме, че юридическият език има своите характерни черти! И кой е определил, че на всяка страница трябва поне два пъти да се започва на нов ред!“

* * *

Съзнавам, че езикът се развива под влияние на много фактори, особено на социалните, включително и на международното общуване. Сближаването на нашето законодателство с европейското право поражда и много проблеми пред българската юридическа терминология – неоправдано възприемане на чуждици и чужди езикови обороти и др. Съзнавам също, че в не малко отношения съм консервативен. С някои новости вече се примирявам: да се пише (почти навсякъде) „съгласно“ и „съобразно“ без предлога „с“, както се пишеше по-рано („съобразно с чл. ...“, „съгласно с текста на чл. ...“), предадох се и пред кратката форма на глаголи като „използвам“, „усъвършенствам“, вместо предишните „използувам“, „усъвършенствувам“ и пр.

Изложените бележки не принадлежат на езиковед. Както отбелязах още в началото, желанието на автора им е повече от скромно – те да заострят вниманието на по-младите юристи към езика, към нормите му, които са също тъй задължителни, както и нормите на правото, макар и в друга сфера на отношенията между хората. Младият човек обикновено иска да се изяви, да се изкаже. Към формата не е толкова придирчив. Зная това по себе си. Ето защо, колкото по-рано той се замисля върху нея, създавайки си съответните навици, толкова по-добре.

АРХИВ НА „ЮРИДИЧЕСКИ СВЯТ“

СБЛИЖАВАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО С ПРАВОТО НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

(Из дейността на Съвета по законодателство при 37-ото Народно събрание 1995–1997 г.) *

В началото на февруари 1996 г. по покана на председателя на 37-ото Народно събрание акад. Благовест Сендов в Съвета по законодателството гостуваха видните френски конституционалисти – професор Дидие Мос и професор Жерар Конак. Проф. Дидие Мос е директор на Международния институт по публична администрация, съосновател и директор на „Ревю франсез дю дроа конститюсионел“ и автор на множество книги и статии по конституционно право и по-специално по парламентарното право. Проф. Жерар Конак е професор по конституционно право в Юридическия факултет на Париж I, директор на училището за докторанти в Париж, директор на Центъра за изследвания по конституционно право, член на Отвъдморската академия на науките, автор на стотици научни публикации в областта на конституционното право, между които и фундаменталното изследване върху Френската конституция с неговия изтъкнат колега Франсоа Люшер.

На 8 февруари 1996 г. беше проведено заседание на Съвета по законодателството, ръководено от проф. Васил Мръчков, на което проф. Мос и проф. Конак изнесоха доклади за френския опит във въвеждането на правото на Европейския съюз във френския конституционен ред.

Въпросите, повдигнати в докладите и в разискванията, са извънредно актуални и представляват голям интерес за българските юристи с оглед на сближаването на нашето законодателство с правото на Европейския съюз. Поради това сп. „Юридически

* Въз основа на чл. 123 от Правилника за организацията и дейността на Народното събрание, приет от 37-ото Народно събрание (обн., ДВ, бр. 13 от 1995 г., изм. и доп.), със заповед на председателя на Народното събрание беше създаден Съвет по законодателството при Народното събрание като помощно-експертен орган за подобряване на правното качество на обсъжданите и приемани закони. Съветът по законодателство работи от 15 май 1995 г. до края на февруари 1997 г. в състав: проф. Васил Мръчков – председател, проф. Нено Неновски – заместник-председател, г-н Любен Велинов, а от 1 януари 1996 г. – г-н Димитър Костов – секретар, проф. Борис Спасов – ръководител на направление „Конституционно, административно и финансово право“, проф. Витали Таджер – ръководител на направление „Гражданскоправни отрасли“, проф. Александър Янков – ръководител на направление „Международно право“, доц. Никола Филчев – ръководител на направление „Наказателно право“, проф. Кино Лазаров (до 1.V.1996 г.), проф. Евгени Танчев, проф. Радка Радева, проф. Емилия Друмева, проф. Георги Петканов, доц. Теодор Чипев, доц. Милчо Паликарски, доц. Красен Стойчев, доц. Венцислав Стоянов, доц. Илиан Шотлеков, г-жа Лена Джелепова, г-жа Ружа Иванова, г-н Любен Кулишев, г-н Росен Карадимов. На заседанието на 8 февруари 1996 г. освен членовете на съвета присъстваше и д-р Георги Близнашки.

свят“ помества обработена стенограма от това заседание, която включва докладите на френските гости и станалите разисквания.

Професор Дидие Мос.

Господин председател,

Дами и господа,

Първо, ще кажа колко сме щастливи ние с моя колега Жерар Конак, че сме в София. Ние вече сме имали случаи във вашата страна да работим заедно с ваши сънародници за развитието на вашата страна. Всъщност за първи път сме заедно в София, но много често сме заедно в Париж и на други места.

Искам да Ви кажа, господин председател, че приятелството и симпатията, която подчертахте между френските и българските юристи, ни трогна много и ние споделяме вашето мнение.

Истина е, че България се намира в един много важен етап от политическата и правната история. Ние сме се събрали, за да работим и да обмислим като юристи последиците от влизането на България в един леко трансформиран Европейски съюз. Искам съвсем накратко да напомня начина, по който френското конституционно право и френският правен ред постепенно интегрират в себе си европейското право.

Има един пункт, който искам още в началото да подчертая, а именно – извънредната оригиналност на европейската конструкция. Ако трябва да направим един правен баланс, една правна равностметка в международен план и да отчетем какво е направено през XX век, първото нещо, което ние установяваме, е, че политическият и правният ред на Западна Европа от 70-те години насам е най-оригиналното нещо, което е направено. Ние всъщност успяхме да изградим, разбира се, преодолявайки известен брой политически трудности, една международна организация, която нито е класическа, нито представлява цялостна държава. Когато съм се опитвал и се опитвам да резюмирам съвсем накратко да дам определение за Обединена Европа от юридическа гледна точка, аз обикновено казвам, че това е частична федерална система. С това искам да кажа, че това не е федерация от държави в смисъла, в който Съединените щати представляват такава федерация, или като Федерална република Германия, но че в Европейския съюз ние по-нататък ще дискутираме и ще обясним какво именно разбираме под компетенции. Искам да напомня, разбира се, вие ги знаете, двете основни характеристики на тази частична правна интеграция, а именно – наличието на един общ съд, който тълкува законите, и директното прилагане на правото на ЕС.

И след като вече набелязах в основни линии тази перспектива, искам да мина към последния въпрос, по който ме помолехте да отговоря, а именно – съобразяването на френското право, на френската конституция с европейското право. В хронологичен план искам да упомена *три* периода.

Първият е периодът, който обхваща времето на създаването на Европейската общност, т. е. 1950 г., 1951–1957 г. до 1992 г. Вторият е периодът от 1992 г. може би до следващата година. И третият поред е периодът, който трябва да започне от следващата година. Ако аз включвам този трети бъдещ период, това не е, за да се упраж-

нявам в областта на правната метеорология, на правните предвиждания, а просто за да видим какви биха могли да бъдат проблемите през идния век, когато България ще бъде част от този съюз.

Първият период, ретроспективно, това е периодът, както казах, от 1950 до 1992 г., т. е. от 50-те години до Маастрихтския договор от февруари 1992 г. Този дълъг 40-годишен период се характеризира със следните две черти. Това са: първо, пълното отсъствие на някакво позоваване на Европейския договор в европейските конституции. А вторият елемент – това е включването на постановките на европейското право във френското право. Първият аспект, това е констатацията, че от подписването на Договора за възлицата и стоманата до подписването на Договора от Маастрихт нямаше нужда да се променя френската конституция. Тези договори, с които бяха създадени Европейските общности, бяха съответно променени и допълвани и те бяха обект на една процедура, свързана с ратификацията им, което е нормално. Но никакъв проблем не се поставяше за съответствието с нашата конституция. Това не означава, че този въпрос не е бил поставян. Още от Римския договор от 1957 г. доста голям брой юристи и политици са си поставяли въпроса за съвместимостта на европейската перспектива с националния суверенитет. Юридическият дебат много често беше един от аргументите за организиране на политически дебат, който се състоеше в следното – „за“ или „против“ една обединена Европа. Но в нито един момент не се поставяше въпросът за промяна на конституцията. Нито на Конституцията на Четвъртата република, нито на тази на Петата република от 1958 г. Честно казано, тук имаше известно лицемерие, т. е. не се поставяше открито въпросът за конституцията. От друга страна, имаше политическо споразумение да не се поставя този въпрос. Примерът, който ще дам, е, че през 1986 – 1987 г., когато Франция ратифицира Единния европейски акт, който всъщност беше един договор, който засилваше интеграцията, що се отнася до механизмите за вземане на решения, тогава се взе едно политическо решение и се постигна политическо споразумение да не се иска от Конституционния съвет да се произнесе върху съвместимостта на този европейски акт с конституцията. Съжالياвам, но това е факт.

Край на втория период се характеризира с постепенното навлизане на европейското право във френската правна реалност. Накратко ще резюмирам как стана това. Съдът на Европейските общности още от началото на 60-те години разви една юриспруденция, която, аз ще опростя, се свежда до това, че всяко правило, всяко правно положение на ниво „Европейска общност“ има превес над съответното правно положение в националното право. Именно това е един от елементите на федералната система, за която споменах в началото. Вие познавате решенията на този съд, които обосновават това положение.

В областта на френското право еволюцията беше бавна. Имаше дори постановки по вдъхновение на Държавния съвет, които целяха да не приемат веднага превеса на европейското право над националното. Но през 1992 г., точно преди сключването на Маастрихтския договор, френските съдии приеха позицията на Европейския съд. Ако видим решението на Касационния съд, наречено „Постановление Жан Пабл“, как-

то и на Държавния съвет през 1989 г., наречено „Накольор“, виждаме, че позициите са идентични. Какво означава това? Това означава, че френските съдии приемат факта, че всеки европейски регламент и всяка европейска директива имат превес не само над френските подзаконовни нормативни текстове, но и над френските закони, независимо от датата на тяхното приемане. Можете да чуete от мои колеги, дори и френски политици, много остра критика срещу тази разпоредба. Понякога аз се съгласявам с тях. Но все пак трябва да се държи сметка за логиката на европейската конструкция, за да се разбере точният контекст. Това е съвсем накратко позицията на Франция в навечерието на Маастрихтския договор.

И сега – втората фаза – от 1992 г. до наши дни. Договорът, подписан в Маастрихт на 7 февруари 1992 г., е основен за Европейския съюз, защото той засилва правомощията на Европейските общности и също така разширява полето на сътрудничество между европейските страни. Още като се водеха преговорите за подписване на Маастрихтския договор, всеки знаеше, че ще се поставят въпроси, свързани с конституциите. Един от двамата президенти на нашата република, който Виe споменахте, господин председател, а именно – Франсоа Митеран, каза, че той ще поиска от френските конституционни съдии, съобразно с чл. 54 от нашата конституция, да се произнесат върху съвместимостта на Маастрихтския договор и националната ни конституция. И през тази процедура, която всъщност прилича на чл. 149, ал. 1, точка 4 от българската конституция, Конституционният съвет на Франция се произнесе по този въпрос на 9 април 1992 г. И ние можем да разгледаме точните пунктове, за които има проблем по съвместяването. Но принципът е абсолютно ясен и основното е, че не може да се ратифицира Маастрихтският договор, преди да се промени френската конституция. И в изпълнение на това решение на Конституционния съвет на Франция френската конституция беше изменена на 25 юни 1992 г. Ние вписахме в нашата конституция 4 нови члена под едно общо заглавие, в един раздел, озаглавен „За Европейските общности и за Европейския съюз“. Тези нови членове във френската конституция са важни по три причини.

Първото важно нещо се съдържа в чл. 78, ал. 1. Там се казва, че Франция участва в Европейските общности и в Европейския съюз, т. е. в конституцията се подчертава принадлежността на нашата страна към тези общности и към Европейския съюз. По този начин нашата конституция пряко подчертава връзката, или осъществява връзката, между вътрешната част на Франция и това, което е извън нея. Може би Франция е европейската страна, която най-ясно подчерта чрез този член принадлежността си към тази общност. Член 23 от германската конституция, която бе изменена през 1992 г., също подчертава тази принадлежност, но прави това по един не толкова категоричен начин.

Нов елемент е, че конституцията позволява да се ограничи националният суверенитет. По-точно не да се ограничи, а да се допълни в две насоки: първо, правото на гласуване на чуждите граждани, които са от страни-членки на Европейския съюз, и второто – общата валутна политика.

Третият нов елемент, това е създаването на една парламентарна процедура, която позволява на френските депутати и сенатори да се произнасят върху съставянето на европейските правни норми. Този елемент е основен в областта на политическата динамика, защото той по този начин вкарва френския парламент в европейския механизъм. Така изменението на Конституцията от 1992 г. вкара Европа в Конституцията на Френската република. Разбира се, всичко не е уредено по този начин. Има още много препятствия, които трябва да се преодолеят. Но чрез това изменение на конституцията се вижда как е трябвало, как трябваше да се адаптира класически конституционен текст към една толкова оригинална конструкция, каквато е Европейският съюз.

И така, стигам до частта, свързана с политическата и правната метеорология. Какви конституционни проблеми ще се поставят за в бъдеще, а и в частност, в контекста на Междуправителствената конференция, която се открива тази година? От френска гледна точка, макар че, разбира се, някои от нашите 14 партньори могат да имат различни критерии, се поставят два въпроса, свързани с конституциите. Първият въпрос засяга компетенциите на Европейския съюз, т. е. въпросът се поставя кой с какво се занимава. Вторият въпрос съвсем пряко засяга отношенията между националната конституция и европейското право. Ще се върна на този въпрос.

Първият въпрос, който все повече се поставя, е да се види докъде ще се простират отговорностите на ЕС – било в икономическата, било в политическата област, във външната политика и общата сигурност, и съответно във вътрешната сигурност на страните. И именно в този контекст вие ще чуете да се говори за проблема, свързан с взаимодопълняемостта. Това означава: разпределение на компетенциите между ЕС и държавите-членки и новите компетенции на ЕС. Това е един голям дебат, едновременно правен и политически, който е много труден. Той ще бъде основният през следващите десет или двадесет години. Ако вземете примера с общата външна политика, поставя се въпросът трябва ли да има една много по-тясна военна организация. И тогава ние ще рискуваме да имаме проблеми от гледна точка на нашите конституции. Друг е въпросът, в кой момент от разширяването на европейските компетенции ще стигнем до посегателство на националния си суверенитет? Действително, на този въпрос е много трудно да отговоря априорно. Зависи от страните. В различните страни ще има различен отговор. Но сме почти сигурни, че този въпрос ще се постави в бъдеще.

Втората тема, която е още по-крежка, засяга Франция както от политическа, така и от правна гледна точка. Това са взаимоотношенията между френската конституция и това, което наричаме европейско вторично право. Преди малко ви казах, че понастоящем европейското вторично право има превес над националното законодателство и над абсолютно всички нормативни текстове на национално ниво. Ако вземем теоретически проблема, в правен контекст не може един договор да е в противоречие с френската конституция. Става дума за европейските договори, с които се забранява ратификацията например на договор, ако той не е прерогатив на конституцията. Именно това предизвика изменението на конституцията през 1992 г. А всъщ-

ност проблемът, който се поставя, е свързан с един нормативен текст или с една европейска директива в новите области на компетентност на ЕС и тяхното евентуално противоречие с конституцията. Рискът не беше голям в този случай, докато ЕС се занимаваше с икономически и технически проблеми. Но ЕС все повече започва да се занимава с нови области. Той има нови компетенции, които са свързани с политически въпроси, с международни въпроси – като въпросите на сигурността. Така че в случая в тези нови области европейските норми рискуват да влязат в противоречие с националните конституции, сред които и нашата, която дава правомощия на парламента, на президента. Проблемът може да се постави и в областта, която ние на нашия конституционен жаргон наричаме „основни права“. И може да има европейски норми, чиято съвместимост с тези основни права (не само във Франция, но и в другите европейски страни) се поставя под съмнение. Тук имаме една истинска правна трудност, а именно, кой би могъл да се произнесе върху противоречието на даден нормативен текст на европейско ниво и националната конституция – в случая с френската конституция? И кой би могъл да каже какво да бъде всъщност правилото? Разбира се, ние в момента създаваме процедури, които ще ни помогнат да избегнем това противоречие и тези конфликти. Но въпросът остава открит.

Моето лично отношение към този проблем е, че трябва предварително да се изградят процедури, а не да се създава конфликт и да се решава след това. Ако дойдете във Франция или ако прочетете литературата по този въпрос, ще се убедите, че това са едни много големи юридически и политически дебати.

Това е, господин председател, дами и господа, съвсем накратко, което исках да ви кажа. Искам да се извиня, че много навлязох в подробности и изложението беше пространно. И най-вече да се извиня на моя приятел Жерар Конак, че говорих толкова дълго.

Професор Жерар Конак:

Господин председател,

Искам също като моя колега господин Мос първо да Ви кажа колко съм радостен от това, че съм в България. И да кажа също така, че за мен е много голяма чест да бъда приет в Съвета по законодателството и да обсъждаме заедно общи въпроси, които в бъдеще ще стават все повече.

Господин Мос вече каза основното по този въпрос. Така че аз няма да кажа нещо по-добро от него. Но аз ще се опитам да говоря по същия въпрос, като го представям в по-различна светлина.

Господин Мос започна с европейското право и от него премина към френското конституционно право. Аз ще извървя обратния път – ще започна от френското конституционно право, за да стигна до европейското.

Искам да ви кажа, както и г-н Мос казва, че европейската конструкция беше дело и на френската политическа класа. Но, разбира се, тя беше вдъхновена от юристите. Искам да ви кажа нещо, което мисля, че не е познато тук. В основата на създаването на Договора за въглицата и стоманата беше един юрист от Екс Прованс, Лютер, който дойде със своя скромнен проект. Проектът му много се харесал на г-н Шуман.

След това този проект привлече и Жан Моне. По това време целта беше много проста. Ставаше дума за едно помирение между Франция и Германия. Професор Ержен, който създаде този договор, е сметнал, че вместо да се създава още от началото една тежка институционализирана структура, просто трябва Франция и Германия да си сътрудничат в две области, а именно – в областта на въглищата и на стоманата, и да имат обща политика в тези области. Така че в началото ставаше дума за един много символичен проект, много ограничен и експериментален. Оттогава европейската конструкция се засили. И аз се надявам, че идните години тя ще се засилва още повече.

И така, докато етап по етап Европа се разширяваше, нашите конституции оставаха встрани от тази конструкция. И всъщност двете конституции – Конституцията от 1946 г. и особено тази от 1958 г. (тези конституции вече бяха споменати от г-н Мос), игнорираха Европа. Особено от 1958 г. казвам, защото тази Конституция, вдъхновена от Де Гол, беше създадена специално, за да не позволи да се посегне върху френския суверенитет. И оттам идва и този сложен проблем, който аз ще се опитам да опростя, а именно – отношението на международните норми и националните норми в областта на конституционното право във френското законодателство.

Конституцията от 1958 г. се позовава в своя Преамбюл на Преамбюла на Конституцията от 1946 г., но напомня привързаността на френския народ към суверенитета на народа. Тук се поставя един твърде деликатен проблем. Конституцията от 1946 г. в своя Преамбюл имаше една интернационалистична насоченост. В Преамбюла на Конституцията от 1946 г. се предвиждаше, при положение, че има взаимност, съгласието на Франция да ограничи своя суверенитет в името на мира и разбирателството. От друга страна, Конституцията от 1958 г. в няколко члена, и както споменах, в своя Преамбюл, подчертава изрично привързаността на френския народ към националния суверенитет.

В Конституцията от 1946 г. съвсем ясно е прокаран принципът за превес на международното право над националното право. Това, което ние, професорите по право, наричаме „монизъм“. Разбира се, Конституцията от 1948 г. не отхвърля монизма, но в чл. 55 го определя по следния начин. Ще цитирам този член: „Редовно ратифицираните договори и споразумения, или договорите и споразуменията, които са одобрени, от момента на тяхното обнародване имат превес над законите, при положение, че всеки един от тези договори и споразумения се прилагат и от другата страна.“ Тоест един договор няма да се прилага, ако другата страна по договора не го прилага. И в случая законодателната власт се обръща към Министерството на външните работи за информация дали договорът е приложен от другата страна. Виждате и си давате сметка колко е трудно изпълнението на това разпореждане в международните организации. И също така, що се отнася до основните права, френските съдии трябва сами да направят разграничение между договорите, когато ставаше дума за прилагане на тази клауза за взаимност.

Но основният проблем, който се постави от г-н Мос, който също се отнася до отношението между европейското право и френското право, е следният – докъде може да се стигне в ограничаването на националния суверенитет, който е заложен както в

Конституцията от 1946 г., така и в Конституцията от 1958 г.? И къде минава границата между това, което е приемливо, и това, което е неприемливо? Тоест това, което трябва да предвидим при една ревизия на конституцията, за да могат да се ратифицират съответните договори от френския законодател. Този въпрос беше поставян многократно и преди 1992 г., но просто по взаимно съгласие парламентаристите го отбягваха, а Конституционният съвет се опитваше да намери отговор и да даде задоволителни аргументи за това, че има съвместимост между международните норми и френското право. И по този начин искахме всичко да бъде гладко и да изградиме Европа тайничко, да не позволяваме много на френския народ да си пъха носа в тази работа. Как може Конституционният съвет да каже, че тези ангажменти, които поемаме и които означават посегателство над националния суверенитет, не са съвсем съвместими с конституцията? Трябва да ви кажа, че конституционните съдии доста се напънаха, за да намерят разрешение. И всъщност компилацията, която намериха, и мотивировката, която дадоха, беше възможно най-простата. След като в Конституцията от 1958 г. се говори за ограничения на суверенитета, а не за трансфер на суверенитета, всичко, което е свързано с ограничението, е конституционно, а всичко, което е свързано с трансфера на суверенитета – неконституционно. Господа, вие ще установите разликата между тях. Или се използваше едно друго понятие, че съответства на конституцията ангажимент в договора, който не посяга на основните условия за упражняване на суверенитета. Кой трябваше да каже какви са тези основни условия? Разбира се, Конституционният съвет. И вече е изключително важно от политическа гледна точка да се изясни този въпрос за обединена Европа. Да се изясни както юридически, така и политически. Политически, това означава, че трябваше френският народ да има абсолютно ясна информация и с пълно съзнание да се произнесе по този въпрос.

Тъкмо това се случи през 1992 г., защото такава беше политическата воля в този момент. Президентът на Републиката Митеран поиска едно изясняване юридически на нещата и се допита до Конституционния съвет, след което организира всенародно допитване. Тъй като юридическият проблем вече беше представен по същество, съвсем накратко ще кажа следното. Митеран знаеше, че с Маастрихтския договор се прекриваше един праг и повече не можеше да продължава да се приказва за ограничение на суверенитета. Той също така знаеше, че този договор е несъвместим с някои разпоредения на конституцията както в нейния Преамбюл, така и в нейната част, свързана с основните поправки. Именно в една своя реч президентът Митеран намекна, че доста европейски норми са взети по неконституционен начин с оглед на френската конституция. И тогава той се обърна към Конституционния съвет, защото трябваше да се легитимират някои норми, да се узаконят, и Конституционният съвет не можеше да не се произнесе. Конституционният съвет беше сезиран на основата на един конституционен член, който предвижда, че президентът на републиката, председателят на Националното събрание, председателят на Сената и от 1992 г. вече и 60 парламентаристи могат да поискат от Конституционния съвет да се произнесе по конституционността, по съвместимостта с Конституцията на един договор преди негова-

та ратификация. И в такъв случай, ако Конституционният съвет се произнесе, че клаузите на въпросния договор противоречат на конституцията, правителството има избора или да не ратифицира договора, или да поиска изменението му от своите партньори, или да предизвика ревизия на конституцията с оглед съвместяването на нейните членове с тези норми. И решението на Конституционния съвет от 1992 г. е много интересно и много важно, защото той вече не се измъква, както преди това, а изяснява нещата. В случая Конституционният съвет се зае с проблема от неговата изходна точка, за да се опита да предложи възможно най-ясни и точни критерии. И трябва да ви напомня, че докладчикът в случая беше един съдия от Конституционния съвет, известният Морис Фор, който е един от доайените и беше представител в Европейския съд. Тоест решението, което беше дадено, беше решение, което беше инспирирано от Европейския съюз.

Първият въпрос, на който отговаря Конституционният съвет, е следният – наистина ли европейските норми са влезли по нередовен начин в конституцията? Конституционният съвет не е съгласен с казаното от президента Митеран. Той счете, че европейските норми са абсолютно интегрирани в националното законодателство. Те са влезли със заключителния договор във френската правна система. И в своето решение Конституционният съвет дава да се разбере, че дори и ако е имало нещо нередовно във влизането на тези норми, въпросът е приключен, и че абсолютно всички договори и поети задължения трябва да се спазват от френската нация. Искам да обясня – аргументът, който даде френският Конституционен съвет, е хармоничен аргумент. Това означава, че, от една страна, Конституционният съвет се позоваваше на Преамбюла на Конституцията от 1946 г., в който Франция е приела да се ограничи суверенитетът ѝ в интерес на мира. И, от друга страна, Конституционният съвет се позовава на принципа „*pacta sunt servanda*“, т. е., след като един договор е подписан и ратифициран, той трябва да се изпълнява и има превес над националното законодателство. Тоест това е една позиция на Конституционния съвет, която беше много благоприятна по отношение на европейската конструкция. И това решение на Конституционния съвет поставя принципа за превес на европейското право над националното. Конституционният съвет определя границите и дава критериите, които позволяват да се разбере къде минава границата. Тоест какво може да приеме френският конституционен ред, без да ревизира конституцията, и кои ангажменти предполагат да се ревизира съответно конституцията.

Искам да обобщя. С това си решение Конституционният съвет изоставя разграничението между ограничение на суверенитета и трансфер на суверенитета, което беше много относително. Конституционният съвет приема, че може да има трансфер на суверенитет, но за да не си противоречи, той нарича това „прехвърляне на компетентност“. И освен това Конституционният съвет уточнява, че ревизия на конституцията е необходима само ако прехвърлянето на компетентност представлява посегателство на основните опори за упражняване на суверенитета. И за да се разбере по какъв начин Конституционният съвет дава това решение, трябва да се види как в работата по Маастрихтския договор той филтрира това, което може да се приеме без закон, да се

ратифицира, без да се ревизират конституцията и въпросите, които изискват ревизия. А именно, смята се, че по два пункта трябва да има ревизия на конституцията. Тези два пункта бяха много добре формулирани от моя колега Дидие Мос. Единият пункт е валутната политика на ЕС. И вторият – това е гласуването от страна на гражданите на ЕС. Това е терминът, залегнал в договора – „граждани на ЕС“ в националните избори на страната. Защо гласуването на чужди гласоподаватели на законодателните избори във Франция може да създаде проблем за суверенитета? Защото това за нас може да са законодателни, парламентарни избори. Това вече е свързано със суверенитета. Искам съвсем накратко да обясня, че във Франция общинските съветници участват в избора на сенатори. А Сенатът също гласува закони. Така че и участието в местните избори е свързано със суверенитета.

Що се отнася до втория пункт – до валутната политика, Конституционният съвет счете, че до един етап ангажиментите се поемат с пълно единодушие от различните страни. И тук вече не става дума за посегателство над суверенитета на Франция. Но след един даден етап вече тези решения не се взимат единодушно, така че може да се наложат определени правила в рамките, например на Европейската банка, и тогава вече може да се сметне, че суверенитетът пречи. Това решение има превес над националното право, когато то се основава на договори, които са редовно подписани и ратифицирани. Но преди да се ратифицират тези договори, съществува възможност да се провери дали договорът, който подлежи на ратификация, е съвместим с конституцията. Разбира се, ако не е съвместим, тогава може да се ревизира конституцията.

Единственият недостатък във френската конституционна система е това, че може да не бъде сезиран Конституционният съвет, когато предстои да се ратифицират договори, без той да се е произнесъл за обстоятелства, съвместими с конституцията. Но смятам, че от момента, когато беше приета тази поправка, според която не само президентът на републиката, но и председателят на Националното събрание, председателят на Сената, а и 60 депутати участват в сезирането на Конституционния съвет, има много малко рискове той да не бъде сезиран. И аз ще спра дотук, както каза и моят колега г-н Мос, защото рискувам да говоря и по-малко по юридически въпроси, а повече по политически.

Какво е бъдещето на нашата конституция в зависимост от европейското право? Когато има нови ангажименти, положението във Франция е следното. Когато трябва да се ратифицират нови договори, преди да бъдат ратифицирани, те се изпращат, сезира се с тях Конституционният съвет. И ако Конституционният съвет се произнесе, че клаузите на тези договори не са съвместими с конституцията, тогава ще има ревизия на конституцията. Смятам, че във Франция ще имаме доста ревизии на конституцията, защото парламентът включи този ограничителен 15-и раздел. Ще се върна на този въпрос. Можеше да се даде зелена улица, като се каже, че отсега нататък всички европейски договори са съвместими с конституцията. Обаче френските депутати не бяха съгласни с това развитие на европейските норми. Те се смятаха откъснати от тях. Имаха впечатлението, че все повече и повече се ограничава тяхното поле на действие. И именно затова действаха по този начин. И формулировката на новите кон-

ституционни текстове е изключително ограничителна. Аз ще ви прочета чл. 78, който се отнася до взаимността. Този член гласи: „При условие на взаимност и според условията, предвидени от Договора за образуване на ЕС, който е подписан на 7 февруари 1992 г., Франция се съгласява да бъдат прехвърлени необходимите компетенции с оглед на установяването на европейски икономически и валутен съюз, както и да се определят правила, свързани с преминаването на външните граници на страните-членки на Европейската общност.“ Виждате, че той е много ограничителен.

Друг пример, който ще ви дам, това е правото на гласуване от страна на гражданите на ЕС. Поставя се един спорадичен проблем, защото ние имаме много имигранти, които не са европейци, и проблемът е дали на тях да им бъде дадено правото да гласуват. И за да се избегне възможността това да се превърне в прецедент и да се иска разрешението тези имигранти да гласуват, беше прибавено едно прилагателно, което не е необходимо на юристите, но което всъщност изразява волята на парламентаристите да определят точно нещата и да наложат ограничение – това право е дадено само „на гражданите на Европейския съюз“.

И сега ще направя едно заключение като политолог. Трябва да се знае, че френските депутати, френските парламентаристи не са съгласни да приемат трансфер на суверенитет и други компетенции. Те ще сезират френския Конституционен съвет преди ратификацията на съответния договор. От 1992 г. насам те имат това право.

И на второ място, те успяха да си извоюват правото, г-н Мос спомена това, да бъдат консултирани в подготвителната фаза на различни законодателни текстове на ЕС. И сега ще си послужи с един доста говорим израз, не зная дали той ще бъде преводаем – парламентаристите „спуснаха резето“.

И още нещо. Аз смятам, че понастоящем не е възможно да се ратифицира един договор, който разширява компетенциите на ЕС. И дори и договърът, който разширява неговото поле на действие – става дума за присъединяването на нови членове. Тези въпроси могат да се решават само чрез референдум. И това ще бъде по-трудно, разбира се. Но отсега нататък при това положение Франция трябва да знае, че тя е страна по договора и трябва да държи сметка за френския парламент и за френския народ.

Благодаря.

Надявам се, че не се изразявах много сложно, но нещата не са много прости. И, разбира се, мисля, че освен това защитаваме самия договор.

Въпроси, отговори и изказвания

Любен Кулишев: Бих искал да запитам нашите гости има ли във Франция, или ако се премине на сравнителна плоскост – в другите страни-членки или асоциирани страни на Европейския съюз, държавни органи, които следят за съответствието на законодателството с европейското право? Става дума при изработването на законите.

Професор Дидие Мос: Доколкото знам, 15-те страни-членки на ЕС имат почти еднаква политическа и правна структура. Аз не знам случай (но не мога да бъда сигурен в това), в който Конституционният съвет е трябвало да се произнася за отношенията на сходност между европейско право и конституция. Има едно решение на нем-

ския Конституционен съд, но то е тълкувано по различен начин. При всички случаи органът, който е натоварен с проверяването на съвместимостта между националното и европейското право, е Европейският съд. Знаете, че има различни процедури на отнасяне на въпроса към Европейския съд – с оглед тълкуването, с оглед нанасянето на щети, предварителен въпрос. Освен това, що се отнася до празноти в националното законодателство, проблемът се поставя в два съвсем различни момента. Първият момент е изработването на европейската норма. И вторият момент е нейното трансформиране в националното право.

Що се отнася до изработването, изучаването на съответната европейска норма, правителствата, които всъщност са участвали в нейното изработване, трябва да оценят какви биха били последствията в националното законодателство. В някои страни парламентите имат роля в това отношение. Например във Великобритания, в Дания, сега във Франция, а също така и германската конституция предвиждат намеса и на парламента в това отношение. На този етап се поставя следният въпрос – докъде може една страна да приема, да променя своето национално законодателство с оглед на сближаването му с европейското право? Ако и 15-те страни-членки по даден въпрос кажат: „Не. Ние не искаме да променяме националното си законодателство“, тогава европейската хармонизация изчезва.

Ако вече има съществуваща постановка и директива на европейско ниво, когато тя трябва да се приложи в националното право, доколкото аз знам, досега конституционните съдилища не са приели да се позовават на европейските норми. Но както ви казах, досега не се е поставял остро проблемът. И както казах, проблемът отсега нататък вече може да се поставя, имайки предвид договора от Маастрихт и полето на прилагането на компетенции на ЕС. Но имаме вече няколко примера, в които не са прилагани закони, национални закони, с оглед на превеса на европейските норми, на европейските законодателства – както казах, европейското право има превес над националното законодателство.

И искам да кажа, че важно е всяка страна, когато променя или създава нов закон или някакъв нов законодателен текст по даден въпрос, предварително трябва да установи, да провери как стоят нещата в европейското законодателство в тази област. Проверката се прави едновременно от службите, които се занимават с подготовка на законите и на законодателните средства, от съответните съвети, както във Франция „Консей де табл“ изпълнява тази роля, или от комисии като вашата, към съответните парламенти.

Димитър Костов: Искам да задам два въпроса. Ние говорихме за съотношението между европейското и националното право. Но къде е мястото на принципите и нормите на общото международно право в това съотношение? Имам предвид Устава на ООН, международни конвенции извън европейското право. И ако вляза във Вашия начин на разсъждение за бъдещето, тъй като в Европа се оформя една общност и едно право, можем да очакваме, че и в другите континенти ще има подобно развитие. Не означава ли това една регионализация на международното право като тенденция? И

съответно намаляване значението на общите принципи и норми на международното право?

И вторият ми въпрос е във връзка с това, което френската конституция допуска – чужденците да гласуват в местните избори. Това право е само да бъдат избиратели, или и избираеми също?

Професор Жерар Конак: Може би трябва да започна с въпроса, който е по-прост, т. е. правото на гражданите на ЕС да гласуват. Това право включва гласоподаването, както и правото на избираемост, което означава, че граждани на ЕС – нефранцузи, могат да бъдат избирани само за общински съветници. Обаче френският конституционалист използва правото, заложено от Маастрихтския договор, и той ограничава това право. Ограничението е следното – гражданите на ЕС, които не са французи, нямат право да заемат функциите кмет или заместник-кмет, т. е. те могат да бъдат избирани само за общински съветници. Членът, който дава това ограничение, е следният: „Те не могат да изпълняват функциите на кмет или заместник-кмет, нито да участват в определянето на избиратели на Сената. И също така не могат да участват в избирането на сенатори.“ Както виждате, много е ограничителен този член. Аз отговорих така по-общо. След това г-н Мос ще вземе думата.

Що се отнася до регламентацията на международното право, аз ще си позволя някои общи бележки. Сигурно е, че европейският пример ще има последователи и в другите континенти. И това ще накара другите континенти да предприемат едно регионално сътрудничество. Лично аз няма какво друго да добавя. Например при африканските народи съществува Организацията за африканско единство, която е организация на един континент. Тази организация прие там харта. Хартата се нарича Харта за правата на човека на африканските народи. И повечето от новите африкански конституции включват постановките или се ангажират да прилагат изискванията, разпоредбите на тази Харта за правата на човека. Аз мисля, че това не представлява регионализация, която ограничава влиянието на общото международно право, защото тази регионална харта в крайна сметка се вдъхновява от принципите на Обединените нации. Тази харта в случая цели да развива принципите на ООН в местния контекст, за да ги направи по-лесно приложими. Разбира се, съществува опасност от една фрагментация от международни общности. Става дума за регламентация на формални международни общности. Те са също международни, защото те обединяват няколко нации, но не са универсални. Или международна организация от типа на Организацията на обединените нации и други организации с общочовешко, с универсално призвание трябва да предвидят съответните конвенции, както съществуват например вече Виенската конвенция, Конвенцията за правата на човека, за правата на жената и т.н., с оглед хармонизацията на регионалното тълкуване на тези права. И по този начин такива международни конвенции ще осигуряват една хомогенност, една, в крайна сметка, универсализация на тези документи. Разбира се, това го казах, и повтарям, аз не смятам, че обединението и на регионално ниво е нещо лошо.

Георги Близнашки: Всичко онова, което чухме, беше изключително поучително, тъй като България подобно на Френската република е унитарна държава и безспорно

изхожда от принципа, че страната ни е единна и неделима. И пътят, извървян във Франция, ще бъде много полезен за нас – дотолкова, доколкото все пак това е родината на доктрината за националния суверенитет. Така че всичко това, което вие сте направили дотук, ще бъде един утъпкан път за нас, който евентуално ще извървим през следващите няколко години.

Аз имам два въпроса. Проф. Дидие Мос, Вие споменахте, че са създадени парламентарни процедури, чрез които Националното събрание се произнася по различните актове на ЕС, директиви и т.н. Бихте ли описали по-подробно какви са основните елементи на тази процедура?

Ако проф. Конак разреши, имам друг въпрос, който е свързан повече с международното право. Миналата година във вашето издание „Ревю франсез дю дроа конститусионел“ беше публикуван текст за една европейска конституция. Очевидно е, че интеграционните процеси дават отражение в теорията и търсенията отиват на едно много високо равнище. Бихте ли ни запознали с някакви подробности и тенденции в тези търсения?

Професор Жерар Конак: Първият въпрос, който беше поставен, рикошира в мен, така че аз ще му отговоря. А на втория, който е по-сложен, ще отговори Дидие Мос, който знае тези „тайни“, защото е съдиректор на това издание.

Първият въпрос беше защо и двете камари на френския парламент държаха да бъдат консултирани, когато става дума при използването на европейски актове със законодателен характер. Първото нещо е, че преди да се вземе това решение – да се консултират френските парламентаристи, те трябваше, бяха задължени да приемат закони в приложение на някои европейски актове. Бяха длъжни да ги приемат, т. е. просто ги караха насила да се съобразяват.

И другият елемент, който е по-сложен, това е, че всичко, което се отнасяше до т.нар. вторично европейско право, а именно – регламентите, те се прилагаха автоматично, защото ако става дума за нов договор, нов ангажимент, може да се сезира Конституционният съвет. Но не и за регламента. Аз дори не знам дали „Консей де табл“ е признат по регламентите. Освен това има много регламенти на ЕС, които са по такава материя, която според френската конституция е законодателна. Тоест, ставаше дума за компетенции, които са иззети от парламента по силата на вторичното европейско право. Разбира се, тези регламенти се приемат от Изпълнителния съвет, в който има представители на различните правителства, т. е. те са приети от френското правителство. Разбира се, когато се изработват тези регламенти, тъй като има представители на френското правителство, съответно те се консултират с различни органи като например с Междуведомствения секретариат, който действа *ad hoc*, и също така и с „Консей де табл“, обаче парламентът е неделима страна. И отсега нататък всички предложения за европейски актове, които съдържат законодателни разпоредби, правителството е длъжно да консултира Националното събрание и Сената. Начинът, по който действат, процедурата, г-н Мос ще ви я обясни, защото в крайна сметка той е специалистът по парламентарно право.

Професор Дидие Мос: Процедурата е следната. Френското правителство, в момента, в който получи от европейските власти някакво предложение за акт на ЕС, проект – било то за регламент или за директива, предава текста на Парламента, след като с този текст се е занимал вече Държавният съвет. През 1994 г. Националното събрание и Сенатът получиха точно тези текстове. Всичките тези текстове са предадени всъщност в едно заседание на Сената на Делегацията на ЕС. Тоест това е една специализирана структура вътре в Националното събрание. Това всъщност е еквивалент на една комисия по европейските въпроси. Тази делегация разглежда проектите и освен това се произнася по тяхната важност от политическа и юридическа гледна точка. Ако тази делегация счете, че един проект е много важен или поражда някакви трудности, някакви проблеми, тогава тя дава едно писмено предложение за резолюция и го изпраща до френското правителство дали да продължи да дискутира този текст. И това становище се обсъжда вече вътре в Парламента първо от делегацията, след това от комисията, която е компетентна по същество, и след това в повечето случаи на пленарното открито заседание на Националното събрание. И тази резолюция, която или се гласува от Националното събрание, или от Сената, всъщност представлява едно становище, което съдържа насоки за това какво трябва да се направи, ако по някакъв начин този текст засяга френските интереси. Всъщност става дума за един препоръчителен текст. Тази резолюция е препоръчителна, казва се какво би трябвало да се направи, как трябвало да се промени съответно текстът на проекта. По някой път става дума за съвсем точни въпроси и препоръки. Например случи се на едно от двете събрания на двете камари, да препоръчат на правителството да се противопостави на дадена постановка от такъв проект. И след като вече е прието това становище, то се изпраща на правителството и правителството се позовава на него в преговорите в Брюксел, що се отнася до уточняването по съответен текст.

И ние в този момент вече напускаме конституционната процедура и влизаме в областта на политиката. И тогава вече правителството може да реагира по следния начин: то, ако се съобрази с това становище на парламента, може да отхвърли дадена клауза от съответен текст, от дадена постановка, като каже: нашият парламент не е съгласен с тях.“ В друг случай може да каже: „Парламентът не е съгласен, но ние ще приемем този текст с оглед да се направи компромис.“ И може също така да каже при друг случай „Нас мнението на парламента не ни интересува.“ Искам да подчертая един пункт, рискувайки да се разпростра малко – това е заради дадена реакция на Парламента. Защото, ако Датският парламент или една негова комисия каже на правителството: „Вие нямате право да приемате този текст, този европейски текст“, тогава правителството е длъжно да спази указанията на Парламента. Докато френското правителство никога не е било обвързано със становището на френския парламент. За френското правителство парламентът е просто един елемент, така да се каже, неговото политическо досие. Естествено е, че има парламентарен контрол, обаче по чл. 20 от френската конституция правителството определя и провежда политиката. Така че парламентът в случая не може да окаже влияние.

Съвсем накратко ще отговоря на втория въпрос. Първо да ви поздравя, че толкова внимателно четете френското списание по конституционно право. Проектът за конституция, който ние публикувахме и коментирахме – мисля, че беше в предпоследния брой на списанието, това е текстът, чийто автор е Европейският парламент. Има хора, да ги наречем политически мотивирани, които искат изработването на конституция на ЕС, а не съюзът да бъде основан само на договорите. И Европейският парламент с много голямо мнозинство прие този проект за конституция през февруари 1994 г. Това е един класически текст на един проект за федерална конституция. Но има една основна празнота в него, която е свързана с разпределянето на компетенции. И сега две уточнения. Никакъв шанс няма този текст да се разисква на междуправителствената конференция, защото никое правителство не е длъжно. И ние го публикувахме, и аз лично оказах натиск да бъде публикуван просто за да покажем на всички, че това е върхът на абсурда.

Ружа Иванова: Аз бих искала да поставя няколко кратки въпроса. Първо, какво е правното основание за примата на вторичното законодателство над френското законодателство? Ако за международните договори чл. 55 от френската конституция е ясен, в случая става въпрос за актове на наднационални органи. Направи ми впечатление едно решение, което признава примата на регламентите над последващите национални закони, което се позовава на чл. 55 от френската конституция. Какво е Вашето становище по този въпрос?

Професор Жерар Конак: Тълкуването в учебниците по европейско право е, че правната основа за това е чл. 55 от Конституцията. И именно тук става дума за това, за което Дидие Мос говори – за разпределянето на компетенциите, които в рамките на ЕС, в рамките на европейското право, нямат такова ясно разпределение, каквото има в една федерална държава. И проблемът е, че ЕС (в това е неговата оригиналност, както и опасностите, които той крие) се намесва във всички области, в абсолютно всички области, в които счете, че е нужна намеса, включително и, да кажем, лова на гълъби в областта на Бордо. И рискът от това разширяване на компетенциите е, че се прави, не бих казал по конфиденциален механизъм, но по толкова дискретен начин, че много често тези решения минават незабелязано. Сега вече няма да бъде така, когато имаме едно различно участие на парламента.

Ружа Иванова: Имайки предвид процедурата, предвидена в чл. 78 от Конституцията, какви биха били последиците във Франция, чието правителство се е съобразило с решението на своя парламент, но поради това решението на Съвета в конкретния случай не отчита френското становище?

Професор Дидие Мос: Чисто политически е много трудно да се оценят последиците от резолюцията на националния парламент. Но, да кажем, в едни много сериозни случаи може правителството, когато седнат около европейската маса, да каже: „Ние имаме една много силна съпротива от страна на френския парламент и считаме, че това решение е в ущърб на интересите на Франция.“ И тогава вече може да има позоваване на т.нар. Люксембургска декларация. И позволете ми да продължа по Вашия въпрос. Всъщност Вие напипахте нещо, което е от изключително значение за бъдеще-

то на Европейския съюз, що се отнася до вземането на решения. И когато говорим за разширяването на Съюза, има един основен сериозен проблем – дали трябва да се увеличи броят на решенията, които се вземат с мнозинство, или трябва тези решения да се вземат единодушно по един по-федерален и дипломатичен начин.

Професор Александър Янков: Първият ми въпрос е, освен това, което г-н Мос спомена и г-н Конак също така отбеляза, за някои изменения във френската конституция с оглед на регламентацията на европейското право и ан пасан за Федерална република Германия. Бихте ли ни казали дали има много други случаи на изменения на конституциите? Голяма част от конституциите са следвоенни, поне в една част от членките на ЕС са от 1947 до 50-те години. Това за нас е важно, защото ние се изправяме пред същата проблематика.

Вторият ми въпрос по-скоро се отнася за бъдещето, за т.нар. прехвърляне на компетенции. Когато Вие говорихте за това, аз си помислих например за Конвенцията на ООН по морско право. Специално с оглед на Европейската общност в конвенцията има отделно приложение, в чл. 1 на който изрично се посочва, че международните организации, съставени от държави, изпълняват в рамките на конвенцията компетенции, които държавите-членки са им прехвърлили. И доколкото знам, това за риболова е направено. За опазване на морската среда не знам докъде са стигнали. А може би има и други области – в областта на хуманитарното право, в областта на правата на човека. Въпросът ми е с оглед на бъдещето – не виждате ли, че глобалните проблеми биха могли също така да застанат като „трети етаж“ над европейското право? И във връзка с това, аз дори бих казал, за вътрешното право, или за правото на международните организации, например една резолюция на Съвета за сигурност за налагане на ембаргови мерки може да окаже, и практиката показва това, пряко въздействие. В случая не е точна тази аналогия, защото се касае за юридически задължителни решения на универсални международни организации. Имам предвид решения на Съвета за сигурност. А в областта на външната политика, националната сигурност и опазване на околната среда, това са области, които имат глобални измерения. И в такъв случай, струва ми се, че не може европейското право, особено вторичното, да се противопостави. Има ли някакъв вътрешен механизъм за приспособяване на тези решения към европейската система?

Професор Дидие Мос: Ще имаме възможност да си поговорим по този въпрос. Що се отнася до ревизията на конституциите от 12-те страни-членки на ЕС в момента на подписването на Маастрихтския договор, шест от тях бяха принудени, преди да го ратифицират, да променят конституциите си. И няколко други също ще бъдат принудени да ги променят. И нека сега да се спра на този въпрос, защото той влиза в темата. Българската конституция има същия проблем, защото има една комбинация между чл. 25, ал. 1 и чл. 42, ал. 1, що се отнася до правото на гласуване, които членове влизат в противоречие с европейското право.

И по втория пункт съвсем накратко. Има области, в които на ЕС действително са прехвърлени компетенции, що се отнася до преговори. Действително ЕС подписва договори от името на държавите-членки. Най-рестриктивният пример според мен е

Световната търговска организация – за компетенции, които се отнасят до целия ЕС и отделно до всяка държава-членка на ЕС. И въпросът, който се поставя, е с оглед на това – дали това ще бъде посегателство към нашия суверенитет, дали ще бъде достатъчен подписът на ЕС, или ще има нужда от подписите на страните? Що се отнася до Съвета за сигурност, тук няма трудности, защото ЕС не е член на Съвета за сигурност. Но когато се вземат решенията, например за ембаргото върху Ирак и бивша Югославия, тогава, тъй като държави-членки на ЕС са членове на Съвета за сигурност, те прилагат това решение. Така че ЕС се обезсилва.

Председател професор Васил Мръчков: Предлагам да приключваме.

Не искам да се поддавам на изкушението да правя научно заключение. Дискусията беше много богата и интересна.

Благодаря от името на всички колеги за задълбочените и съдържателни изложения на проф. Мос и проф. Конак. За нас и за бъдещата работа по сближаването на българското законодателство с правото на Европейския съюз тази среща беше изключително полезна.

Закривам заседанието.

ОТЗИВИ ЗА КНИГИ. НАУЧНА ИНФОРМАЦИЯ

Антония Ангелова

ЗАКРИЛА НА ОСНОВНИТЕ СОЦИАЛНИ ПРАВА В ДЪРЖАВИТЕ-ЧЛЕНКИ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ. СРАВНИТЕЛНОПРАВНО ИЗСЛЕДВАНЕ*

Съвременната демократична правова държава може да се разбира само в смисъла на социалната държава. Такава е философията на научния проект, осъществен от петнадесет водещи специалисти в областта на публичното право и на социалните права от държавите-членки на Европейския съюз, под ръководството на професор Джулия Илиопулос-Странгас от Правния факултет на Атинския университет¹. Отчитайки необходимостта от познаване на спецификата в практическата защита на основните социални права в отделните държави-членки за развитието на социалната политика на Европейския съюз, изследването „Закрила на основните социални права в държавите-членки на Европейския съюз“ си поставя за цел да направи преглед на тази специфика, като обобщи съществуващата информация за действащото законодателство, съдебна практика и доктрината в тази област.

* „La protection des droits sociaux fondamentaux dans les États-membres de l'Union Européenne“, съвместно издание на издателствата: Bruylant, Bruxelles, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, Editions Ant. N. Sakkoulas, Athènes, 2000, 1033 p.

¹ Българските юристи познават проф. Странгас от работата ѝ като координатор и лектор по проекта ФАР-ТЕМПУС № S-JEP-074392-94 на тема: „Логиката на демокрацията: Защита на основните права на човека в европейското право“, насочен към реструктуриране и задълбочаване на преподаването, свързано със защита на основните права на човека в българските висши учебни заведения.

В период, в който държавите-членки на Европейския съюз търсят мястото на Хартата на основните права на човека в правото на Общността, в която са записани и редица основни социални права, петнадесет национални докладчици правят обстоен обзор на начина, по който държавите-членки на Европейския съюз разбират и гарантират правата „от второ поколение“.

Материалите, подготвени от авторите по предварително определен въпросник, създават всички условия, необходими за сериозен сравнителноправен анализ в тази област.

Изследването излиза от строгата рамка на социалните права, като се вписва в по-широкия правен контекст, а именно – на публичното право на всяка от петнадесетте държави.

Още в предговора научният ръководител на изданието професор Странгас приканва към разширително тълкуване на понятието „основни социални права“, което да включва и измеренията, свързани с принципите на пропорционалността и равноправието. В този смисъл националните докладчици имат за задача да не ограничават своя анализ на вътрешноправната уредба и съдебната практика в областта на основните социални права само до правата в рамките на трудовите правоотношения, нито само до „социалните права от чист вид“, а да включат в него и социалните свободи и принципа на равенството.

В петнадесетте национални монографии всеки от докладчиците прави преглед на възприетото понятие за социалните права, както и на тяхното историческо развитие в своята страна. Установяват се източниците на социалните права както в отделните законодателства на държавите-членки, така и в правото на Европейския съюз и в международното право. Каталогът, класификацията и правната природа на социалните права се представят за всяка отделна държава успоредно със задълженията на гражданите в социалната област, произтичащи от конституционната и законодателната уредба.

Основно място в националните доклади е отредено на съдебните и извънсъдебните механизми за защита на основните социални права. Като се изтъква първостепенната роля на законодателя в уредбата на гаранциите за ефективното им упражняване, изданието реализира първото по рода си представяне на ролята и на практиката на контрола, осъществяван от конституционните юрисдикции над актовете на законодателя, свързани със социалните права в държавите, в чиито правни системи такъв контрол е установен. Специален раздел във всеки национален доклад е посветен на контрола за съответствие на законите за ратифициране на международните договори в областта на защитата на социалните права с конституцията и по-конкретно на предварителния конституционен контрол над ратификационните закони. Подробно са представени и предварителният и последващият контрол над „класическите“ актове на законодателя по отношение на социалните права. Напомня се и декларирането на конституционната стойност на социалните права от Конституционния съвет на Франция. Значително място се отделя на закрилата на социалните права по отношение на актовете на администрацията, на съдебните актове, както и по отношение на действията на частни лица.

От гледна точка на ролята на извънсъдебните механизми за контрол над закрилата на социалните права полагаемостта му се място в изследването заемат омбудсманът и сродните му институции. Разгледани са различните видове обществени защитници в отделните държави и тяхната правна уредба, възможностите за

сезиране, правомощията и правното действие на решенията на тези институции. В изследването е представена и широка гама от неюридически, по-скоро политически извънсъдебни механизми, целящи да осигурят реална и ефективна закрила на социалните права – механизми, свързани с трудовите правоотношения (ролята на синдикатите), ролята на „групите за натиск“, създаването на специални органи за надзор и развитие на социалните права и др. Като част от извънсъдебните механизми за закрила се разглежда и международният контрол, доколкото някои държави-членки са изразили съгласие да го приемат и в областта на закрилата на социалните права. Изтъква се връзката между ефективността на този механизъм и волята на държавата за привеждане в съответствие на вътрешното законодателство с международните изисквания в тази област. В изследването е широко представена практиката в тълкуването и закрилата на социалните права на Европейския съд по правата на човека и на Съда на Европейските общности.

Нови приноси моменти се открояват в детайлния анализ на *съдържанието* на закрилата на социалните права (органи, оправомощени да ограничават социалните свободи, принципът на пропорционалността, „ограничения на ограниченията“ на социалните права, злоупотребата със социални права). Тук е мястото да се отбележи прегледът, който правят авторите, на разкритите във всяка държава възможности за реализиране на социалните права без намесата на държавата.

Принципът на равноправието и разширяването на позитивните действия, непряката дискриминация, специфичните форми на обезщетения и други техники за закрила на социалните права са теми, подробно анализирани от гледна точка на законодателството на всяка от представените в сборника държави.

Обособен раздел в петнадесетте национални монографии и в обобщаващия доклад е посветен на отражението, което имат конституционните реформи от последното десетилетие на XX век в отделни държави върху конституционноправната уредба на социалните права. Констатира се очевидното укрепване на иконо-

мическите, социалните и културните права в резултат на конституционната реформа от 1995 година във Финландия. Записването на икономическите, социалните и културните права в конституцията на Белгия се осъществява през 1994 година. В Португалия се забелязват изменения, внесени с конституционната реформа от 1997 година, в посока на усъвършенстване на конституционните текстове, особено по отношение на определянето на задълженията на държавата в областта на околната среда и на работниците. Конституционните промени в Люксембург от 1996 година и април и юни 1999 година също така имат за последица закрилата на социалните права. Последните две изменения внасят промяна в някои социални свободи и някои социални права, като разширяват кръга на титулярите на тези основни права и включват вече по право и чужденците. Така например правото на безплатно начално образование вече не принадлежи само на люксембургските поданици, а е гарантирано за всяко лице с постоянно местожителство във Великото Херцогство.

С пълно основание може да се твърди, че тази истинска енциклопедия на основните права, съдържаша се в петнадесетте монографии, се допълва и с една втора книга в същото издание. От изключителна важност е обобщаващият доклад от близо 200 страници, изготвен от ръководителя на този проект – професор Джулия-Илиопулос Странгас. Нейният доклад представлява пълноценна, самостоятелна „книга в книгата“. В своя анализ под скромното заглавие „Сравнителни изводи“ проф. Странгас предоставя размислите на своите колеги и представя брилянтен синтез, който в голямата си част се основава на отговорите на въпросника, но същевременно обогатява неговото съдържание с личен принос и значими допълнителни анализи.

Високата стойност на изданието безспорно се допълва и от двете студии, публикувани в началото на книгата.

В първата от тях професор Георгиос Касиматис, директор на атинския Център за конституционни изследвания, прави преглед на историческото развитие на теорията и на правната закрила на социалните права в Европа – от

политическия и социалния възход на социалната държава, през заключителния етап на нейното формиране в периода между двете световни войни на XX век, до съвременната качествена трансформация на старата либерална държава. Професор Касиматис разграничава два аспекта на тази трансформация. Първият – *антропоцентричното* измерение, издигащо защитата на ценността на човешката личност в ранг на основен принцип на модерната държава. Второто измерение – *социалното* – моделира принципа на социалната държава, като го издига в основен конституционен принцип, определя широка съвкупност от социални права от конституционен ранг и придава социален и антропоцентричен характер на традиционните лични свободи. Особено силно се изтъква значението на това развитие за международното право чрез интернационализацията на двата основни принципа. Вторият етап в това следовено развитие според автора се характеризира с явлението на сближаване на индивидуалистичното и социалното измерение, от една страна, и от друга – с постепенното преплитане и обединяване на двата елемента в понятието „закрила и разгръщане на възможностите на човека“. Това развитие се окачествява от проф. Касиматис като най-високата точка в еволюцията на отношенията между държавата и обществото от века на Просвещението и Френската революция до днес. В студията ясно се откроява фундаменталното значение на правните последици, настъпили в резултат на това развитие:

– основните права и „социалните разпоредби“ на конституцията вече не са две антагонистични или успоредни, а взаимнообуславящи се категории;

– социалните права в нашето съвремие не се тълкуват като абстрактни средства за подпомагане на социално слабите класи или социални категории, а като средства за осигуряване на подходящи условия за развитие на човешкия живот и личност;

– допустимите „социални ограничения“ на основните права имат за цел по-скоро да дефинират тяхното съдържание и упражняване, отколкото да ограничават правата на техните титуляри.

– постепенната „социализация“ на понятието „човешко достойнство“ и на понятието „основни права“: определянето на същността на съдържание и ориентирането на тяхното действие също така са последица от принципа на социалната държава;

– и обратно: в нашето съвремие принципът на социалната държава и социалните права се предопределят от принципа на човешката ценност.

В този контекст авторът установява, че понятието „човешко достойнство“ постепенно се отдалечава от своите естественоправни корени, за да се разгърне в понятието „човешка ценност“. Това разширително тълкуване се дължи в особена степен на развитието на социалната държава, която в някои обстоятелства е в служба на закрилата на самата човешка ценност.

– новият етап в развитието на принципите на равенството и на свободата: те вече не се ограничават взаимно, нито се противопоставят, а се превръщат във взаимно определящи се принципи. Това взаимодействие, твърди авторът, отстранява дилемата *in dubio pro libertate* или *pro societate*. Тези промени според него не са обикновени теоретични конструкции. Те имат голямо практическо значение за приемането на правните норми, както и за тяхното прилагане и тълкуване. Третият етап според проф. Касиматис в следвоенното политическо и правно развитие следва две основни линии – съвкупност от нови форми на гаранции и закрила на правата на човека и линия на трансформация на „модерната“ държава. (За този етап, вписващ се в постиндустриалната епоха, както и за първите два, авторът не определя ясно начало във времето). Новите форми на гаранции се разглеждат от автора като институционални последици от новите форми на опасности и заплахи за живота и личността на човека, съпътстващи технологичния прогрес и ситуацияте, присъщи на постиндустриалната епоха, довели до обособяването на правата на човека от „трето поколение“. Новите форми на гаранции се свързват от автора и с формирания наднационален правопорядък, в резултат на който функционирането на държавата в голяма степен се предопределя на

наднационално равнище. Тема, която авторът на тази историческа студия предлага на читателя за съвместен размисъл, е отражението, което би имал провалът на „реалния социализъм“ – действал като балансиращ фактор за разгръщането на социалните права, върху по-нататъшното развитие на социалната държава. Развитието на събитията в света през последното десетилетие на XX век е свързано с вътрешното преплитане – същностно и функционално – на антропоцентричния и на социалния принцип с принципа на демокрацията.

Историческото бъдеще на принципа на социалната държава и на социалните права според автора на студията се състои в неговото инкорпориране в демократичния принцип, в принципа на правовата държава и в принципите на зачитане на човешката ценност, на свободното развитие на личността и на равенството.

Втората студия, дело на професор Манфред Зюлег, бивш съдия в Съда на Европейските общности, проследява развитието на правото на Общността в областта на закрилата на социалните права, като особен акцент се поставя на ролята и на практиката на Съда на Европейските общности в конкретизирането на обещанията за социална Европа. На базата на сериозния анализ на юриспруденцията на Съда на Европейските общности авторът убедително защитава твърдението, че със своите решения съдиите от Люксембург реализират напредък в посоката към по-висока ефективност на разпоредбите на Общността в социалната област. Проследява се начинът, по който Съдът на Европейските общности проправя пътя към определяне на критериите за действията на Европейския съюз в социалната област. Ето някои от основните моменти в европейската съдебна практика, на които проф. Зюлег поставя акцент: Европейската социална харта на Съвета на Европа като едно от средствата за тълкуване на правото на Общността, издигането на принципа на равното заплащане на мъжете и жените в ранга на основно право (решението на Съда по делото *Defrenne III* от 1978 г.), признаването на правото на собственост и произтичащите от него социални права, закрилата, предоставяна от Съда на социалните права, придобити по силата

на вътрешното право, при прилагане на правото на Общността и др. Проф. Зюлег изтъква и възможността за влияние от страна на Съда на Европейските общности върху националните съдилища. Производството по преюдициални въпроси позволява на националните съдилища да се обърнат към Съда на Европейските общности с искане за тълкувателно решение на разпоредба от правото на Европейския съюз. Националните съдилища, чиито решения не подлежат на обжалване по вътрешното право, са задължени да сезират Съда на Европейските общности в случаите, в които за решаване на спора се налага тълкуване на правото на Европейския съюз.

Особено внимание заслужават основните изводи, формулирани в заключението на изданието от неговия ръководител професор Странгас:

Първо, от правна гледна точка въпросът за реалния обхват на социалните права зависи само частично от източника на тяхната гаранция. Макар и гарантирането им на конституционно равнище да осигурява действително тяхното върховенство и да дава възможност на държавите-членки за съдебен контрол над законодателните актове, решаваща в крайна сметка е уредбата, която им дава законодателят, и най-вече закрилата, която им се осигурява в съдебната практика за тяхното прилагане и за определяне на реалното им съдържание. В подкрепа на това твърдение се изтъква широката закрила на практика на социалните права в скандинавските страни, макар те да са гарантирани в конституционен план само в слаба степен, а в по-голямата си част да са законодателно закрепени.

Вторият фундаментален извод – от гледна точка на законодателя реализирането на социалните права зависи, на първо място, от наличните финансови ресурси, но от гледна точка на разпределението на тези ресурси – от политическия избор. Изразяват се и опасения, че приватизацията на управлението на социалните помощи и на социалното осигуряване би могло да постави конституционни проблеми в някои държави членки.

На трето място, органите на съда превръщат съдебната практика в истински източник за ефективна гаранция на социалните права. Съдилищата реализират тази гаранция не само чрез тълкуването, което дават на конституционните разпоредби относно социалните права, а и с позицията, на която застават в своите решения по отношение на принципа на равенството. В правните системи, предвиждащи конституционен контрол на законите, конституционните юрисдикции разполагат с всички средства да укрепят съществуващите гаранции и чрез своята склонност да упражняват стриктен контрол над законодателя и в областта на социалните права.

И накрая, но не на последно място, е необходимо да се обърне внимание върху това, че значимостта на изданието се обогатява и от тематичния указател от 40 страници, поместен в неговия край.

Фундаменталното сравнителноправно изследване „Закрила на основните социални права в държавите-членки на Европейския съюз“ доказва формулирания като завършек оптимистичен, въпреки съществуващата икономическа конюнктура, извод: все още не е изчерпан арсеналът от правни и практически възможности за „мобилизиране“ на законодателя да изпълнява възложената му от конституцията мисия по отношение на социалните права. И това се отнася до области, които не зависят пряко от бюджетната принуда, независимо дали става дума за социални свободи, за позитивни действия, за гарантиране на реално равенство или за по-справедливо разпределение на съществуващите ресурси.

Водещи конституционалисти от Европейския съюз изразиха чувство на възхищение и признателност от тази истинска енциклопедия на социалните права в Европа. Изданието „Защита на основните социални права в държавите-членки на Европейския съюз“ бе оценено като добър урок по сравнително конституционно социално право. С пълно основание може да се допълни – то представлява и съвършен урок по история и обща теория на основните социал-

ни права и в крайна сметка по европейско публично право.

Въпреки закъснението, с което тази книга стигна до вниманието на българските юристи, тя не е загубила от своята стойност на най-сериозен и изчерпателен справочник, поне във френскоезичната правна литература, за състоянието на социалните права в Европа в края на XX и в началото на XXI век.

Бисера Занкова

ЦЕНТРАЛНОЕВРОПЕЙСКИЯТ УНИВЕРСИТЕТ В БУДАПЕЦА – УНИКАЛЕН АКАДЕМИЧЕН ЕКСПЕРИМЕНТ

Известен като „университета на Сорос“ или „университета на „Отвореното общество“, Централноевропейският университет в Будапеща (ЦЕУ) придоби заслужена популярност в България през последните години. Чрез различни програми и проекти университетът се стреми да подготви ново поколение учени и лидери в страните от Централна и Източна Европа. Теоретична основа на тази новаторска визия за интелектуалното развитие и специфичния принос на региона е учението на Карл Попър за отворения характер на съвременното демократично общество. Основната част от финансовата подкрепа са средствата, дарени от американския магнат и филантроп от унгарски произход Джордж Сорос.

ЦЕУ се развива като международно признато средище за подготовка на кадри в областта на социалните и хуманитарните науки, за насърчаване на модерната научноизследователска дейност и за разработване на съвременна политика в различните обществени сфери. Структурата на университета, която комбинира възможностите на класическите департаменти с гъвкавостта на различни специализирани центрове, успешно гарантира неговата многостранна дейност. Два от центровете – Центърът по хуманитаристика и Центърът за изучаване на обществената политика, към момента развиват успешна дейност самостоятелно и като част от ЦЕУ. Подготовката на специалисти в областта на бизнеса се осъществява от международното бизнес училище. Свързани с академичните цели и задачи са и архивите на „Отворено общество“, които съхраняват ценни материали от ана-

лизите, докладите и книжните колекции на радио „Свободна Европа“, радио „Свобода“, самиздат, както и лични дарения, свидетелстващи за времето на прехода и за демократичните промени в бившите социалистически страни.

В по-краткосрочна и по-дългосрочна перспектива системата от относително самостоятелни центрове, допълващи дейността на същинските академични звена, се предвижда да се обогати с център по изкуствата и център по история, като за почетен президент на последния е поканен световно известният философ Пол Рикъор.

Освен чрез мрежата на департаментите и центровете ЦЕУ работи в тясно сътрудничество и с други институции, съпричастни на концепцията за изграждане на модерна наука и образование в страните от Централна, Източна Европа и бившия Съветски съюз. Интересни проекти се осъществяват с Института „Отворено общество“, с Института по конституционна политика COLPI, както и по други програми.

Ако се върнем назад във времето, началото на този огромен и изключително амбициозен по мащабите си проект е поставено през 1989 г., когато група от преподаватели и учени от различни страни, подкрепяни от Джордж Сорос, основава Международния студентски център в Дубровник, Република Хърватска. Впоследствие през 1991 г. ЦЕУ прави първите си стъпки в Прага вече като самостоятелен академичен институт, но поради възникнали непреодолими противоречия с правителството на Чехия седалището е преместено в Будапеща и Варшава.

До тази година основната част от департаментите и службите функционираха в столицата на Унгария, а департаментът по социология – в столицата на Полша. В момента се провеждат конкурси за сформирването на преподавателския и административния състав на департамента по социология към ЦЕУ – Будапеща, като в края на 2003 г. фактически университетът ще бъде концентриран само в унгарската столица.

Макар и несъщински университет в класическия смисъл, тъй като провежда обучение само по магистърски и докторски програми, ЦЕУ е неповторим като академично място за подготовка и научноизследователска работа. Съвременните многопластови знания, които са в основата на програмите, интердисциплинарният подход, интерактивността, развиваща се върху активното прилагане на „сократовия метод на познанието“, високоинтелектуалната среда, подхранвана не само от интензивните учебни занимания, но и от извънучебните инициативи – публични лекции, семинари, конференции, културни мероприятия – изграждат уникалния университетски облик на институцията. Нейната динамика черпи силата си както от плурализма на теми, идеи и концепции, така и от многообразното човешко присъствие. ЦЕУ притежава уникален многонационален характер и смело съчетава най-доброто от културно-образователната традиция на Европа и Америка. В университета в момента преподават 100 професори от 25 страни, като между тях са такива известни специалисти в своите области като Янош Киш (Унгария), Александър Бланкенегел (Германия), Андраш Шайо (Унгария), Стенли Зийгъл (САЩ), Тибор Варади (Сърбия), Денис Галиган (Великобритания), Виктор Ошатински (Полша), Стивън Холмс (САЩ), Мишел Розенфелд (САЩ) и др. В първите години след създаването му гостуващи професори в ЦЕУ са били и легендите на демократичния преход Лешек Балцерович и Андрю Арто.

Студентският състав е изключително пъстър. Бройката на желаещите да получат магистърски или докторски степени бързо нараства и обхваща представители на различни континенти и нации. Докато през 2000 г. общият брой на студентите е около 530, през 2001/

2002 г. той е вече над 800, а за учебната 2002/2003 г. надхвърля 900 души. Обучаващите се са предимно от Централна и Източна Европа, от Русия и от бившите съветски републики. През последните години програмите на ЦЕУ стават популярни и в останалите европейски страни, САЩ, Латинска Америка и Азия. Признание за активните усилия на този млад и много деен университет е включването му като член-основател на Европейската асоциация на университетите (EUA) през 2001 г., както и разширяването на акредитацията на дипломите му в САЩ.

От основаването до днес българските студенти от различни възрасти и специалности са били неизменно представени в ЦЕУ. През последните години броят се е увеличил, като през тази година той достига 58. В департаментите по история, медиевистика, икономика и изследване на половите преподават и български учени. Сред преподавателите-българи, свързани с дейността на ЦЕУ, е и един от нашите уважавани професори по теория и философия на правото – проф. Нено Неновски, който е поканен като гост-професор с лекции във Варшава през септември 1991 г.

Повече подробности относно обучението в областта на правните науки биха били от особен интерес за читателите на списание „Юридически свят“, както и за всички български юристи. Юридическият департамент на ЦЕУ се слави като едно от най-стабилните и успешни университетски звена. Обучението се осъществява в три потока – сравнително конституционно право, международно бизнес право и права на човека в рамките на магистърска (едногодишна) и докторска (тригодишна) програма. За тези, които се подготвят като докторанти в националните институти на страните от Централна и Източна Европа, се осигурява едногодишна специализация по линията на така наречената докторска програма за подпомагане. Средно във всеки поток на департамента по право на ЦЕУ всяка година се обучават по 20–30 студенти. Докторската програма обхваща около 28 души. Броят на българите – магистри по право в съответните дисциплини е по 2–3 души на година. Понастоящем докторантите-българи са трима – от тях един е в потока „Сравнително конститу-

ционно право“ и двама – в потока „Международно бизнес право“. Българската наука може да се гордее и с двама дипломирани доктори по право на ЦЕУ – Даниел Смилов (сравнително конституционно право) и Милена Минкова (международно бизнес право).

Изучаваните учебни дисциплини обхващат разнообразни проблеми в областта на съвременното право, като постиженията на общото и на континенталното право взаимно се допълват и обогатяват. Централно място и за трите потока заема курсът по право на Европейската общност.

За студентите от бизнес потока от важно значение е запознаването с процедурата и решенията на международния арбитраж, с механизма на инвестиционните ценни книжа и обезпечителните сделки, както и със запазването на общочовешките ценности в епохата на икономическа глобализация.

Лекциите по сравнително конституционно право са с ясна интердисциплинарна насоченост, като анализът на основните правни понятия и институти се свързва с развитието на политическите идеи, течения и системи. В този смисъл темите относно съдебния контрол, които се концентрират главно върху конституционния контрол на съдилищата и по-специално върху дейността на конституционните съдилища, правовата държава и разделението на властите и връзката между правото и обществото, провокират нов поглед върху общоизвестни въпроси. Комплексният подход позволява разглеждането на различните проблеми да се извършва в кон-

текста на философската и социално-правната динамика.

До голяма степен методологичната многоизмерност на съвременната наука и нейното приложение в правната област се обсъжда в дълбочина по време на докторските семинари, посветени на известни книги в различни области на познанието и на публикации на гостуващи професори.

Създаден в центъра на Европа с ясна цел да служи като мост между различни традиции и култури, ЦЕУ демонстрира забележителен новаторски подход по пътя на модернизиране на образованието в страните от бившия социалистически блок и възпитаването не само на високоподготвени специалисти, но и на граждани, които отстояват смело демократичните принципи и ценности. Приобщавайки младите хора от различни страни към идеите на плурализма, университетът е уникален експеримент на вечно търсеция човешки дух и на възможностите за развитие, които открива отвореното общество. Ето защо националното признаване на дипломите, получени в ЦЕУ, както и социалното реализиране на завършилите там са не само частни проблеми на отделните лица, но и въпроси от изключително важно значение за образователната и кадровата политика в новите демокрации, включително и България. Пред тези страни стои предизвикателството да градят бъдещето си, като се опират на нестандартното осмисляне и прилагане на разнообразни научни и културни тенденции, както и на модерно мислещия човешки потенциал, който превръща теоретичните постулати в жива практика.

БИБЛИОГРАФИЯ

Маргарита Модева

БИБЛИОГРАФИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ПРАВНА ЛИТЕРАТУРА ЗА 2000 Г.

КНИГИ

Актуални проблеми на международното право. Сб. науч. тр., посветен на проф. Владимир Кутиков. Под ред. на Ал. Янков и Й. Зидарова. С., Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2000.

Бойчев, Георги. Правова държава (Философско-правни аспекти). С., Юриспрес, 2000, 215 с.

Венедиков, Петко Йорданов. Въпроси на съпругеската имуществена общност. II изд. С., Проф. Петко Венедиков, 2002, 126 с.

I изд. 1994 на изд. Сиби. В кн. означено III изд.

Венедиков, Петко Йорданов. Договор за гледане и издръжка. III изд. С., Проф. Петко Венедиков, 2000, 119 с.

I изд. 1967 на изд. Наука и изкуство.

Венедиков, Петко Йорданов. Запазена част в наследството. III изд. С., Проф. Петко Венедиков, 2000, 90 с.

I изд. 1972 на изд. Наука и изкуство.

Венедиков, Петко Йорданов. Писмени доказателства и свидетелски показания в гражданския процес. III изд. С., Проф. Петко Венедиков, 2000, 115 с.

I изд. 1964 на изд. Наука и изкуство.

Венедиков, Петко Йорданов. Съсобственост. Правни въпроси. III изд. С., Проф. Петко Венедиков, 2000, 168 с.

I изд. 1975 на изд. Наука и изкуство.

Владимиров, Румен. Защита на финансово-данъчната система от правонарушения. С., Фенея, 2000, 232 с.

Георгиев, Владимир. Студии по валутно и банково право. С., Нова звезда, 2000, 136 с.

Дочев, Симеон. Наследството на Арес: Екзекуциите през вековете. С., Ваньо Недков, 2000, 248 с.

Зиновиева, Дарина. Правен режим на лечебните заведения. Книга първа. Създаване, управление, закриване. С., Сиела, 2000, 384 с.

Каменова, Цветана. Авторско право – международно и национално. С., 2000, 450 с.

Колев, Тенчо. Правни отношения и правни връзки. С., Юриспрес, 2000, 114 с.

Костова, Мария. Res publica на Цицерон. С., Сиби, 2000.

Кунева, Меглена. Коментар и практика по Закона за концесиите. С., Сиела, 2000, 268 с.

Лазаров, Кино. Обвързана компетентност и оперативна самостоятелност. С., Фенея, 2000.

Манолова, Мария. Парламентарното управление в България 1894–1912. С., Сиела, 2000, 215 с.

Мингова, Анелия. Граждански процес. С., Сиби, 2000, 1044 с.

Митев, Димитър. Новият данъчен процес. Коментар на Данъчния процесуален кодекс. ДВ, бр. 103 от 1999 г. С., Фенея, 2000, 124 с.

Мръчков, Васил. Международно трудово право. С., Сиби, 2000, 360 с.

Найденев, Борислав. Особени залози. С., Феня, 2000, 232 с.

Неновски, Нено. Венелин Ганев. Щрихи от живота и делото му. С., Сиела, 2000, 64 с.

Промени в здравното осигуряване – 2000 г. Комент. Даниела Асенова. С., Труд и право, 2000, 80 с.

Решения и определения на Конституционния съд на Република България 1999. Отг. ред. Ж. Сталев. Съст. Ц. Хаджистойчев и Н. Беров. С., Акад. изд. Проф. Марин Дринов, 2000, 275 с.

Серкеджиева, Мария. Процесът на правна евроинтеграция като специфична част от цялостния интеграционен процес. С., Инст. за икон. политика, 2000, 32 с.

Спасов, Борис. Общинско самоуправление. С., Софи-Р, 2000, 204 с.

Сталев, Живко. Българско гражданско процесуално право. VI доп. и прераб. изд. С., Сиела, 2000, 959 с.

Стоева, Радостина. Правомощия, функции и санкционна компетентност на общинската администрация по Закона за защита на потребителите и за правилата за търговия. С., Фонд. за реформа в местното самоуправление, 2000, 18 с.

Стойчев, Стефан. Избирателни системи и избирателни процедури. С., Софи-Р, 2000, 232 с.

Стойчев, Стефан. Конституционно право на Република България. Част първа. С., Сиела, 2000, 352 с.

Стойчев, Стефан. Конституционно право на Република България. Част втора. С., Сиела, 2000, 295 с.

Стоянов, Иван Г. Актуални въпроси на новия данъчен процес. Коментар на Данъчния процесуален кодекс. ДВ, бр. 103 от 1999 г. С., Феня, 2000, 62 с.

Съдебна практика по търговско право. Т. I. С., Сиела, 2000.

Т. 1. Коментар с текстовете на нормат. актове. Комент. Огнян Герджиков.

Т. 1.1. Предговор – Господин Господинов, Марио Бобатинов. 2000, 368 с.

Тасев, Христо. Българско наследствено право. VI изд. Нова ред. Г. Петканов, С. Тасев. С., Сиела, 2000, 196 с.

I изд. 1953; II изд. 1956; III изд. 1963; IV изд. 1987; V изд. 1993.

Трудове по международно право. Т. VI. Сб. статии. С., Бълг. асоц. по междунар. право, 2000, 296 с.

Трудови отношения и държавна служба – 2000 г. Нормат. актове, практика, прил. комент. Комент. Васил Мръчков и др. С., Труд и право, 2000, 688 с.

Други авт.: Е. Банова, С. Сербезова, С. Симеонова.

Цанков, Веселин. Българското гражданство. Материалноправни и процесуални аспекти. С., Агато, 2000, 208 с.

Цанкова, Цанка. Фактическото съпружеско съжителство и българското семейно право. С., Феня, 2000, 188 с.

СТАТИИ

Академик Чудомир Големинов на 70 години. – Правна мисъл, 2000, № 1, с. 104–108.

Аксентиева, Ася. Задължения на застрахования и на третото увредено лице по договора за застраховка „Гражданска отговорност“. – Финанси и право, 2000, № 7, с. 77–79.

Аксентиева, Ася. Задължителните застраховки „Гражданска отговорност“ и „Злополука“ за 2001 г. – Финанси и право, 2000, № 12, с. 64–68.

Алексиев, Берхард Борислав. Как (не) се урежда съдебният контрол при трудоустройките. – Труд и право, 2000, № 11, с. 57–59.

Анастасов, Ангел. Международното морско право и инспекциите на място в районите, намиращи се извън юрисдикцията или контрола на която и да е държава, съгласно Договора за всеобхватна забрана на ядрените опити. – Тр. междунар. право, 5, 2000, с. 165–176.

Ангелов, Георги. Доказателствата в касационното производство по ЗВАС. – Администр. правосъдие, 2000, № 5, с. 5–21.

Анчев, Димитър. Има ли право на обезщетение от шеста заплати по чл. 222, ал. 3 от Кодекса на труда член-кооператорка? – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 12–13.

Анчев, Димитър. Имуществена отговорност за вреди, причинени по небрежност. – Труд и право, 2000, № 7, с. 14–16.

Анчев, Димитър. Обезщетение по чл. 225 от Кодекса на труда при незаконно уволнение на работника или служителя. – Труд и право, 2000, № 11, с. 23–24.

Анчев, Димитър. Правата и задълженията на работниците и служителите при полагане на нощен труд. – Труд и право, 2000, № 12, с. 7–9.

Анчев, Димитър. Право на обезщетение по чл. 222, ал. 3 от Кодекса на труда и редът за уволнение. – Труд и право, 2000, № 8, с. 18–19.

Анчев, Димитър. Съществува ли по Кодекса на труда фирмен стаж. – Труд и право, 2000, № 11, с. 32–33.

Анчев, Димитър. Трудът над 8 часа в работни дни при сумирано изчисляване на работното време не е извънреден труд. – Труд и право, 2000, № 8, с. 5–7.

Апостолов, Иван. Прехвърляне на собствеността и задължението за предаване – сравнителноправен поглед върху правото на продажбата в някои капиталистически страни (прод. от № 6/1999 г.) – Търг. право, 2000, № 1, с. 69–82.

Атанасова, Стефка. Жалба за бавност в данъчното производство. – Финанси и право, 2000, № 7, с. 52–55.

Атанасова, Стефка. Правна защита на собствениците по реституция. – Собственост и право, 2000, № 6, с. 14–22.

Баглай, М. В. Развитие на конституционното право на Русия и на науката за него. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 247–266.

Банев, Михаил. За допълнението на чл. 157, ал. 2, последно изречение ГПК. – Адвокатски преглед, 2000, № 5, с. 21–22.

Банев, Михаил. За исковата защита на собственика-наемодател срещу наемателя след прекратяването на наемното правоотношение. – Адвокатски преглед, 2000, № 10, с. 21–22.

Банов, Банчо. Участие в масовата приватизация. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 78–80.

Банова, Емилия. Забрана за парично компенсирание на платения годишен отпуск. – Труд и право, 2000, № 8, с. 13.

Банова, Емилия. И едноличните търговци са длъжни да издават трудови книжки. – Труд и право, 2000, № 11, с. 28–31.

Банова, Емилия. Изменение на трудовото правоотношение по взаимно съгласие. – Труд и право, 2000, № 12, с. 5–6.

Банова, Емилия. Кога се обявява конкурс. – Труд и право, 2000, № 6, с. 8–9.

Банова, Емилия. Обезщетение по чл. 222, ал. 3 КТ не се дължи, когато лицето не работи. – Труд и право, 2000, № 6, с. 18–19.

Банова, Емилия. Обезщетение по чл. 222, ал. 1 КТ. – Труд и право, 2000, № 9, с. 7–8.

Банова, Емилия. Обезщетения по чл. 222, ал. 1 и 3 КТ могат да се изплащат едновременно. – Труд и право, 2000, № 11, с. 19–20.

Банова, Емилия. Обезщетения при ликвидация на предприятието. – Труд и право, 2000, № 11, с. 15–18.

Банова, Емилия. Отново за обезщетението по чл. 222, ал. 3 КТ. – Труд и право, 2000, № 9, с. 11–12.

Банова, Емилия. Платен отпуск по чл. 169, ал. 3 КТ. – Труд и право, 2000, № 9, с. 5.

Банова, Емилия. Правото на отпуск не се погасява по давност. – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 10–11.

Банова, Емилия. Сроктът по чл. 345, ал. 1 КТ тече от получаване на съобщение за възстановяване на работа. – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 19–21.

Банова, Емилия. Трудов договор при непълно работно време. – Труд и право, 2000, № 7, с. 9–11.

Банова, Емилия. Член 72, ал. 1 КТ е императивна правна норма. – Труд и право, 2000, № 7, с. 7.

Банчева, Даниела и Валентин Русев. Ново производство по принудителното събиране на държавните вземания, възложени на митническите органи. – Финанси и право, 2000, № 12, с. 57–60.

Белазелков, Борислав и Ангел Калайджиев. За залаго на търговско предприятие. – Търг. право, 2000, № 5, с. 36–41.

Бележкова, Чайка. Нотариална заверка на договорите за аренда и наем. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 10–11.

Благоева, Снежана. Една крачка до борсова търговия с компенсационните бонове и компенсаторните записи. – Пазар и право, 2000, № 8, с. 68–71.

Близнашки, Георги. Съвременната конституция като ценностна харта. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 32–43.

Бобатинов, Марио. Договорът за управление на ценни книги. – Пазар и право, 2000, № 6, с. 24–27.

Бобатинов, Марио. Ликвидност и капиталова адекватност на банките – правни аспекти. – Пазар и право, 2000, № 8, с. 22–24.

Бобева, Кристина. Новият правен режим, регламентиращ дейността на обменните бюра и финансовите къщи. – Търг. право, 2000, № 2, с. 64–69.

Бобева, Кристина. Някои особености на новия правен режим, регламентиращ дейността на инвестиционните посредници. – Търг. право, 2000, № 4, с. 30–45.

Бобева, Кристина. Правният режим на ипотечните облигации. – Търг. право, 2000, № 6, с. 46–50.

Бобева, Кристина. Собственост и ползване на водите и водостопанските системи и съоръжения според новия Закон за водите. – Търг. право, 2000, № 3, с. 90–99.

Божанов, Симеон. Екологични проблеми, свързани с възстановяването на собствеността върху горите и земите от горския фонд. – Собственост и право, 2000, № 6, с. 34–38.

Божков, Марин. Измененията в нормативните актове, регламентиращи участието в централизираните публични търгове по глава VIII от ЗППДОП. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 75–77.

Божков, Марин. Участие на чуждестранни юридически лица в централизираните публични търгове за продажба на акции по глава VIII от ЗППДОП. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 62–69.

Босолова, Мария. Осигурителни отношения по договори за публикуване в периодични издания. – Данъчна практика, 2000, № 5, с. 20–21.

Босолова, Мария. Плащания по сделки с чуждестранни лица. – Данъчна практика, 2000, № 6, с. 14.

Бояджиева, Юлия. Криминологична характеристика на престъпността в банковата система. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 148–164.

Боянов, Борислав Цв. Бъдещето на адвокатската професия. – Адвокатски преглед, 2000, № 1, с. 14–20.

Бузева, Таня. За потенциалната роля на нотариусите. (Във връзка с проектоизменения на Търговския закон в уредбата на търговските дружества). – Нотариален бюлетин, 2000, № 2, с. 26–32.

Бъзински, Милен. Някои въпроси на реституцията по ЗВСОНИ. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 21–23.

Бъзински, Милен. Отмяна на констатиран нотариален акт. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 12–13.

Вазов, Борис. Адвокатство и спекула. – Адвокатски преглед, 2000, № 1, с. 25–26.

Велинов, Любен. Изключване на съдружник при ООД. – Адвокатски преглед, 2000, № 3, с. 13–21.

Варадинов, Огнян. Тълкуване на националното законодателство в съответствие с директивите на ЕС – частноправни аспекти. – Съвременен право, 2000, № 3, с. 54–61.

Василева, Мария. Някои аспекти на съдебната спогодба. – Правна мисъл, 2000, № 2, с. 78–84.

Великов, Венцислав. Обект на митническите нарушения. – Съвременен право, 2000, № 6, с. 33.

Великов, Венцислав. Опит за извършване на митническа контрабанда. – Правна мисъл, 2000, № 3, с. 20–26.

Великов, Венцислав. Понятието „митническа зона“ и правомощията на митническите органи. – Администр. правосъдие, 2000, № 2, с. 27–35.

Великов, Венцислав. Понятието митническа граница. – Съвременен право, 2000, № 1, с. 26–39.

Велинов, Любен. Изключване на съдружник при ООД. – Адвокатски преглед, 2000, № 3, с. 13–21.

Велинов, Любен. Новости в търговския регистър. – Пазар и право, 2000, № 12, с. 5–10.

Велински, Иван. Въпроси и отговори на финансовия контрол. – Финанси и право, 2000, № 9, с. 44–46.

Вердюсен, Марк. Парламентарният посредник в страните от Европейския съюз. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 124–154.

Веселинова, Мирела. Незаконно уволненият се възстановява на същата длъжност. – Труд и право, 2000, № 6, с. 25–26.

Видин, Благой. Система на ООН за поддържане на международния мир, мироопазващи операции и употреба на сила. – Съвременен право, 2000, № 6, с. 44–55.

Владимиров, Георги. Една хипотеза за появата на „Законъ судный людьмъ“. – Правна мисъл, 2000, № 3, с. 101–104.

Владимиров, Иван. Функции на международните организации. – Тр. междунар. право, 5, 2000, с. 72–91.

Владова, Виолета. Някои проблеми при прилагане на чл. 40, ал. 3 КЗОО. – Труд и право, 2000, № 11, с. 52–53.

Влахов, Красимир. Възможно ли е дружествен дял да бъде обект на обезпечение и на принудително изпълнение по ГПК. – Пазар и право, 2000, № 12, с. 11–15.

Влахов, Красимир. Предприятието на едноличния търговец и съпругеската имуществена общност. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 46–50.

Вучков, Веселин. Предмет на процесуалното доказване. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 165–192.

Вълков, И. К. Подготовка на военнослужещите по военно право за участието им в миротворчески хуманитарни мисии. – Тр. Воен. акад. „Г. С. Раковски“, 1, 2000, с. 107–115.

Вълчев, Даниел. Демокрацията като децентрализирано правосъздаване. – Съвременен право, 2000, № 4, с. 57–67.

Ганев, Венелин. Правникът и истината. – Правна мисъл, 2000, № 2, с. 87–93.

Ганев, Венелин. Социологията и нормативното гледище. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 270–284.

Ганев, Маргарит. Международноправната система за опазване на световния мир и сигурност на границата на новия век и на новите предизвикателства. – Тр. по междунар. право, 5, 2000, с. 113–164.

Гачев, Венелин. Кратък коментар върху измененията в ГПК – ДВ, бр. 64 от 16 юли 1999 г. – Търг. право, 2000, № 1, с. 37–42.

Гачев, Венелин. Нещо за симулацията. – Адвокатски преглед, 2000, № 5, с. 9–12.

Георгиева, Нина. Държавна санкция на недържавните източници на трудовото право. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 106–123.

Георгиев, Валентин. Теоретичното наследство на Венелин Ганев. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 285–305.

Георгиев, Владимир. Небанковите финансови институции. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 207–217.

Георгиев, Владимир. Правно положение на квестора в банковото право. – Търг. право, 2000, № 2, с. 32–40.

Георгиев, Владимир. Регистрационни и лицензионни актове по новия валутен закон. – Търг. право, 2000, № 1, с. 27–36.

Георгиев, Владимир. Срокове за плащане и сепълмент при банките. – Финанси и право, 2000, № 11, с. 5–6.

Георгиев, Георги. Възнаграждения и обезщетения на държавните служители. – Труд и право, 2000, № 6, с. 39–45.

Георгиев, Емануил. Кодекс за задължително обществено осигуряване. – Адвокатски преглед, 2000, № 2, с. 15–17.

Георгиев, Кирил. „Наказателният закон“ на Васил Левски. – Правна мисъл, 2000, № 2, с. 99–101.

Георгиева, Мара. Регистрирането в Агенцията за малки и средни предприятия е добро волно. – Пазар и право, 2000, № 6, с. 34–36.

Геджиков, Огнян. За изплащане дивидента на акционерите. – Пазар и право, 2000, № 12, с. 16–17.

Герджиков, Огнян. Търговският закон – в нова редакция. – Пазар и право, 2000, № 11, с. 5–8.

Голева, Поля. Въпроси на реституцията на имоти и обезщетенията с компенсаторни записи, жилищни компенсаторни записи и поименни компенсационни бонове. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 5–15.

Голева, Поля. Измененията и допълненията в Търговския закон. – Правна мисъл, 2000, № 3, с. 79–94.

Голева, Поля. Методи за обратно изкупуване на акции от акционерното дружество. – Пазар и право, 2000, № 7, с. 5–15.

Голева, Поля. Може ли ползватели-не-собственици на вещи да се разпореждат с тях и да преотстъпват ползването им на други лица? – Собственост и право, 2000, № 6, с. 5–13.

Голева, Поля. Недействителността на учредено търговско дружество – основания, обявяване, последици. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 44–64.

Голева, Поля. Понятие за ипотечни облигации и особености в техния нов правен режим. – Пазар и право, 2000, № 11, с. 9–15.

Голева, Поля. Понятие и правен режим на облигациите. – Пазар и право, 2000, № 8, с. 5–13.

Голева, Поля. Проблемът за правните последици от нарушаване на правилата за обратно изкупуване на акции. – Пазар и право, 2000, № 6, с. 17–23.

Голева, Поля. Търговците като потенциални субекти на наказателна отговорност за престъпления против кредиторите? – Пазар и право, 2000, № 9, с. 5–13.

Големинов, Чудомир. Относно гаранциите и правото на рекламация според ЗПППТ. – Правна мисъл, 2000, № 4, с. 20–25.

Гонева, Ася. Осигуряване на съдружници в търговски дружества. – Труд и право, 2000, № 12, с. 32–33.

Горанов, Димитър. За възникването на правото на собственост в суперфициарната етажна собственост (По повод статията на д-р Илия Жеков в бр. 6–7/2000 г.). – Адвокатски преглед, 2000, № 10, с. 26–27.

Горанов, Димитър. Може ли да влезе в сила административен акт, който е издаден от

лице, което по закон не е овластено да го издава. – Адвокатски преглед, 2000, № 12, с. 41–44.

Горанов, Димитър. Някои въпроси, които възникват във връзка с приватизацията. – Адвокатски преглед, 2000, № 11, с. 9–11.

Горанова, Илонка. Правна същност на жалбата по Закона за обществените поръчки. – Администр. правосъдие, 2000, № 1, с. 58–63.

Горбанов, Любен. Въпроси и отговори по реституционните закони. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 24–27.

Горбанов, Любен. За чл. 107, ал. 1 от Семейния кодекс. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 53–55.

Горбанов, Любен. Правни последици от придобиването на влязъл в сила план за земеразделяне. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 36–38.

Горбанов, Любен. Придобивната давност и възстановяване собствеността върху недвижими имоти. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 31–37.

Гоцев, Васил. 90 години от рождението на Кръстьо Цончев. – Адвокатски преглед, 2000, № 10, с. 20.

Григоров, Григор Н. Въпроси на придобиване на „свои“ акции от акционерно дружество. – Правна мисъл, 2000, № 1, с. 51–61.

Григоров, Светослав. Временна делба. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 58–59.

Григоров, Светослав. Ликвидация на дружество с ограничена отговорност. – Пазар и право, 2000, № 8, с. 14–15.

Григоров, Светослав. Отказ от наследство. – Собственост и право, 2000, № 6, с. 56–57.

Григоров, Светослав. Трудовото правоотношение на съдружник в ООД се регламентира от Кодекса на труда. – Труд и право, 2000, № 6, с. 10.

Григоров, Светослав. Трудово възнаграждение при вътрешно заместване. – Труд и право, 2000, № 11, с. 38–39.

Грозева, Милена. Ликвидацията на лечебните заведения по чл. 5, ал. 1 от Закона за лечебните заведения. – Собственост и право, 2000, № 6, с. 71–76.

Груев, Лазар. Незаявяване на неплатежоспособност (чл. 2276 от Наказателния кодекс). – Юридически свят, 2000, № 1, с. 130–147.

Груев, Лазар. Умишлен банкрут. – Съвременно право, 2000, № 4, с. 47–56.

Гюров, Иван. Антикартелна практика на Комисията за защита на конкуренцията. – Пазар и право, 2000, № 12, с. 48–58.

Гюров, Иван. Нарушаване на конкуренцията посредством държавни помощи. – Пазар и право, 2000, № 9, с. 65–73.

Гюров, Иван. Становища на КЗК по приватизационните сделки. – Пазар и право, 2000, № 7, с. 69–74.

Гюров, Иван. Хармонизация на българското право на конкуренцията с правото на европейските общности. – Съвременно право, 2000, № 2, с. 41–55.

Давидковски, Борче. Реформа в публичния сектор в Република Македония. – Съвременно право, 2000, № 1, с. 76–85.

Дамянова, Милена. Гарантиране на депозитите в банките – степен на хармонизация на българския закон с правото на ЕС. – Финанси и право, 2000, № 8, с. 8–14.

Данов, Христо. Проблеми във връзка с възлагането на неподелям жилищен имот по новия правопорядък. – Адвокатски преглед, 2000, № 1, с. 5–9.

Дашина, Евгения. За Закона за кадастъра и имотния регистър. – Собственост и право, 2000, № 6, с. 26–33.

Дашина, Евгения. За ролята на правоспособните лица при извършване на дейности по кадастъра по реда на Закона за кадастъра и имотния регистър. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 31–35.

Дашина, Евгения. Съдържанието на кадастъра съгласно новия Закон за кадастъра и имотния регистър. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 24–30.

Дашина, Евгения. Създаването на имотен регистър в Република България – обхват и процедура. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 23–27.

Делчев, Андрей и Марина Димитрова. Някои проблеми по прилагането на Закона за

обществените поръчки. – Адвокатски преглед, 2000, № 11, с. 17–21.

(Доклад, изнесен на Балканския правен форум, София, 9–10 ноември 2000 г.)

Джелепова, Надежда. Събранието на кредиторите в производството по несъстоятелност. – Пазар и право, 2000, № 7, с. 53–55.

Джилизов, Велко. Банковата тайна. – Финанси и право, 2000, № 9, с. 11–19.

Джилизов, Велко. Банковите гаранции. – Финанси и право, 2000, № 7, с. 11–19.

Джилизов, Велко. Подчинен срочен дълг. – Финанси и право, 2000, № 12, с. 11–17.

Диков, Любен. Предоговорна отговорност. – Търг. право, 2000, № 2, с. 80–87.

Димитров, Валери. Легалното определяне на инвестиционните ценни книжа според ЗЦКФБИД (продължение от № 6/1999 г.). – Търг. право, 2000, № 1, с. 43–57.

Димитров, Валери. Правен режим на дейността на Централния депозитар за ценни книжа. – Пазар и право, 2000, № 11, с. 60–66.

Димитров, Валери. Правно положение на фондовата борса според Закона за публичното предлагане на ценни книжа. – Търг. право, 2000, № 2, с. 41–63.

Димитрова, Златко. Някои международноправни аспекти на статута на Съюзна република Югославия в ООН. – Правна мисъл, 2000, № 3, с. 57–66.

Димитрова, Евелина. Правила за определяне на данъчния кредит в българското и европейското право. – Съвременно право, 2000, № 4, с. 91–96.

Димова, Елена и Иван Иванов. Относно имитацията на шрихкод. – Пазар и право, 2000, № 11, с. 69–75.

Динева, Диана. Облагане доходите на служителите на регистрирано в чужбина българско представителство. – Финанси и право, 2000, № 11, с. 23–24.

Добрев, Мариан. Мениителничните ефекти като изпълнителни основания. – Адвокатски преглед, 2000, № 5, с. 19–20.

Добрев, Мариан. Някои въпроси за лихвите и прихващане на изпълнението. – Адвокатски преглед, 2000, № 12, с. 36–40.

Доковска, Даниела. За въззивното обжалване на присъдите. – Адвокатски преглед, 2000, № 2, с. 3–14.

Дочев, Иван. Вливане на търговско дружество, обявено в ликвидация. – Финанси и право, 2000, № 11, с. 56–57.

Драгиев, Александър. Прилагането на общите принципи на правото и съдебните решения в производството пред Международния съд на ООН. – Тр. междунар. право, 5, 2000, с. 92–112.

Дюлгерова, Парашкева. Права на безработното лице, предявило иск за възстановяване на предишната работа, което при регистрация в Бюрото по труда представя нередовни документи. – Труд и право, 2000, № 9, с. 39–41.

Еленков, Александър. Съдебната практика на Върховния административен съд по жалби срещу откази за предоставяне на бежански статут. – Администр. правосъдие, 2000, № 2, с. 5–16.

Ефремов, Иван. Приложима ли е разпоредбата на чл. 135, ал. 2 ЗЗД по отношение на юридическите лица. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 56–57.

Жеков, Илия. Кога правото на строеж преминава в суперфициарна етажна собственост? – Адвокатски преглед, 2000, № 6, с. 54–58.

Жекова-Еленкова, Елка. Нови положения в Наредбата за изискванията към дейността на инвестиционните посредници. – Пазар и право, 2000, № 9, с. 49–54.

Желев, Желю. Десет години по-късно. Уроци за бъдещето. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 11–31.

Желязкова, Венцислава. Европейското дружествено право и обединението на предприятия в Европейския съюз. – Тр. междунар. право, 5, 2000, с. 267–292.

За независимостта на съдиите. – Адвокатски преглед, 2000, № 1, с. 3–4.

Занкова, Бисера. Съвместна конференция върху корупцията на Принстънския и Централноевропейския университет – Будапеща, 29 окт. – 6 ноем. 1999 г. – Съвременно право, 2000, № 1, с. 101–107.

Запрянов, Ангел. За административно-наказателната отговорност на ръководителя. – Адвокатски преглед, 2000, № 6–7, с. 19–20.

Запрянов, Асен. Бележки по Закона за кадастъра и имотния регистър (ДВ, бр. 34 от 25 април 2000 г.). – Адвокатски преглед, 2000, № 5, с. 12–18.

Запрянов, Асен. Бележки по Закона за кадастъра и имотния регистър (ДВ, бр. 34 от 25.04.2000 г.). – Нотариален бюлетин, 2000, № 3, с. 39–47.

Запрянов, Асен. Изменения в ЗТСУ и други с обнародването на Закона за кадастъра и имотния регистър (ЗКИР). – Адвокатски преглед, 2000, № 6–7, с. 12–16.

Запрянов, Асен. Общи бележки и някои въпроси на прехода – от Закона за териториално и селищно устройство (ЗТСУ) към влизането в сила на Закона за устройство на територията (ЗУТ). – Адвокатски преглед, 2000, № 12, с. 30–36.

Запрянов, Асен. Предвиждания и застрояване по застроителните планове. – Адвокатски преглед, 2000, № 1, с. 10–13.

Заркова, Вержиния. Социално осигуряване на чужди граждани, регистрирани по търговския закон. – Труд и право, 2000, № 11, с. 56–57.

Зафиров, Георги. Социално и здравно осигуряване на жените в отпуск по майчинство. – Труд и право, 2000, № 11, с. 51–52.

Захаријева, Юлия. Европейското гражданство. Развитие, съдържание и реализация на идеята за европейско гражданство. – Тр. междунар. право, 5, 2000, с. 243–252.

Зидарова, Йорданка. Новата уеднаквена уредба на закрилата на децата в международното частно право. – Тр. междунар. право, 5, 2000, с. 177–200.

Зиновиева, Дарина. Административно лицензиране и регистрация в здравеопазването (Сравнителен анализ и законодателство в България). – Правна мисъл, 2000, № 1, с. 19–37.

Зиновиева, Дарина. Незаконосъобразност на административните актове поради некомпетентност – анализ на съдебната практика. – Съвременно право, 2000, № 2, с. 80–90.

Златарева, Маргарита. Нестопански организации с публичноправни функции. – Търг. право, 2000, № 3, с. 25–32.

Златарева, Маргарита. Организации за общественополезна дейност. – Търг. право, 2000, № 5, с. 26–35.

Златарева, Маргарита. Очакванията и предложенията за бъдещ Закон за неправителствените организации. – Търг. право, 2000, № 1, с. 21–26.

Златков, Иван. Актуални въпроси на нормативната уредба на счетоводството в България. – Финанси и право, 2000, № 8, с. 50–57.

Златков, Иван. Актуални въпроси на нормативната уредба за дейността на пенсионноосигурителните дружества и пенсионните фондове. – Финанси и право, 2000, № 11, с. 47–55.

Иванов, Борис. За електронния документ. – Съвременно право, 2000, № 3, с. 75–90.

Иванов, Иван. Практически въпроси във връзка със Съвета на директорите на акционерното дружество. – Пазар и право, 2000, № 11, с. 15–22.

Иванов, Костадин. Право на износ и внос на левове и чуждестранна валута в наличност и на благородни метали и скъпоценни камъни от местни и чуждестранни физически лица. – Счетоводство плюс..., 2000, № 2, с. 19; № 3, с. 13–15.

Иванов, Костадин. Промяна в данъчния режим на лечебните заведения при преобразуването им в търговски дружества. – Финанси и право, 2000, № 8, с. 22–26.

Иванова, Люсиен. Кратки бележки относно организацията и дейността на нотариусите и службите по вписванията във Франция. – Нотариален бюлетин, 2000, № 1, с. 11–13.

Иванова, Мария. Новият режим на облагане по ЗДДС на туристическите услуги. – Данъчна практика, 2000, № 7, с. 10–13.

Илиев, Димитър. За понятието „брак“ и определението на римския юрист Модестин. – Съвременно право, 2000, № 3, с. 104–112.

Илиева, Ирена. Рамковата конвенция за защита на националните малцинства и нейният контролен механизъм. – Правна мисъл, 2000, № 2, с. 24–40.

Илиева, Лилия. Вземането по чл. 86, ал. 1 ЗЗД е лихва по смисъла на чл. 76, ал. 2 ЗЗД. – Търг. право, 2000, № 5, с. 54–56.

Илиева, Лилия. Правно значение на съдебното разрешение за разпореждане с имущество от несъстоятелната маса. – Търг. право, 2000, № 4, с. 63–66.

Йорданов, Богдан. Стопанска дейност на общината (правни аспекти). – Правна мисъл, 2000, № 2, с. 15–23.

Йорданова, Велислава. Принудително изпълнение по Данъчния процесуален кодекс – анализ на някои аспекти от новия режим. – Съвременно право, 2000, № 3, с. 91–103.

Йосифов, Никола. Право на удръжки на работодателя. – Труд и право, 2000, № 6, с. 46–48.

Йосифов, Никола. Право на парично обезщетение за временна неработоспособност. – Данъчна практика, 2000, № 4, с. 52–55.

Йосифов, Никола. Право на парично обезщетение за майчинство. – Данъчна практика. Счетоводство. Финанси на фирмата, 2000, № 5, с. 46–50.

Йосифов, Никола. Трудов стаж, даващ право на допълнително трудово възнаграждение за продължителна работа. – Данъчна практика. Счетоводство. Финанси на фирмата, 2000, № 1, с. 64–66.

Калайджиев, Ангел. Безвъзмездна сделка ли е авалът? – Търг. право, 2000, № 3, с. 50–52.

Калайджиев, Ангел. За делението на договорите на консенсуални, формални и реални. – Пазар и право, 2000, № 8, с. 20–21.

Калайджиев, Ангел. Има ли едноличният търговец право на обезщетение за неимуществени вреди от неовластено използване на търговската му фирма. – Пазар и право, 2000, № 12, с. 32–34.

Калайджиев, Ангел. Промени в режима на недействителността на търговското дружество. – Търг. право, 2000, № 6, с. 40–45.

Калайджиев, Ангел. Промени в режима на вноските в търговските дружества. – Адвокатски преглед, 2000, № 11, с. 12–16.

Калайджиев, Ангел. Публичното дружество. – Търг. право, 2000, № 1, с. 9–20; № 2, с. 13–24.

Калайджиев, Ангел. Цедира ли се безлична акция? – Търг. право, 2000, № 4, с. 17–18.

Каменова, Цветана. Забраната на дискриминацията в новия XII Протокол към Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи и в актовете на Европейския съюз. – Правна мисъл, 2000, № 3, с. 44–56.

Каменова, Цветана. Правна уредба на интелектуалната собственост на международно и национално равнище в края на двадесети век. – Тр. междунар. право, 5, 2000, с. 201–219.

Каменова, Цветана. Правната реформа – 10 години след началото. – Правна мисъл, 2000, № 4, с. 81–83.

Каравелов, Антон. За приложението на чл. 84а и чл. 112, ал. 4 ППЗТСУ. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 21–25.

Каравелов, Антон. Надстройкаване на сграда в съсобствен парцел. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 14–18.

Каравелов, Антон. Правно-техническа консултация. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 14–20.

Каравелов, Антон. Строеж в съсобствен парцел. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 20–23.

Караминков, Александър. Българската адвокатура. – Адвокатски преглед, 2000, № 4, с. 3–14.

Караминков, Александър. Относно приложното поле на чл. 288, ал. 2 от ГПК. – Адвокатски преглед, 2000, № 3, с. 27–28.

Карамфилов, Георги. Международното хуманитарно право и неговото състояние на прага на XXI век. – Тр. Воен. акад. „Г. С. Раковски“, 1, 2000, с. 79–97.

Касбова, Камелия. От кой момент и кой придобива правото на дивидент? – Пазар и право, 2000, № 9, с. 14–17.

Кац, Адела. Защо са законосъобразни модалитетите при сделки за прехвърляне на недвижими имоти. – Нотариален бюлетин, 2000, № 3, с. 26–29.

Кацарски, Александър. Съответствие на българското търговско право с Трета (78/855/ЕИО) и Шеста (82/891/ЕИО) директива в об-

ластта на дружественото право. – Съвременно право, 2000, № 6, с. 103–118.

Кемалова, Евдокия и Кръстю Кръстев.

Относно прекия и евентуалния умисъл в наказателното право. – Правна мисъл, 2000, № 4, с. 41–55.

Керелска, Олга. Основни моменти в производството по несъстоятелност по Търговския закон. – Пазар и право, 2000, № 6, с. 42–48.

Керелска, Олга. Събранието на кредиторите и комитетът на кредиторите като органи на несъстоятелността. – Пазар и право, 2000, № 9, с. 36–42.

Кискинов, Вихър. За изучаването на правна информатика. – Съвременно право, 2000, № 2, с. 75–79.

Кисъв, Митьо. Промени в Кодекса за задължителното обществено осигуряване. – Труд и право, 2000, № 9, с. 48–52.

Коджабашев, Михаил. Граничният контрол в защита на интелектуалната собственост. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 68–73.

Коджабашев, Михаил. Заблуждаващо предлагане на стоки и услуги. – Пазар и право, 2000, № 8, с. 72–74.

Коджабашев, Михаил. Нелоялно приличане на клиенти – прекратяване или нарушаване на сключени договори. – Пазар и право, 2000, № 9, с. 74–77.

Коджабашев, Михаил. Нормативното понятие „промишлен дизайн“. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 67–70.

Коджабашев, Михаил. Производствена и търговска тайна. – Данъчна практика, 2000, № 7, с. 91–93.

Коджабашев, Михаил. Стари и нови възможности в исковата защита на авторските права. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 57–61.

Колева, Недка. Изплащане на допълнителни суми извън трудовото възнаграждение. – Труд и право, 2000, № 8, с. 29–31.

Кондарев, Ивайло. За някои проблеми, свързани с правото на данъчен кредит по ЗДДС. – Финанси и право, 2000, № 9, с. 33–37.

Конов, Траян. Понятието „противоправност“ в областта на непозволеното увреждане

според българското гражданско право. – Търг. право, 2000, № 6, с. 66–99.

Конституция на Република Турция. Прев. от турски ез. Ст. Сталев. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 226–269.

Костадинова, Любка. Организационни структури и дейност на нотариусите в Германия. – Нотариален бюлетин, 2000, № 3, с. 20–22.

Костов, Димитър. За понятието „държавен служител“. – Съвременно право, 2000, № 5, с. 15–24.

Костов, Димитър. Касационното производство пред Върховния административен съд. – Администр. правосъдие, 2000, № 4, с. 24–32.

Костов, Димитър. „Санкционната“ фаза на административнонаказателния процес. – Съвременно право, 2000, № 4, с. 28–37.

Костова, Мария. Предпоставки за допустимост на съдебноадминистративния контрол за законност на административните актове, издавани по Закона за преобразуване и приватизация на държавни и общински предприятия. – Администр. правосъдие, 2000, № 2, с. 17–26.

Кукушев, Костадин. Промисленият дизайн – обект, признаци, критерии, заявяване, регистрация и собственост. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 68–70.

Кънев, Светлин. За някои особености при прехвърлянето, наследяването, залагането, съсобствеността и разделянето на дружествен дял в ООД. – Съвременно право, 2000, № 5, с. 81–93.

Кънев, Светлин. Проблеми при изпълнението върху дял на съдружник в ООД. – Съвременно право, 2000, № 2, с. 28–33.

Късева, Евдокия. Закрила на журналистическото авторство. – Собственост и право, 2000, № 6, с. 63–65.

Лазаров, Кино. За съответствието на административния акт с целта на закона. – Правна мисъл, 2000, № 1, с. 3–18.

Лазаров, Кино. Изискването за материална законсъобразност на административните актове. – Администр. правосъдие, 2000, № 1, с. 51–57.

Лазаров, Кино. Критичен анализ на чл. 2, ал. 2 от Закона за административните наруше-

ния и наказания. – Правна мисъл, 2000, № 2, с. 76–77.

Лазаров, Кино. Обвързаната компетентност и оперативната самостоятелност през призмата на Закона за обществените поръчки. – Адвокатски преглед, 2000, № 6–7, с. 17–18.

Лалева, Пепа. Временният синдик и първото събрание на кредиторите според измененията на Търговския закон. – Пазар и право, 2000, № 11, с. 46–53.

Лалева, Пепа. Относно приложението на някои процесуални норми в производството по несъстоятелност. – Пазар и право, 2000, № 7, с. 56–62.

Ланджев, Борис. Основни съуправителни права на акционера. – Пазар и право, 2000, № 6, с. 5–12.

Ламбринов, Димо. Вътрешни правила за работната заплата в търговските дружества. – Труд и право, 2000, № 9, с. 23–27.

Лозев, Емил. Закрила на фолклорните творби чрез авторското право в развиващите се страни. – Интелект. собственост, 2000, № 8, с. 21–23.

Лозев, Емил. Изменения и допълнения на ЗАПСП относно компютърните програми и базите данни. – Собственост и право, 2000, № 6, с. 60–62.

Лозев, Емил. Измененията и допълненията на ЗАПСП и правото на наем, правото на заем и някои сродни права. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 64–67.

Лозев, Емил. Обезпечителните мерки по ЗАПСП. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 62–67.

Лучников, Светослав. Проф. Иван Апостолов. – Адвокатски преглед, 2000, № 5, с. 23–27.

Малчев, Антон. Закрила при уволнение. – Труд и право, 2000, № 7, с. 18–19.

Малчев, Антон. Някои гаранции за бъдещия собственик. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 20.

Марков, Методи. Възможности за участие в стопанската дейност на ненавършилите пълнолетие лица. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 193–206.

Марков, Методи. Държавно регулиране на цените и защита на конкуренцията. – Търг. право, 2000, № 6, с. 51–59.

Марков, Методи. Защита срещу нарушения в процедури за възлагане на обществени поръчки. – Пазар и право, 2000, № 12, с. 24–30.

Марков, Методи. Правният режим на безстопанствените имущества. – Собственост и право, 2000, № 6, с. 47–55.

Марков, Методи. Предимство на икономически най-изгодното предложение при възлагане на обществени поръчки. – Пазар и право, 2000, № 11, с. 30–34.

Марков, Методи. Приложение на Закона за защита на конкуренцията при възлагане на обществени поръчки. – Пазар и право, 2000, № 6, с. 67–73.

Марков, Методи. Развитие в уредбата на договора при общи условия. – Съвременно право, 2000, № 3, с. 29–41.

Матеева-Стоянова, Екатерина. Договор за установяване на доверителна собственост (trust) и приватизационният договор по чл. 34, ал. 1, т. 2 ЗППДОП – съпоставка и разграничение. – Търг. право, 2000, № 4, с. 3–16; № 5, с. 5–25.

Мермерска, Людмила. Данъчно облагане на индивидуалната практика на стоматолозите. – Данъчна практика, 2000, № 5, с. 7–15.

Мермерска, Людмила. Относно данъчното облекчение за частните земеделски стопани и едноличните търговци. – Финанси и право, 2000, № 8, с. 32–34.

Мермерска, Людмила. Относно правото на пренасяне на загуби при преобразуване. – Данъчна практика, 2000, № 7, с. 5–9.

Микова, Величка. Връща ли се при отмяна на уволнението обезщетението по чл. 222, ал. 3 КТ? – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 14.

Микова, Величка. Задължен ли е работодателят да прекъсне неплатения отпуск на работника или служителя. – Труд и право, 2000, № 11, с. 10–11.

Микова, Величка. Здравната реформа и обезщетенията по Кодекса на труда. – Труд и право, 2000, № 9, с. 14–17.

Микова, Величка. Как се изчислява възнаграждението за платен годишен отпуск. – Труд и право, 2000, № 11, с. 6–7.

Микова, Величка. Кога се дължи обезщетение по чл. 220, ал. 1 КТ. – Труд и право, 2000, № 11, с. 13–14.

Микова, Величка. Кой дължи обезщетението по чл. 222, ал. 3 КТ? – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 15.

Микова, Величка. Обезщетение за оставане без работа по чл. 222, ал. 1 КТ. – Труд и право, 2000, № 8, с. 14–15.

Микова, Величка. Обезщетение по чл. 106, ал. 3 ЗДСл при вече придобито право на пенсия за изслужено време и старост. – Труд и право, 2000, № 7, с. 29–30.

Микова, Величка. Обезщетението по чл. 222, ал. 3 от Кодекса на труда за учителските кадри. – Труд и право, 2000, № 8, с. 16–17.

Микова, Величка. Отпуск за обучение в две учебни заведения. – Труд и право, 2000, № 11, с. 8–9.

Милкова, Димитрина. Професор Венелин Ганев – ярък представител на хуманистичната традиция в българската и европейската юридическа мисъл. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 306–316.

Миловеш, Йосиф. Новата наредба за обществено осигуряване на самоосигуряващите се лица и българските граждани в чужбина. – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 51–53.

Мингова, Анелия. Обжалване на съдебните определения, постановявани по искови дела. – Съвременно право, 2000, № 2, с. 17–27.

Минкова, Ганета. Данък върху превозните средства. – Финанси и право, 2000, № 9, с. 41–43.

Минкова, Ганета. Данъчно третиране на извършен основен ремонт или подобрения на чужда вещ. – Финанси и право, 2000, № 12, с. 18–20.

Минкова, Ганета. Данъчно третиране по ЗКПО на лихвите, които се начисляват по реда на Закона за уреждане на необслужваните кредити, договорени до 31 декември 1990 г. (ЗУНК). – Финанси и право, 2000, № 9, с. 20–22.

Минкова, Ганета. Договорът за лизинг в търговското и в данъчното право. – Данъчна практика, 2000, № 5, с. 3–6.

Минкова, Ганета. Изисквания на данъчните закони при прехвърляне и след прехвърляне на предприятие. – Данъчна практика, 2000, № 10, с. 13–16.

Минкова, Ганета. Коментар на Решение № 2 от 30 март 2000 г. на Конституционния съд относно конституционността на текстовете на Данъчния процесуален кодекс. – Финанси и право, 2000, № 8, с. 45–48.

Минкова, Ганета. Корпоративно облагане на неперсонифицираните дружества. – Финанси и право, 2000, № 11, с. 7–9.

Минкова, Ганета. Облагане на бюджетните организации от сферата на просветата по реда на ЗКПО. – Финанси и право, 2000, № 8, с. 27–30.

Минкова, Ганета. Предприятията като длъжници за данък върху недвижимите имоти. – Финанси и право, 2000, № 7, с. 44–48.

Минкова, Ганета. Прехвърляне на предприятие на едноличен търговец след внесен патентен данък. – Финанси и право, 2000, № 7, с. 20–22.

Минкова, Милена. Правни проблеми при защитата на конкуренцията в Асоциативните споразумения на страните от Централна и Източна Европа с Европейския съюз. – Търг. право, 2000, № 1, с. 63–68.

Минчева-Станчева, Весела. Покупко-продажбата на издадени от чуждестранно лице ценни книжа, извършена при условията на публично предлагане в Република България. – Съвременно право, 2000, № 6, с. 56–73.

Минчева-Станчева, Весела. Правно положение на инвестиционното дружество от отворен тип според Закона за публичното предлагане на ценни книжа. – Търг. право, 2000, № 4, с. 67–85.

Митев, Красимир. Относно понятието за анатоцизъм. – Правна мисъл, 2000, № 3, с. 27–36.

Младенов, Младен. Математическо тълкуване на правна норма – чл. 109, ал. 11 от Данъчния процесуален кодекс (ДПК) през призмата на теория на множествата. – Администр. правосъдие, 2000, № 6, с. 13–95.

Младенов, Никола. Наследяване на вземания за вреди от незаповолено увреждане. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 46–53.

Модева, Маргарита. Библиография на българската правна литература за 1997 г. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 324–338.

Моллов, Константин. Ред за погасяване при възстановяване на недължимо платени или събрани данъци. – Съвременно право, 2000, № 6, с. 119–125.

Моравенов, Маню. Коментар на новия Правилник на Българска фондова борса – София АД. – Пазар и право, 2000, № 9, с. 55–61.

Мръчков, Васил. Бележки по касационната практика по трудови дела. – Адвокатски преглед, 2000, № 3, с. 22–24.

Мръчков, Васил. Действащото трудово законодателство за закрила на бременни и родилки противоречи на международните трудови конвенции. – Труд и право, 2000, № 6, с. 5–7.

Мръчков, Васил. Директива на Европейския съюз за масовите уволнения. – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 5–8.

Мръчков, Васил. Кодексът за задължително обществено осигуряване и развитието на осигурителното право. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 218–246.

Мръчков, Васил. Критичен преглед на практиката на Върховния касационен съд по трудови спорове през 1999 г. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 192–223.

Мръчков, Васил. Морските трудови конвенции и препоръки на Международната организация на труда и България. – Тр. междунар. право, 5, 2000, с. 47–71.

Мутафчиев, Г. Процесуални гаранции за принудителното изпълнение. – Адвокатски преглед, 2000, № 10, с. 12–17.

Наплатанов, Д. С. Поведение при водене на боя съобразно женевското право. – Тр. Воен. акад. „Г. С. Раковски“, 1, 2000, с. 116–128.

Натов, Николай. Заобикаляне на закона в международното частно право. – Тр. междунар. право, 5, 2000, с. 221–242.

Наумова, Стефка. Социологията на правото – актуални проблеми и перспективи. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 85–116.

Негенов, Босилко. Административни наказания по Закона за защита на потребителите и за правилата за търговия. – Адвокатски преглед, 2000, № 3, с. 4–12.

Негенов, Босилко. За промените в Наказателния кодекс. – Адвокатски преглед, 2000, № 12, с. 20–30.

Нейков, Марин. Пенсионното осигуряване и перспективите в пенсионното застраховане. – Финанси и право, 2000, № 11, с. 70–76.

Неновски, Нено. Венелин Ганев (*Curriculum vitae*). – Юридически свят, 2000, № 1, с. 267–269.

Неновски, Нено. Венелин Ганев (По случай 120 години от рождението му). – Правна мисъл, 2000, № 2, с. 85–86.

Неновски, Нено. Конституционният съд на Република България и закрилата на основните права. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 185–191.

Неновски, Нено. Подлежи ли на конституционен съдебен контрол Законът за ревизия на Конституцията? – Юридически свят, 2000, № 1, с. 32–52.

Николов, А. Съдийство и адвокатура. – Адвокатски преглед, 2000, № 4, с. 18–19.

Николов, Стоян. Нови моменти в Наредбата за капиталовата адекватност и ликвидността на инвестиционните посредници. – Пазар и право, 2000, № 7, с. 63–68.

Николчев, Диялян. Църковното право и римското право във Византия – две части на един и същ правов ред. – История, 2000, № 2, с. 1–16.

Нинева, Смела. Добросъвестността при получаване на парични обезщетения за временна нетрудоспособност се предполага до доказване на противното. – Труд и право, 2000, № 9, с. 9–10.

Нинева, Смела. Обезщетение за оставане без работа по КТ и парично обезщетение по ЗЗБНЗ след промяната на Кодекса за задължително обществено осигуряване. – Труд и право, 2000, № 11, с. 24–25.

Нинева, Смела. Право на допълнителни плащания на служител по трудово правоотношение в дипломатическо представителство на Република България. – Труд и право, 2000, № 11, с. 36–37.

Нинева, Смела. Право на парично обезщетение за безработица на лицата, чиито трудови правоотношения са прекратени на основание чл. 46, ал. 2 от Закона за местните избори. – Труд и право, 2000, № 8, с. 37.

Нинева, Смела. Присъждане на ранг на лицата по § 3 от преходните и заключителните разпоредби на Закона за държавния служител. – Труд и право, 2000, № 7, с. 27–28.

Нинева, Смела. Размер на обезщетението по чл. 222, ал. 3 КТ на военен служител – гражданско лице. – Труд и право, 2000, № 6, с. 20–21.

Новкиришка-Стоянова, Малина. За гръцкия произход на гръцката емфитевза. – Съвременен право, 2000, № 3, с. 42–53.

Новкиришка-Стоянова, Малина. Наемът на вектигален имот в римското право. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 90–105.

Новкиришка-Стоянова, Малина. Пекулият – форма на участие на робите и подвластните в търговията. – Търг. право, 2000, № 3, с. 37–49.

Новкиришка-Стоянова, Малина. Правната регламентация на емфитевзата в дигестите. – Правна мисъл, 2000, № 3, с. 67–78.

Новкиришка-Стоянова, Малина. Поземлени концесии в античните правни системи. – Правна мисъл, 2000, № 2, с. 58–75.

Орсов, Златимир. Новата правна уредба на кооперациите. – Търг. право, 2000, № 4, с. 1929.

Островски, Николай. Получаване на по-голям дял от наследството от наследник, който е допринесъл за запазване или увеличаване на наследството. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 45–48.

Островски, Николай. Правни последици при забава на банков превод. – Пазар и право, 2000, № 7, с. 27–34.

Павлов, Борислав. Запазени части при дарение на низходящ. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 55–56.

Павлов, Борислав. Покупко-продажба на жилище при условията на съсобственост. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 54.

Павлов, Георги. Абсолютни възражения по менителничните сделки. – Търг. право, 2000, № 1, с. 58–62.

Павлов, Георги. Менителничните сделки и каузалните правоотношения. – Пазар и право, 2000, № 9, с. 18–22.

Павлов, Георги. Менителничните сделки и каузалните правоотношения. – Търг. право, 2000, № 5, с. 57–61.

Павлов, Георги. Относителните възражения по менителничните сделки. – Търг. право, 2000, № 3, с. 73–76.

Панайотов, Пламен. Продажбата и държането на склад на акцизни стоки без бандерол – престъпление и административно нарушение. – Търг. право, 2000, № 2, с. 25–31.

Панайотова, Емилия. Законът за административното обслужване на физическите и юридическите лица – стъпка към усъвършенстване на административния процес? – Съвременно право, 2000, № 4, с. 38–46.

Панев, Байчо. За комплексна методика при изследване на корупцията. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 65–89.

Панева, Лиляна. Формата на издателския договор за периодични издания. – Данъчна практика, 2000, № 4, с. 10–11.

Паньовска, Елисавета. Особенности при длъжността „Педагогически съветник“. – Труд и право, 2000, № 11, с. 35–36.

Парушева, Диана. Заплащане с непарични платежни средства при закупуване по реда на Закона за преобразуване и приватизация на държавни и общински предприятия. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 70–73.

Парушева, Диана. За промените в производството по несъстоятелност, касаещи реда за предявяване и приемане на вземания. – Пазар и право, 2000, № 11, с. 40–46.

Парушева, Диана. Нови възможности пред кредиторите в производството по несъстоятелност съгласно последните изменения на Търговския закон. – Пазар и право, 2000, № 12, с. 36–46.

Парушева, Диана. Участие на държавата в производството по несъстоятелност. – Пазар и право, 2000, № 6, с. 49–53.

Паскалев, Емилиян. Възстановяване правата на собствениците върху земеделските земи в строителните граници на населените места. (Бележки по Решение № 410/15.05.2000 г. по гр. д. № 1504/1999 г. на ВКС,

IV г. о.) – Адвокатски преглед, 2000, № 10, с. 39–42.

Паскалев, Емилиян. Още за възстановяване правата на собствениците върху земеделски земи в строителните граници на населените места. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 35–39.

Паскалева, Кристина и Снежана Благоева. Борсови членове. – Пазар и право, 2000, № 11, с. 66–68.

Пашке, Мариан и Катерина Колева. Предприятията с господстващо положение на пазара според българското конкурентно право. – Търг. право, 2000, № 2, с. 3–12.

Пашке, Мариан и Евгения Николова. Юридическа отговорност за противоправни съдържания в Интернет. – Търг. право, 2000, № 3, с. 18–24.

Пашкунова, Цветинка. За клеветата като престъпно посегателство. – Съременно право, 2000, № 5, с. 53–69.

Пенков, Сава. Александър Янков на 75 години. – Тр. междунар. право, 5, 2000, с. 9–12.

Пенчев, Георги. Правомощия на българските неправителствени екологични организации в областта на опазване на околната среда. – Правна мисъл, 2000, № 3, с. 95–100.

Пенчев, Георги. Сближаване на българското с европейското законодателство в областта на опазване на водите. – Правна мисъл, 2000, № 4, с. 74–80.

Петканов, Георги. Възобновяване на данъчното производство. – Съременно право, 2000, № 3, с. 16–28.

Петков, Петко и Кристиан Таков. Относно проекта за Граждански кодекс, редакция от м. септември 1999 г. – Търг. право, 2000, № 1, с. 3–8.

Петкова, Аспасия. Промени в подзаконната нормативна уредба на общественото осигуряване. – Данъчна практика, 2000, № 10, с. 28–35.

Петкова, Аспасия. Противоконституционни разпоредби на Кодекса за задължително обществено осигуряване. – Данъчна практика, 2000, № 7, с. 14–15.

Петкова, Светла. Данъкът върху добавената стойност – европейски и национални стан-

данти. Съдебна практика на Европейския съд и на Върховния административен съд по прилагане на Шестата директива по ДДС и на Закона за ДДС. – Администр. правосъдие, 2000, № 4, с. 5–23.

Петров, Владимир. Нов Граждански кодекс на Руската федерация. Обща част. – Съвременен право, 2000, № 1, с. 53–67.

Петров, Владимир. Нов Граждански кодекс на Руската федерация. Вещно право. – Съвременен право, 2000, № 2, с. 63–74.

Петров, Владимир. Отговорността на адвоката. – Адвокатски преглед, 2000, № 8–9, с. 3–57.

Петров, Владимир. Съизволителни и търпими действия. – Адвокатски преглед, 2000, № 6–7, с. 5–11.

Петров, Любен. Събитията на Балканите и международното право. – Междунар. отношения, 2000, № 1, с. 89–100.

Петров, Румен Василев. Препращането в английската система на международно частно право. – Правна мисъл, 2000, № 2, с. 41–57.

Петрова, Анета. Доказателствена сила на веществени доказателствени средства, изготвени чрез използване на специални разузнавателни средства. – Съвременен право, 2000, № 5, с. 94–100.

Петрова, Анета. Сравнителен анализ между доказателствената сила на писмените доказателствени средства в гражданския и наказателен процес. – Правна мисъл, 2000, № 3, с. 37–43.

Петрова, Гълъбина. Отношенията между православната църква и държавата България (1878–1944). – Юридически свят, 2000, № 1, с. 117–129.

Петрова, Гълъбина. Отношенията между българската държава и Българската православна църква през Средновековието. – Правна мисъл, 2000, № 2, с. 3–14.

Попов, Петко. Новият Закон за кооперациите. – Търг. право, 2000, № 3, с. 3–17.

Попов, Петко. Промени в правната уредба на дружествата и на несъстоятелността по Търговския закон. – Търг. право, 2000, № 6, с. 5–39.

Попов, Стоян, LL. M. (Cantab). По някои проблеми на правната същност и данъчно обла-

гане на опцията. – Търг. право, 2000, № 5, с. 42–53.

Попова, Валентина. Възражение за прихващане с насрещно вземане от ответника при липса на арбитражно споразумение. – Търг. право, 2000, № 3, с. 33–36.

Попова, Валентина. Възражение за прихващане с насрещно вземане на ответника при липса на арбитражно споразумение. – Пазар и право, 2000, № 8, с. 30–34.

Попова, Валентина. Проблемът за изпълнителната сила на решението, постановено по възражение за прихващане. – Съвременен право, 2000, № 4, с. 68–78.

Поцакова, Дора. Сравнителноправен поглед върху правната уредба на акционерните дружества съгласно българското и гръцкото право. – Търг. право, 2000, № 3, с. 77–89.

Препоръка на Комитета на министрите към държавите-членки на Съвета на Европа относно свободата на адвокатската професия, приета на срещата на 25. X. 2000 г. – Адвокатски преглед, 2000, № 11, с. 5–8.

Прокопиева, Вася. Актуални въпроси относно дейността на търговския посредник. – Пазар и право, 2000, № 11, с. 24–29.

Прокопиева, Вася. Нови моменти при дългосрочното жилищно кредитиране. – Пазар и право, 2000, № 7, с. 35–41.

Прокопиева, Вася. Посредничеството като способ за доброволно решаване на спорове. – Пазар и право, 2000, № 9, с. 31–34.

Рангелов, Евгени. Временни разлики и данъчни временни разлики. – Финанси и право, 2000, № 12, с. 21–26.

Рангелов, Евгени. Преобразуваните в търговски дружества лечебни заведения като данъчно задължени лица. – Финанси и право, 2000, № 11, с. 10–13.

Ранкова, Димана. Публичното оповестяване на информация пред инвеститорите като гаранция за защита на техните интереси. – Пазар и право, 2000, № 12, с. 42–47.

Ранкова, Димана. Разкриване на информация от публичните дружества и другите емитенти на ценни книжа като гаранция за защита на интересите на инвеститорите. – Пазар и право, 2000, № 11, с. 54–59.

Ранкова, Димана. Регулирани пазари на ценни книжа, фондова борса и неофициален пазар на ценни книжа – издаване на разрешение за извършване на дейност. – Пазар и право, 2000, № 8, с. 50–60.

Рачев, Радослав. Договор за туристическо пътуване. – Търг. право, 2000, № 3, с. 64–72.

Рашева, Мариана. Основни положения в проекта на наредба относно граничния контрол за защита на правата върху интелектуална собственост. – Собственост и право, 2000, № 6, с. 66–70.

Розанис, Соломон. Грешката при завеждането. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 39–44.

Розанис, Соломон. Предварителен договор за продажба на недвижим имот – съпругеска имуществена общност. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 40–45.

Розанис, Соломон. Съсобствениците в гражданския процес. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 37–43.

Розанис, Соломон. Увеличение на стойността. – Собственост и право, 2000, № 6, с. 41–46.

Розанис, Соломон. Учредяване на правото на строеж. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 40–45.

Розов, Филко. Престъпления против кредиторите (чл. 227б НК). – Адвокатски преглед, 2000, № 10, с. 34–38.

Розов, Филко. Престъпления против кредиторите (чл. 227д и чл. 227е НК). – Адвокатски преглед, 2000, № 11, с. 25–38.

Рокас, Йоанис. Инфраструктура и проектно финансиране. – Търг. право, 2000, № 6, с. 60–65.

Русев, Валентин. Законодателни промени в областта на обмитяването. – Финанси и право, 2000, № 9, с. 63–66.

Русев, Кристиан. Относно принципа за лоялност и сътрудничество в правото на Европейския съюз. – Правна мисъл, 2000, № 1, с. 79–92.

Русев, Кристиан, LL. M. Съгласуване и преодоляване на конфликти между конкурентното право на Европейския съюз и законода-

телствата на държавите-членки. – Търг. право, 2000, № 2, с. 70–79.

Русков, Росен. Данъчен период, през който може да се ползва правото на данъчен кредит по чл. 68 от ЗДДС. – Данъчна практика, 2000, № 6, с. 13.

Русков, Росен. ЗДДС и продажби на публична продан. – Финанси и право, 2000, № 11, с. 27–31.

Русков, Росен. Основни моменти на Данъчния процесуален кодекс. – Данъчна практика, 2000, № 3, с. 3–9; № 4, с. 3–9.

Русков, Росен. Погасяване по давност на данъчни задължения. – Данъчна практика, 2000, № 6, с. 3–11.

Русков, Росен. Тълкуване на договорите – някои забравени принципи. – Пазар и право, 2000, № 7, с. 22–26.

Русчев, Иван. Към въпроса за дуализма на частното право. – Съвременно право, 2000, № 6, с. 74–87.

Русчев, Иван. Придобиване право на собственост и вещни права върху недвижими имоти от чуждестранни лица в България. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 15–19.

Русчев, Иван. Придобиване на право на собственост и вещни права върху недвижими имоти от чуждестранни лица в България. – Нотариален бюлетин, 2000, № 2, с. 24–25.

Русчев, Иван. Регистрация по Валутния закон на сделките с недвижими имоти, извършвани от чуждестранни лица. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 5–9.

Русчев, Иван. Регистрация по Валутния закон на сделките с недвижими имоти, извършвани от чуждестранни лица. – Нотариален бюлетин, 2000, № 3, с. 36–38.

Русчев, Иван. Юридически лица с нестопанска цел за общественополезна дейност. – Пазар и право, 2000, № 12, с. 17–23.

Саракинов, Георги. Речниците като обект на авторскоправна защита. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 52–56.

Сарафов, Павел. Относно договорните клаузи за непрехвърлимост на собствеността. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 5–13.

Семов, Атанас. Европейското гражданство. Правото на свободно движение на лицата като част от института на гражданството на

Европейския съюз. – Тр. междунар. право, 5, 2000, с. 253–266.

Сербезова, Стойна. Възстановяване на предишната работа. – Труд и право, 2000, № 11, с. 26–27.

Сербезова, Стойна. Възстановяване на работа от съда. – Труд и право, 2000, № 12, с. 13–15.

Сербезова, Стойна. Заемане на предишна длъжност. – Труд и право, 2000, № 8, с. 21–23.

Сербезова, Стойна. Закрила на трудоустроено лице при уволнение. – Труд и право, 2000, № 12, с. 12–13.

Сербезова, Стойна. Парично обезщетение по чл. 222, ал. 2 и 3 от Кодекса на труда. – Труд и право, 2000, № 11, с. 21–22.

Сербезова, Стойна. Право на подбор при уволнение поради съкращаване в щата. – Труд и право, 2000, № 6, с. 22–24.

Сербезова, Стойна. Правото на обезщетения при уволнение поради съкращаване в щата. – Труд и право, 2000, № 6, с. 16–17.

Сербезова, Стойна. Размер на платения годишен отпуск. – Труд и право, 2000, № 8, с. 7–9.

Сербезова, Стойна. Трудово правоотношение по време на отпуск за отглеждане на малко дете. – Труд и право, 2000, № 8, с. 11–12.

Сербезова, Стойна. Уволнение поради съкращаване в щата. – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 17–18.

Серкеджиева, Мария. Постигане на баланс в съответствието с международното и европейското право в правната уредба за бежанците. – Правна евроинтеграция, 2000, № 1, с. 5–6.

Серкеджиева, Мария. Правни аспекти на сближаване на българското законодателство с европейското. – Съвременно право, 2000, № 4, с. 79–90.

Серкеджиева, Мария. Присъединяване на Република България към конвенции на Хагската конференция по международно частно право и на Европейския съюз, съставляващи основата на международното съдебно и правно сътрудничество. – Правна евроинтеграция, 2000, № 1, с. 5–6.

Сивков, Цветан. Военният омбудсман според законодателството на Федерална република Германия. – Съвременно право, 2000, № 1, с. 68–75.

Симеонов, Атанас. За новата правна уредба на митните сборове. – Съвременно право, 2000, № 1, с. 40–52.

Симеонов, Атанас. Издаване и обжалване по административен ред на постановленията за принудително събиране на публични държавни вземания, издавани от митническите органи. – Съвременно право, 2000, № 6, с. 18–29.

Симеонов, Стилиян. Данъчна администрация. – Финанси и право, 2000, № 7, с. 49–51.

Симеонов, Стилиян. Правна същност и данъчно регулиране на договорите за франчайзинг. – Данъчна практика, 2000, № 10, с. 17–22.

Симеонов, Стилиян. Производство по принудително изпълнение. – Финанси и право, 2000, № 6, с. 43–52.

Симеонов, Стилиян. Ролята на Агенцията за държавни вземания в производството по несъстоятелност. – Пазар и право, 2000, № 8, с. 40–42.

Симеонова, Стефанка. Заемане на държавна служба от заварен служител. – Труд и право, 2000, № 6, с. 33–34.

Симеонова, Стефанка. Заемане на държавна служба от пенсионер. – Труд и право, 2000, № 7, с. 31–33.

Симеонова, Стефанка. Обезщетение поради придобито право на пенсия от държавен служител. – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 25.

Симеонова, Стефанка. Право на обезщетение поради пенсиониране, без да е прекратено трудовото правоотношение. – Труд и право, 2000, № 9, с. 69–70.

Симеонова, Стефанка. Прекратяване на трудов договор при обявяване на длъжност за заемане от държавен служител. – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 26.

Соколов, Велизар. Използване на граничния контрол за по-ефективна борба с нарушенията на авторското право. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 60–66.

Сотиров, Иван. Наредбите по чл. 8, ал. 2 от Закона за общинската собственост. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 16–19.

Спасов, Борис. Парламентарен имунитет. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 20–31.

Спасов, Борис. Предишвикани мисли за съставянето на законите. – Съвременно право, 2000, № 2, с. 34–40.

Сравнителен анализ на правото в балканските страни по отношение на пълномощните (Гърция, България, Румъния, Турция). Прев. от фр. ез. Ж. Златева. – Нотариален бюлетин, 2000, № 3, с. 8–14.

Сравнителен анализ на правото в балканските страни по отношение на дружествата (Гърция, България, Румъния, Турция). Прев. от фр. ез. Ж. Златева. – Нотариален бюлетин, 2000, № 3, с. 14–19.

Средкова, Красимира. Авторското възнаграждение трябва да е без осигуровки. – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 62–63.

Средкова, Красимира. Новото понятие за трудова злополука. – Адвокатски преглед, 2000, № 10, с. 5–11.

Средкова, Красимира. Осигурителна ли е българската здравноосигурителна система? – Съвременно право, 2000, № 2, с. 7–16.

Средкова, Красимира. Условия за упражняване на юридическа професия в държавите от Европейския съюз. – Съвременно право, 2000, № 4, с. 97–102.

Сталев, Живко. Поява, уредба и защита на основните права и свободи на човека. – В: Актуални проблеми на международното право. Сб. науч. тр., посветен на проф. Владимир Кутиков. Под ред. на Ал. Янков и Й. Зидарова. С., Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2000, с. 34–46.

Сталев, Живко. Правото и правната наука през следващото хилядолетие. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 11–19.

Станичич, Тончи. Средновековното право на далматинските градове и проблемът за компенсиране щетата на жертвата на наказуемо деяние. – Съвременно право, 2000, № 1, с. 9–25.

Статут на Хагската конференция по международно частно право. – Правна евроинтеграция, 2000, № 1, с. 7–8.

Стефанов, Нако. Малките и средните фирми в България и възможностите за формиране на системи за тотално управление на качеството. – Пазар и право, 2000, № 11, с. 76–78.

Стефанов, Стефан. Гражданска отговорност при развален договор. – Търг. право, 2000, № 4, с. 46–62.

Стефанов, Стефан. Законът за особените залози и залогът върху налични ценни книжа. – Търг. право, 2000, № 3, с. 53–63.

Стоилов, Тодор. Фидуциарни сделки. – Адвокатски преглед, 2000, № 5, с. 5–8.

Стоилов, Янаки. Учението на Венелин Ганев за правните субекти: Развитие на класификацията и нейните правнонормативни проекции. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 317–323.

Стойкова, Юлия. Новата наредба за оземляване на безимотни и малоимотни граждани. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 28–33.

Стойчев, Красен. Българското право в края на IX и началото на XX век: сблъсъци между нови и стари правила. – Правна мисъл, 2000, № 4, с. 3–19.

Стойчев, Красен. Изискването за безопасност на предлаганите на пазара стоки според правото на Европейския съюз и българското законодателство. – Правна мисъл, 2000, № 1, с. 62–78.

Стойчев, Стефан. Зараждане и развитие на отношенията между парламента и изпълнителните органи в Англия. – Съвременно право, 2000, № 3, с. 62–74.

Стойчев, Стефан. Отново за същността на закона. – Съвременно право, 2000, № 5, с. 70–80.

Стоянов, Венцислав. Двустранна връзка между кадастъра и имотния регистър. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 28–33.

Стоянов, Георги. Ново положение в Закона за кооперациите. – Адвокатски преглед, 2000, № 4, с. 15–17.

Стоянова, Светлана. Социално осигуряване на съдебен кандидат. – Труд и право, 2000, № 11, с. 54–55.

Стоянова-Матева, Екатерина. Договор за установяване на доверителна собственост (TRUST) и приватизационният договор по

чл. 34, ал. 1, т. 2 ЗППДОП – съпоставка и разграничение. – Търг. право, 2000, № 4, с. 3–16; № 5, с. 5–25.

Сукарева, Златка. Нови аспекти на понятието „дефект на стоката“. – Търг. право, 2000, № 5, с. 61–65.

Танев, Димитър. Действия на нотариуса при извършване на протест. – Нотариален бюлетин, 2000, № 3, с. 30–32.

Танев, Димитър. Нотариални актове с отложено прехвърляне правото на собственост. – Нотариален бюлетин, 2000, № 2, с. 15–16.

Танев, Димитър. Отписване от актовете книги – същност и правни последици. – Нотариален бюлетин, 2000, № 1, с. 17–18.

Танчев, Евгени. Възникване и развитие на конституциите. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 53–84.

Танчев, Евгени. Конституцията на Република България от 1991 г. и имунитетът на магистратите. – Администр. правосъдие, 2000, № 6, с. 5–13.

Танчев, Евгени. Политическа и юридическа същност на Конституцията. – Съвременно право, 2000, № 4, с. 7–27.

Ташев, Росен. Съвременният правен позитивизъм. – Съвременно право, 2000, № 5, с. 5–38.

Тенчев, Тенчо. Осигуряване при работа по повече от едно правоотношение. – Труд и право, 2000, № 9, с. 60–61.

Тодоров, Тодор. Мандат на новоизбрания (новоназначен) съдия по чл. 148, ал. 3 от Конституцията. – Съвременно право, 2000, № 5, с. 7–14.

Тодоров, Тодор. Прилагане на международните договори във вътрешното право на България. – В: Актуални проблеми на международното право. Сб. науч. тр., посветен на проф. Владимир Кутиков. Под ред. на Ал. Янков и Й. Зидарова. С., Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2000, с. 312–328.

Тодоров, Тодор. Съответствие на международните договори с Конституцията. – Тр. междунар. право, 5, 2000, с. 35–46.

Тодорова, Велина. Законът за закрила на детето и развитието на специалната дееспособност на детето. – Съвременно право, 2000, № 6, с. 88–102.

Тодорова-Ангеловска, Силвана. Доктрината за свободата на преценка в практиката на Европейския съд по правата на човека. – Съвременно право, 2000, № 2, с. 56–62.

Толева, Жаклин. Коментар на Закона за бежанците. – Правна евроинтеграция, 2000, № 1, с. 32–34.

Томова, Венелина. Издаване на разрешение за извършване на дейност като инвестиционен посредник. – Пазар и право, 2000, № 8, с. 61–67; № 9, с. 43–48.

Тончев, Димитър. Коментар върху Закона за задълженията и договорите. За делимите и неделимите задължения. Член 107. – Търг. право, 2000, № 5, с. 68–77.

Тулешкова, Боряна. Възлагане на малки обществени поръчки. – Пазар и право, 2000, № 6, с. 28–33.

Тулешкова, Боряна. Електронният подпис – законодателната инициатива в България в контекста на хармонизиращите критерии на ЕС относно електронните подписи. – Пазар и право, 2000, № 9, с. 23–29.

Тулешкова, Боряна. Може ли общината да участва като страна в производството по вътрешен търговски арбитраж. – Пазар и право, 2000, № 7, с. 43–49.

Тулешкова, Боряна. Ограничения на правото на собственост върху недвижими имоти. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 5–14.

Тържествено заседание на Европейския съд за правата на човека по повод откриването на съдебната година. – Администр. правосъдие, 2000, № 1, с. 5–42.

Ургехелидзе, Миндия. Защита на правата на човека: европейските стандарти и Конституцията на Грузия. – Администр. правосъдие, 2000, № 1, с. 43–50.

Фаденхехт, Й. Адвокатура. – Адвокатски преглед, 2000, № 5, с. 28–30.

Хлебарова-Кирова, Каролина. Доживотното лишаване от свобода. – Правна мисъл, 2000, № 4, с. 56–73.

Холмс, Стивън. Може ли чуждестранната помощ да подпомогне развитието на правения ред? Извличане на уроци от неудачите в правната реформа. – Правна мисъл, 2000, № 4, с. 93–105.

Хорозов, Георги. Малки и средни предприятия. – Пазар и право, 2000, № 7, с. 16–19.

Хорозов, Георги. Ограничения на собствеността, придобита чрез приватизация. – Собственост и право, 2000, № 9, с. 74–77.

Хорозов, Георги. Правилникът за прилагане на Закона за малките и средните предприятия. – Пазар и право, 2000, № 6, с. 13–15.

Хорозов, Георги. Следприватизационният контрол: същност и основание. – Собственост и право, 2000, № 6, с. 77–80.

Хорозов, Георги. Участие на малките и средни предприятия в приватизацията. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 71–74.

Хорозов, Георги. Фидуциарно джиरो. – Пазар и право, 2000, № 8, с. 25–27.

Хорозов, Георги. Характер на актовете по следприватизационния контрол. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 75–78.

Хорозов, Георги. Характер на актовете на следприватизационния контрол. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 72–75.

Христов, Веселин. Относно принципите на правото. – Правна мисъл, 2000, № 3, с. 3–19.

Христов, Чавдар. Видове наказания за държавните служители и ред за налагането им. – Труд и право, 2000, № 7, с. 25–26.

Христов, Чавдар. Възникване на служебното правоотношение. – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 22–24.

Христов, Чавдар. За какво и как се наказват държавните служители. – Труд и право, 2000, № 9, с. 21–22.

Христов, Чавдар. Заплащане на отпуските на държавните служители. – Труд и право, 2000, № 11, с. 33–34.

Христов, Чавдар. Кариерата на държавния служител. – Труд и право, 2000, № 8, с. 27–28.

Христов, Чавдар. Клетвата – съществен момент при постъпването на държавна служба. – Труд и право, 2000, № 6, с. 31–32.

Христов, Чавдар. Работата на роднини в едно ведомство. – Труд и право, 2000, № 6, с. 35.

Христов, Чавдар. Срокът за изпитване по чл. 12 от Закона за държавния служител. – Труд и право, 2000, № 9, с. 19–20.

Христов, Чавдар. Трудов договор се прекратява и поради определяне на длъжността за заемане от държавен служител. – Труд и право, 2000, № 8, с. 24–25.

Христова, Виолета. Възстановяване на получено парично обезщетение за безработица за срока на присъдено, но неизплатено обезщетение по чл. 225, ал. 1 от Кодекса на труда. – Труд и право, 2000, № 11, с. 48–49.

Христова, Виолета. Възстановяване правото на обезщетение за безработица след работа по срочен трудов договор, когато бюрото по труда е уведомено за него след приключването му. – Труд и право, 2000, № 11, с. 49–50.

Христова, Виолета. Право на избор – Указа за насърчаване на раждаемостта или ЗЗБНЗ. – Труд и право, 2000, № 9, с. 42.

Христова, Виолета. Право на месечни добавки за деца на самотна майка, регистрирана в бюрото по труда с право на парично обезщетение за безработица. – Труд и право, 2000, № 11, с. 46–47.

Христова, Виолета. Регистрация в Бюрата по труда при променен постоянен адрес, вписан в новите документи за самоличност. – Труд и право, 2000, № 8, с. 38–39.

Хрусанов, Дончо. Оспорване на нормативни административни актове пред Върховния административен съд. – Съвременно право, 2000, № 3, с. 7–15.

Цанков, Веселин. Новият закон за българско гражданство и съответствието му с европейските стандарти. – Правна мисъл, 2000, № 1, с. 37–50.

Цанков, Веселин. Производства, свързани с българското гражданство. Сравнителен анализ на съответствието между Закона за българското гражданство и Европейската конвенция за гражданство. – Администр. правосъдие, 2000, № 5, с. 22–30.

Цанков, Петър. Професор д-р Веселин Каракашев (20.05.1931–6.02.2000 г.). – Юридически свят, 2000, № 1, с. 347–348.

Ценова, Евгения. Облагане на доходите на чуждестранни физически лица по реда на ЗКПО. – Финанси и право, 2000, № 11, с. 17–19.

Ценова, Йонка. За възможността чужденец да придобие апартамент от етажна собственост.

ност. – Собственост и право, 2000, № 11, с. 51–58.

Цонева, Йонка. Проблеми във връзка с наличието на акции, дялове от ООД и компенсаторни записи в съдържанието на масата по чл. 31 ЗН. – Собственост и право, 2000, № 8, с. 44–52.

Цоневски, Веселин. Нормативни изисквания по хигиена на труда. – Труд и право, 2000, № 7, с. 40–45.

Цоневски, Веселин. Нормативни изисквания за здравословни и безопасни условия на възпитание, обучение и труд в системата на образованието. – Труд и право, 2000, № 8, с. 33–36.

Цоневски, Веселин. Осъществяване на технически надзор на съоръжения с повишена опасност от оправомощени лица и водене на регистър на тези съоръжения. – Труд и право, 2000, № 11, с. 39–41.

Чанкова, Добринка Иванова. Десетият конгрес на ООН по превенцията на престъпността и третиране на нарушителите и предизвикателствата на XXI век. – Правна мисъл, 2000, № 2, с. 94–98.

Чаталбашев, Митко. Нови процесуални средства за защита на авторското и сродните нему права. – Собственост и право, 2000, № 7, с. 61–63.

Чинова, Маргарита и Мила Иванова. Изменение на обвинението в наказателния процес. – Съвременно право, 2000, № 5, с. 39–52.

Чинова, Маргарита. Понятието „наказателно преследване“. – Съвременно право, 2000, № 6, с. 7–17.

Чиприянова, Мира. Задължително осигуряване за безработица. – Администр. правосъдие, 2000, № 3, с. 45–48.

Шайо, Андраш. Универсални права, мисионери, новопокръстени и „местни диваци“. – Правна мисъл, 2000, № 4, с. 83–92.

Шаранкова, Жана и Каролин Шпанут. Коментар на Закона за бежанците. – Правна евроинтеграция, 2000, № 1, с. 32–34.

Шолева, Албена. Ранно пенсиониране. – Труд и право, 2000, № 11, с. 66–67.

Янев, Илия Иванов. Правна същност на отговорността по чл. 49 от Закона за задълже-

нията и договорите. Тенденции в развитието ѝ. – Правна мисъл, 2000, № 4, с. 26–40.

Яновски, Борис. [Юристите, правните знания и правното обучение в историята на България]. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 155–184.

РЕЦЕНЗИИ

Василев, Васил. Коментар на Наказателния кодекс. – Адвокатски преглед, 2000, № 10, с. 28–29.

Рец. за: Антон Гиргинов. Теоретико-практически коментар на Наказателния кодекс на Република България – обща част. Т. 1. С., София Р, 1999, 656 с.

Георгиев, Валентин. Теоретично изследване върху формата на държавата. – Съвременно право, 2000, № 1, с. 95–100.

Рец. за: Георги Близнашки. Формата на държавата. С., Унив. изд. Св. Климент Охридски, 1999, 123 с.

Георгиев, Кирил. Психологическата теория за правото на Лев Петражицки, представена от Ради Каранджулов. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 344–346.

Рец. за: Лев Петражицки и Ради Каранджулов. Психическото обуславяне на постъпките на хората. Същност на правото, нравствеността и етиката. Приноси към някои въпроси на психологията. С., Златовръх, 1995. 150 с.

Гиргинов, Антон. Първо цялостно изследване на нарушенията във финансово-данъчната система. – Администр. правосъдие, 2000, № 2, с. 110–111.

Рец. за: Румен Владимиров. Защита на финансово-данъчната система от правонарушения. С., Фенея, 2000, 232 с.

Зиновиева, Дарина. – Администр. правосъдие, 2000, № 1, с. 131–132.

Рец. за: Кино Лазаров. Обвързана компетентност и оперативна самостоятелност. С., Фенея, 2000.

Колев, Тенчо. Ценно и полезно научно изследване. – Съвременно право, 2000, № 1, с. 91–94.

Рец. за: Борис Спасов. Съставяне на правни нормативни актове.

Конов, Траян. – Нотариален бюлетин, 2000, № 2, с. 19–20.

Рец. за: Цанка Цанкова. Фактическото съпругеско съжителство и българското семейно право. С., Феня, 2000, 187 с.

Неновски, Нено. – Юридически свят, 2000, № 2, с. 224–225.

Рец. за: Сава Пенков. 700 години Швейцария. С., Унив. изд. Св. Климент Охридски, 2000, 195 с.

Новкиришка-Стоянова, Малина. Едно ново филологическо и романистично съчинение за Цицерон. – Съвременен право, 2000, № 4, с. 108–110.

Рец. за: Мария Костова. Res publica на Цицерон. С., Сиби, 2000.

Панев, Байчо. Криминологични проникновения в „глобализацията“ на Зигмунд Бауман. – Юридически свят, 2000, № 1, с. 339–343.

Рец. за: З. Бауман. Глобализацията. Последниците за човека. (Превод и предг. М. Димитрова.) С., 1999, 152 с.

Пенчев, Георги. Ценно изследване за концесионния договор. – Търг. право, 2000, № 4, с. 86–87.

Рец. за: Иван Русчев. Договорът за концесия. С., Софи-Р, 1999, 608 с.

Пенчев, Георги. Нов учебник по екологично право на Латвия, Литва и Естония. – Търг. право, 2000, № 5, с. 66–67.

Рец. за: Бергхольцас, И. Балтия. Национално и международно екологическо право (право на околната среда). Балтийски руски институт, Рига, 2000. Часть 1, 372 с.; Часть 2, 332 с.

Сталев, Живко. Ценен принос към историята, теорията и практическото прилагане на българския граждански процес. – Съвременен право, 2000, № 2, с. 91–93.

Рец. за: Анелия Мингова. Граждански процес. С., Сиби, 2000, 1041 с.

Станева, Анна. Оригинален принос към анализа на българското семейно право. – Съвременен право, 2000, № 2, с. 94–97.

Рец. за: Цанка Цанкова. Фактическото съпругеско съжителство и българското семейно право. С., Феня, 2000, 188 с.

Стойчев, Красен. За книгата на проф. д-р Цветана Каменова „Авторско право – между-

народно и национално“. – Правна мисъл, 2000, № 4, с. 106–109.

Рец. за: Цветана Каменова. Авторско право – международно и национално. С., Инст. за правни науки, 1999, 448 с.

Стойчев, Красен. Нова книга за деликтната отговорност. – Правна мисъл, 2000, № 1, с. 93–95.

Рец. за: Чудомир Големинев. Отговорност за незаконоугодно увреждане. С., Тилия, 1999, 213 с.

Сукарева, Златка. Отговорност за незаконоугодно увреждане. – Съвременен право, 2000, № 4, с. 103–107.

Рец. за: Чудомир Големинев. Гражданско-правни източници на задължения. С., Тилия, 1998; Неоснователно обогатяване. (Гражданско-правни аспекти). Второ доп. и прераб. изд. С., Феня, 1998, 218 с.; Отговорност за незаконоугодно увреждане. С., Тилия, 1999, 213 с.

Ташев, Росен. Основополагащ труд по социология на правото. – Съвременен право, 2000, № 6, с. 126–129.

Рец. за: Стефка Наумова. Социология на правото.

Тодорова, Велина. Промените в семейното поведение и семейното право. – Правна мисъл, 2000, № 1, с. 96–103.

Рец. за: Цанка Цанкова. Фактическото съпругеско съжителство и българското семейно право. С., Феня, 2000, 188 с.

Харалампиев, Хари и Васил Т. Василев. „Промените в НПК от 1999 година: теоретически положения, законодателни решения, тенденции“. – Адвокатски преглед, 2000, № 10, с. 30–31.

Рец. за: Екатерина Трендафилова. Промените в НПК от 1999 година: теоретически положения, законодателни решения, тенденции.

Цонков, Ивайло. Ценен принос в наказателнопроцесуалната литература. – Съвременен право, 2000, № 5, с. 101–105.

Рец. за: Екатерина Трендафилова. Промените в НПК от 1999 г.: теоретически положения, законодателни решения, тенденции.

Чипев, Теодор. Шесто издание на курса по граждански процес. – Съвременен право, 2000, № 1, с. 86–90.

Рец. за: Живко Сталев. Граждански процес. С., Сиела, 2000.

ДОПЪЛНИТЕЛЕН СПИСЪК

Книги

Близнашки, Георги Петров. Принципи на парламентарното управление. II изд. С., Унив. изд. Св. Климент Охридски, 1999, 263 с.

I изд. 1997 г.

Бояджиева, Юлия. Методика за анализ на статистическата информация за престъпността. 2. прераб. и доп. изд. С., МВР, 1999, 86 с.

Бояджиева, Юлия и Евелина Трайкова. Приватизацията и престъпността. С., МВР, 1999, 158 с.

Венедиков, Петко Йорданов. Ново вещно право. II изд. С., Петко Венедиков, 1999, 265 с.

I изд. 1995 г.

Владимиров, Иван. Търговско право. 2. прераб. и доп. изд. С., Ромина, 1999, 672 с.

I изд. 1998 г.

Вучков, Веселин. Досъдебното полицейско производство. Комент. на промените в Наказателнопроцесуалния кодекс, ДВ, бр. 70 от 1999 г. С., Фенея, 1999, 134 с.

Герджиков, Огнян. Коментар на търговския закон. Т. 1. Чл. 158–218. С., Софи-Р, 1999. с. 663–1072.

Гиргинов, Антон. Теоретико-практически коментар на Наказателния кодекс на Република България – обща част. Т. 1. С., Софи-Р, 1999. 656 с.

Гражданският контрол в Република България. Принципи, параметри, практики. Матер. от семинар, 17-18.01.1997 г. на Асоц. Аксес. Ред. Вера Младенова. С., Асоц. Аксес; Отворено общество, 1999, 167 с.

Димитров, Добри. Административно право. Обща част. Учебник за студенти-юристи. IV доп. и прераб. изд. С., Сиби; Акад. изд. Проф. Марин Дринов, 1999, 598 с.

Из историята на третата бълг. държава и право. Извори. Състав. Неделчо Кеманов,

Мария Василева. Варна, Изд. състав., 1995 [деп. 1999], 422 с.

Каймеджиев, Христо. Теория на оперативно-издирвателната дейност. Уч. пособие. С., Албатрос, 1999, 304 с.

Каменова, Цветана. Авторско право. Международно и национално. С., Инст. за правни науки, 1999, 448 с.

Каракашев, Веселин. Престъпление и наказателна отговорност. 2. прераб. и доп. изд. С., Ромина, 1999, 164 с.

Китанов, Китан Стоев и Красимир Йотов. Наркопрестъпността – разпространение и превенция. С., МВР, 1999.245 с.

Корнезов, Любен. Бързо производство в гражданския процес. С., Софи-Р, 1999, 267 с.

Кучев, Страшимир Иванов. Финансово право. Спец. част. Уч. за студ. 2. прераб. и доп. изд. С., ЛиСтра, 1999, 250 с.

I изд. 1977 със загл. Финансово право на НРБ – изд. Нар. младеж

Ламброзо, Чезаре. Престъпникът. Криминал. антропология. Прев. от фр. Стефка Янкулова. С., Екстрем, 1999, 135 с.

Лозев, Емил Леков. Договори на световната организация за интелектуална собственост относно авторското право, изпълненията и звукозаписите и др. актуални авторскоправни проблеми. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1999, 164 с.

МакДоналд, Джон и Чарлз Хедбич. Йорк-Анверските правила, 1994. Анализ. Състав., прев. от англ., предг. Йорданка Бонева. Варна, Стено, 1999, 60 с.

Марков, Марчо Пенчев и др. Полицейско право. Студии. Уч. помагало за ВУЗ. С., Албатрос, 1999, 224 с.

Други авт.: Христо Иванов, Никола Арабаджийски.

Мартинова, Фани Георгиева и Й. Цанков. Приложение на НЛА типизирането в съдебномедицинската експертиза на веществени доказателства. С., НИИ по криминалист. и криминал., 1999. 76 с.

Международен семинар „Спецификата на нарушенията на правата на ромите и тяхната защита в международен и вътрешноправен аспект“, София, 8–10 май 1998 г. Прев. на

англ. част Тодор Петков. Ред. Илко Димитров. С., Скорпион, 1999, 123 с.

Мингова, Анелия Стефанова. Въззивно и касационно обжалване на съдебните решения. II изд. С., Софи-Р, 1999, 445 с.

I изд. Софи-Р, 1998 г.

Найденев, Митко. Стопанско разузнаване и фирмена сигурност. Варна, ТУ, 1999, 130 с.

Павлов, Христо Петров. Темида, орис моя... Спомени на съдията. С., Вулкан 4, 1999, 112 с.

Правен режим на културните ценности. Матер. от проведената от Инст. за правни науки кръгла маса на 29. X. и 17. XI. 1998 г. Под ред., с предг. Цветана Каменова. С., Инст. за правни науки, 1999, 119 с.

Розанис, Соломон. Нови разрешения на традиционни правни хипотези. С., Феня, 1999, 188 с.

Стамболиев, Огнян. Доказването в исковото съдопроизводство. Варна, Варн. свободен унив. Черноризец Храбър, 1999, 128 с.

Търговско представителство и посредничество. Организационни, митнически, данъчни и счетоводни аспекти. Учебник. В. Търново, Абагар, 1999, 253 с.

Автори: Д. Добрева, В. Томева, М. Божинова, Св. Ижлийчовска, П. Мидова.

Христозов, Христо и др. Правото на гражданския сектор в България. Състав. Хр. Христозов. Глав. ред. Румен Димитров. С., Фонд. Развитие на гражданското общество, 1998, 203 с.

Други авт. Миролуб Топалов, Цветан Сивков.

(Неправителствени организации. Нестопански организации.)

Статии

Антонова, Весела. Правна уредба в Европейския съюз и насоки на развитие за централно- и източноевропейските държави на конкурентното право в телекомуникационния пазар. – Право & Икономика, 1999, май-юни, с. 17–25.

Балабанова, Христина. По въпроса за министър-председателя и заместник министър-

председателя като орган и на изпълнителната власт според новия Закон за администрацията. – Алтернативи, 1998, № 17–18, с. 60–61.

Велински, Иван. Вътрешният финансов контрол. – Счетоводство плюс..., 1999, № 5, с. 18–20.

Велински, Иван. Контролът относно закоснообразността при финансовите ревизии. – Счетоводство плюс..., 1999, № 3, с. 21–23; № 4, с. 21–23.

Велински, Иван. Правомощията на държавния финансов контрол да проверява неизпълнението на задълженията към бюджета. – Счетоводство плюс..., 1999, № 2, с. 18–20.

Георгиев, Емил. Между незнанието и двойните стандарти. – Етнорепортер, 1999, № 1, с. 23.

Георгиева, Сашка. Извънбрачните сексуални отношения в средновековното българско право. – Ист. бъдеще, 1999, № 1–2, с. 206–213.

Де Бур, Мартин. Правна рамка на ефективната борба срещу нарушения на авторското право и сродните му права. Прев. от англ. Гергана Бакърджиева. – Интелект. собственост, 1999, № 9, с. 26–29.

Заклучителен семинар по проекта Сближаване на българското законодателство с правото на Европейската общност. – Администр. правосъдие, 1998, № 3, с. 5–6.

Иванова, Валя. Прекратяване на регистрацията по новия ЗДДС и правилника за прилагането му. – Данъчна практика. Баланс. Финанси на фирмата, 1999, № 4, с. 12–14.

Йосифов, Никола. Правен режим на задължителните здравноосигурителни вноски. – Данъчна практика. Баланс. Финанси на фирмата, 1999, № 5, с. 71–75.

Йотов, Борислав. Икономически престъпления. – Право & Икономика, 1999, март-април, с. 51–71.

Караянев, Павел. Пространствени марки – права и проблеми. – Интелект. собственост, 1999, № 1, с. 3–6.

Касабова, Камелия. Акцията като инвестиционна ценна книга. – Право & Икономика, 1999, март-април, с. 102–105.

Кийлинг, Дейвид. Ролята на съда на Европейските общности. – Администр. правосъдие, 1998, № 3, с. 16–27.

Коджабашев, Михаил. Договор за публикуване в периодично издание. – Данъчна практика. Баланс. Финанси на фирмата, 1999, № 4, с. 105–107.

Коджабашев, Михаил. Издателски договор. – Данъчна практика. Баланс. Финанси на фирмата, 1999, № 5, с. 103–105.

Коджабашев, Михаил. Защита срещу нелоялна конкуренция. Първият български Закон против нелоялната конкуренция. – Интелект. собственост, 1999, № 1, с. 22–24.

Конев, Георги. Данъчни облекчения по ЗКПО. – Бълг. счетоводител, 1999, № 7, с. 8–10.

Лозев, Емил. Новите договори на Световната организация по интелектуална собственост (СОИС) в областта на авторското право. – Интелект. собственост, 1999, № 1, с. 7–9.

Лозев, Емил. Приложимият закон [за авторско право] към излъчване чрез спътник. – Интелект. собственост, 1999, № 11, с. 6–8.

Мермерска, Людмила. Текущите стопански организации и данъчното преобразуване по ЗКПО. – Данъчна практика. Баланс. Финанси на фирмата, 1999, № 5, с. 7–13.

Минкова, Ганета. Новият Закон за данък върху добавената стойност. – Право & Икономика, 1999, март-април, с. 80–90.

Минкова, Ганета и др. Трудови и осигурителни отношения на българските граждани, изпратени на работа в чужбина от български работодатели. – Счетоводство плюс..., 1999, № 4, с. 14–16.

Други авт.: Евгени Рангелов, Тенчо Христов.

Найденев, Борислав. Административни производства по Закона за особените залози. – Администр. правосъдие, 1998, № 3, с. 120–132.

Павлов, Борислав. Международната организация на труда и социалните права на гражданите. – Междунар. отношения, 1999, № 2, с. 87–90.

Панева, Лиляна. Търговските обичаи и сделките за покупко-продажба на стоки. –

Данъчна практика. Баланс. Финанси на фирмата, 1999, № 5, с. 99–102.

Патева, Антоанета. Исторически преглед на международното право в областта на защита правата на малцинствата. – Междунар. отношения, 1999, № 5, с. 65–74.

Патева, Антоанета. ООН и развитието на международното право в областта на защита правата на малцинствата. – Междунар. отношения, 1999, № 2, с. 79–86.

Пеев, Георги. Затворническото дело в Княжество България в първите десетилетия след Освобождението. – Истор. преглед, 1998, № 3–4, с. 83–93.

Петкова, Аспасия. Обществено осигуряване на упражняващите свободни професии. – Данъчна практика. Баланс. Финанси на фирмата, 1999, № 4, с. 15–17.

Петкова, Аспасия. Парични обезщетения за гледане на болен член от семейството. – Бълг. счетоводител, 1999, № 8, с. 26–28.

Петкова, Светла. Коментар на правото на Европейския съюз. – Администр. правосъдие, 1998, № 3, с. 8–15.

Русев, Валентин. Актуални проблеми на митническото законодателство у нас. Лекция, изнесена на 18 Нац. семинар на счетоводителите, Варна, „Пролет 99“. – Бълг. счетоводител, 1999, № 3, с. 18–21.

Сер, Мишел. Право, наука: договарът, който обвързва, и решението, което реже. Прев. Ал. Лозев. – Страница, 1991, № 1, с. 7–16.

Стоилов, Янаки. Правата на човека в условията на нарастващо неравенство. – Алтернативи, 1998, № 17–18, с. 9–17.

Стоянов, Иван Г. Практиката на Върховния административен съд. – Бълг. счетоводител, 1999, № 7, с. 14–17.

Стоянова, Богдана. Историко-философски аспекти на „властта“ в ислямската държава и право. – Философски форум, 1999, № 4, с. 84–94.

Стоянова, Капка и Алла Кирова. Законопроектът за семейните помощи и добавки за деца – важен етап на социалната реформа. – Икон. мисъл, 1999, № 3, с. 109–113.

Цонева, Нели. По въпроса за административното управление на Павликени след

Освобождението. – Изв. Ист. музей В. Търново, 13, 1998, с. 28–37.

Шишков, Ангел. Нов международноправен механизъм за борба с международната престъпност. – Междунар. отношения, 1999, № 2, с. 71–78.

Янков, Георги. Правата на човека в контекста на историческото развитие на демокрацията. – Алтернативи, 1998, № 17–18, с. 39–40.

АВТОРИТЕ В БРОЯ (ПО РЕДА НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ИМ)

ВАСИЛ МРЪЧКОВ – Професор по трудово и осигурително право в Института за правни науки при БАН и в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Доктор на юридическите науки. Председател на Съвета по законодателство при Народното събрание. Автор на научни трудове в областта на трудовото, осигурителното и международното трудово право.

ЦАНКА ЦАНКОВА – Професор по гражданско и семейно право в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Доктор на юридическите науки. Председател на Специализирания научен съвет по право при ВАК. Член на Националния съвет за научни изследвания. Работи в областта на личното, семейното и наследственото право.

ГЪЛЪБИНА ПЕТРОВА – Старши научен сътрудник в Института за правни науки при БАН. Доктор. Декан на Юридическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Работи в областта на историята на българското право.

ИВАН СТОЯНОВ – Старши научен сътрудник в Института за правни науки при БАН. Работи в областта на финансовото и данъчното право.

ГЕОРГИ ПЕНЧЕВ – Старши научен сътрудник в Института за правни науки при БАН. Работи в областта на природонаучното право.

ЯВОР БОЯДЖИЕВ – Прокурор, завеждащ отдел във Върховната касационна прокуратура, бил е градски прокурор на София. Участвал е в експертна група по изменение и допълнение на Наказателно-процесуалния кодекс. Има публикации по наказателно право.

ИРИНА ЦАКОВА – Адвокат в Софийската адвокатска колегия.

ДИМИТЪР КОСТОВ – Юрист международник. Постоянен представител на България в ООН (1988 – 1991 г.). Председател на Българското дипломатическо дружество.

НЕНО НЕНОВСКИ - Член-кореспондент на БАН. Професор в Института за правни науки при БАН. Доктор. Председател на Българската асоциация по философия на правото и социална философия. Член на Конституционния съд (1991 – 1994). Работи в областта на философията и общата теория на правото, историята на правните доктрини и конституционното право.

АНТОНИЯ АНГЕЛОВА – юрист, работи в областта на международноправната защита на правата на човека и на сравнителното конституционно право. Експерт в Министерството на правосъдието, член на Комитета на експерти на Съвета на Европа за инкриминиране на деянията с расистки и ксенофобски характер, извършвани чрез компютърните мрежи.

БИСЕРА ЗАНКОВА – Юрист

МАРГАРИТА МОДЕВА – Юрист в Информационната служба на Конституционния съд.

Издателство *СИБИ*
Коректор *Нели Германова*

Печат *Симолени*
Печатни коли 13,5
Формат 70/100/16

София, 2003